НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

ПРОБЛЕМИ ЗБЕРЕЖЕННЯ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ КИЄВА

КИЇВ-2009

Проблеми збереження історико-культурної спадщини Києва / Горбик В.О. (відповідальний редактор), Даниленко В. М., Денисенко Г.Г., Катаргіна Т.І., Кубальський О.Н., Федорова Л.Д. (науковий редактор) – К.: Інститут історії України НАН України, 2009. – 258 с.

У виданні висвітлюються напрями діяльності державних інституцій, громадських організацій з охорони культурної спадщини Києва. Розглянуті всі види пам'яток – археології, історії, архітектури та містобудування, монументального мистецтва.

Рецензенти: доктор історичних наук, професор О.І. Путро,
доктор історичних наук, професор Р. Я. Пиріг.

Рекомендовано до друку Вченою радою Інституту історії України НАН України. Протокол № 13 від 18 грудня 2008 р.

ISBN 978-966-02-5306-3

© Інститут історії України
НАН України, 2009

Зміст

Вступ 4

Горбик В.О., Денисенко Г.Г.
Діяльність державних інституцій і громадських організацій з охорони культурної спадщини: історія, теорія, практика. 5

Кубальський О.Н., Федорова Л.Д.
Пам'ятки Києва у Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО. 43

Горбик В.О., Денисенко Г.Г.
Пам'ятки археології та їх роль в історії стародавнього Києва. 74

Даниленко В.М., Федорова Л.Д.
Місце пам'яток історії в історико-культурній спадщині Києва. 90

Денисенко Г.Г.
Проблеми увічнення воєнної історії в пам'ятках. 153

Катаргіна Т.І.
Історико-культурна спадщина національних меншин у Києві. 165

Катаргіна Т.І.
Проблеми збереження пам'яток архітектури та містобудування. 200

Федорова Л.Д.
Пам'ятки монументального мистецтва. 237

Післямова 256

Вступ

Неповторний ландшафт Києва, оригінальні пам'ятки культури створені працею багатьох поколінь його мешканців. Пам'ятки є своєрідним літописом історичного життя міста, вони зберігають пам'ять і про часи його злетів, слави й величі, і про ті великі випробування, що випали на його долю, про тих, хто творив, і про тих, хто руйнував.

На території Києва налічується кілька тисяч нерухомих історико-культурних об'єктів, що є матеріально вираженою ілюстрацією всіх етапів історичного минулого міста, починаючи від епохи пізнього палеоліту і до сьогоднішнього дня. Пам'ятки археології, історії, архітектури та містобудування, монументального мистецтва Києва — також невід'ємна частина світової культури. А ансамблі Софійського кафедрального монастиря і Києво-Печерської лаври включено до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО.

Збереження й примноження національних культурних надбань є пріоритетом внутрішньої політики незалежної держави України. Свідченням цьому є, зокрема, відбудова всесвітньовідомих православних святинь — собору Успіння Пресвятої Богородиці Києво-Печерської лаври і Свято-Михайлівського Золотоверхого собору однойменного монастиря. Разом з тим, на тлі відродження пам'яток культури відбуваються такі ганебні явища, як руйнування цінних споруд, спотворення їх екстер'єрів та інтер'єрів, надбудови і перебудови. Число втрат культурної спадщини столиці України складає вже понад 100 нерухомих об'єктів. Один з найвідоміших — Байковий цвинтар у Києві, який вже давно мав би набути статусу державного заповідника національного значення, взагалі не обстежений.

Том "Київ" Зводу пам'яток історії та культури України, частини 1—2 книги першої якого вийшли друком у 1999 і 2004 роках, готується численним колективом авторів. Він виконує роль наукового реєстру нерухомих пам'яток міста, що збереглися до наших днів. Однак, енциклопедичне видання не вирішує складних питань їх охорони, які загострились останнім часом.

Мета пропонованої монографії — системний аналіз історико-культурної спадщини Києва і виявлення проблем її охорони, що може стати базою для розробки різноманітних заходів, програм та практичної пам'ятокоохоронної роботи державних установ та громадських формувань. Найважливішим завданням своєї наукової праці авторський колектив вважає звернути увагу на необхідність вдосконалення системи і правової бази діяльності зі збереження унікальних історико-культурних надбань українського народу.

Горбик В. О., Денисенко Г. Г.

Діяльність державних інституцій і громадських організацій з охорони культурної спадщини: історія, теорія, практика

Характерним явищем сучасного культурного та наукового процесу стали підвищений інтерес усіх верств суспільства до історичного минулого, до джерел своєї історії, ґрунтовного краєзнавчого дослідження регіонів та окремих населених пунктів України. Важливе місце в цих процесах відіграють пам'ятки історії та культури, які не лише вбирають в себе основні риси і тенденції окремих історичних епох і періодів, а висвітлюють, доповнюють і уточнюють різні аспекти історичного розвитку. У багатьох випадках пам'ятки являються єдиним достовірним джерелом, свого роду документом, який дозволяє відтворити історичний розвиток, духовне життя суспільства в різні історичні періоди як загалом в країні, так і в кожному окремому регіоні. Культурна спадщина є безцінним надбанням народу, надійною основою створення і розбудови української державності, фундаментом, на якому будується і формується національна самосвідомість, історична пам'ять, патріотизм нації.

Впродовж останніх років значно актуалізувалося вивчення історико-культурної спадщини українського народу в зв'язку з прагненням скласти об'єктивну картину історичного буття народу, подій, що мали місце на українських теренах, бажанням розглядати свою державу та її надбання в контексті європейського виміру. За загальною кількістю пам'яток — близько 130 тис., наявністю шедеврів культури Україна належить до країн з багатою історико-культурною спадщиною.

Одним із найдавніших міст планети, ядром усіх українських земель, політичним, економічним та культурним центром незалежної України являється Київ. Не дивлячись на численні випробування, які випали на долю міста протягом його понад тисячолітньої історії, воно зберегло завдяки природному ландшафту та історико-культурним об'єктам різних періодів й епох свій неповторний образ. У Києві на державному обліку перебуває понад 3000 пам'яток історії та культури.

У місті створено три заповідника національного значення — Софія Київська, Києво-Печерський історико-культурний заповідник та Історико-меморіальний заповідник "Биківнянські могили", державні заповідники — історико-архітектурний заповідник "Стародавній Київ" і державний історико-меморіальний заповідник "Лук'янівське кладовище"[1].

Найцінніші давні споруди й пам'ятки сконцентровані в історичному центрі Києва. Окрасою Верхнього міста, яке зберегло основну структуру і пам'ятки давньоруського періоду, є архітектурний ансамбль Національного заповідника "Софія Київська", до складу якого входить 54 пам'ятки архітектури та містобудування, у тому числі пам'ятки княжої доби — собор Святої Софії, Золоті ворота. Ансамбль монастиря включено до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО[2]. Відтворення собору і дзвіниці Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря довершило образ Києва, як давнього міста.

Одним із найвизначніших культурних центрів в Україні й Києві являється Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник, комплекс пам'яток якого внесено до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО[3]. Велику цінність мають пам'ятки архітектури XIX — початку XX ст., коли Київ перетворився на велике цілісне утворення і склалася його забудова, що визначає нинішній вигляд Києва як історичного міста. Традиційне середовище збереглося на Подолі, Липках, у Верхньому місті й частково в колишній Паньківщині. Загальновизнаною є цінність ансамблю Хрещатика, що був відбудований у повоєнний час. Інтерес представляє центральна частина колишньої Виставки передового досвіду в народному господарстві, побудована в 1950-і рр.[4]

Поруч з державними органами, що займаються охороною та збереженням культурної спадщини, завжди діяли громадські охоронці пам'яток, серед яких важливу роль відігравали представники культурної та духовної еліти суспільства, наукові, пам'яткоохоронні й краєзнавчі товариства. Форми і методи їх діяльності в різні періоди були досить різноманітними, починаючи від меценатства і благодійництва окремих представників і до широкого пам'яткоохоронного руху, в якому беруть участь різноманітні громадські об'єднання з широким представництвом професіоналів і аматорів у справі вивчення й збереження національної культурної спадщини.

Багато зробив для розвитку української культури, збереження пам'яток Києва гетьман Лівобережної України І. Мазепа. У 1687—1706 рр. за участю гетьмана або ж його коштом в Україні побудовано

або реставровано не менше 20 величних споруд. І хоча під час реставраційних робіт порушувалися первісні стилістичні особливості архітектурних пам'яток, проведені заходи зберегли для нащадків визначні пам'ятки: Софійський, Михайлівський Золотоверхий, Видубицький, Кирилівський монастирі, а також головний храм Києво-Печерської лаври — собор Успіння Пресвятої Богородиці[5]. Значну роль у збереженні й відбудові історико-культурної спадщини України відіграв київський митрополит Рафаїл (Заборовський). Завдяки йому у 30—40-і рр. XVШ ст. здійснено реконструкцію старого академічного корпусу Києво-Могилянської академії на території Братського Богоявленського монастиря, відновлено дзвіницю, будинок митрополита, мури на території Софійського монастиря[6].

Початок наукового вивчення пам'яток Києва пов'язаний з діяльністю археолога та історика М. Берлінського наприкінці XVIII — на початку XIX ст. Користуючись великим колом писемних джерел, археологічними знахідками, він першим зробив спробу систематичного викладу історії міста з характеристикою його пам'яток. У передмові до "Історії міста Києва" Берлінський писав: "В сочинении моем больше старался я удовлетворить здешней публике и любителям российских древностей"[7]. Значний внесок у дослідження й збереження київських старожитностей здійснив визначний церковний і культурний діяч, митрополит Київський Петро (Могила). За нього був відбудований храм Спаса на Берестові, відновлена Трьохсвятительська церква, Михайлівська церква у Видубицькому монастирі. В 1835 р. на руїнах Десятинної церкви розпочалися археологічні розкопки, під час яких знайдено саркофаг київського князя Володимира. Останки князя перенесли до собору Успіння Пресвятої Богородиці Києво-Печерської лаври. За життя митрополита відбудова Десятинної церкви не була закінчена, але він заповів на відновлення храму одну тисячу злотих[8]. За дев'ять днів до смерті він підписав заповіт, в якому просив поховати його в соборі Києво-Печерської лаври: "І все моє майно, що дісталося від батьків, і все, що буде діставатися від прибутків, одержаних з доручених мені святих місць, з маєтків, для цього призначених, віддавати частково на відновлення зруйнованих храмів Божих, від яких залишалися жалюгідні руйновища"[9].

Наукова систематизація пам'яток починається у першій половині XIX ст., коли розпочали свою науково-дослідницьку діяльність громадські організації — наукові товариства, комісії, гуртки, які об'єднували науковців та аматорів. Члени товариств проводили археологічні розкопки, обстеження курганів, печер, могильників, валів, церковних споруд, збирали історичні документи.

Після відкриття у Києві в 1834 р. Університету св. Володимира групі вчених — викладачів університету на чолі з його ректором, професором М. Максимовичем вдалося заснувати Тимчасовий комітет для дослідження старожитностей у Києві, який своєю діяльністю заклав підґрунтя для утворення майбутніх, більш професійно організованих наукових історичних інституцій. Результатом діяльності створеного в 1835 р. Комітету стало заснування при Університеті св. Володимира в 1837 р. Музею київських старожитностей — одного з перших в Україні археологічних музеїв. Але завдання Тимчасового комітету обмежувалися лише археологічними дослідженнями в Україні. Зі створенням у 1843 р. Тимчасової комісії для розгляду давніх актів при Київському, Подільському та Волинському генерал-губернаторі (пізніше — Археографічна комісія) розпочалося комплексне вивчення та дослідження історико-культурної спадщини — рухомих і нерухомих пам'яток. Одночасно з вивченням писемних пам'яток Комісія багато уваги приділяла вивченню пам'яток археології, історії, архітектури і мистецтва, етнографії та фольклору, займалась організаційними заходами у зв'язку з відкриттям у 1888 р. пам'ятника гетьману Б. Хмельницькому в Києві[10]. Комісія діяла до 1921 р., коли була включена до складу Археографічної комісії ВУАН.

Середина XIX ст. позначилася розвитком географії, етнографії, археології, історичних досліджень, виникненням низки громадських осередків, члени яких приділяли увагу вивченню історичної і культурної спадщини. В 1851 р. під впливом діяльності Російського географічного товариства при Університеті св. Володимира була заснована Комісія для опису губерній Київського учбового округу (діяла до 1864 р.). Вона мала характер наукового товариства і займалася дослідженням губерній Правобережної і Лівобережної України. Матеріали, зібрані членами Комісії, мають неоціненне значення для вивчення місцевих звичаїв, традицій, усної народної творчості, пам'яток старовини. Значну наукову спадщину, пов'язану з діяльністю Комісії, залишив Домінік П'єр де ля Фліз, який займав посаду лікаря державних маєтностей і мав можливість багато їздити і проводити дослідження. Він зібрав значний етнографічний матеріал, зробив докладний опис кожного села Київської губернії, проілюструвавши їх додатками із зображенням житла, одягу, культових споруд, пам'яток старовини. На малюнках, зроблених особисто дослідником, зображення київських околиць — Звіринця, Видубичів, Києво-Печерської лаври[11]. Він контактував з багатьма діячами науки і культури — ректором Університету св. Володимира М. Максимовичем, родинами Кочубеїв, Маркевичів, Миклашевських,

Рильських, Скоропадських, губернатором Київської губернії І. Фундуклеєм, якому передав багато матеріалів про пам'ятки, особливо археології, які були опубліковані у "Статистическом описании Киевской губернии" (СПб., 1852)[12].

Під час існування у Києві Комісії для опису губерній Київського учбового округу виникла ідея перетворення її на відділ Російського географічного товариства, яку втілив у життя відомий вчений, дійсний член Російського географічного товариства П. Чубинський[13]. Протягом 1859—1870 рр. під його керівництвом були здійснені три експедиції по території Київської, Волинської, Подільської губерній та інших територій, де компактно проживали українці. Значне місце у роботі Відділу займали києвознавчі дослідження. В 1875р. була підготовлена брошура "Киев и его предместья", до якої увійшли матеріали одноденного перепису населення Києва 2 березня 1874 р. Перепис дав надзвичайно цікаві матеріали, які характеризували кількісний, становий і національний склад населення міста, його заняття, стан освіти, охорони здоров'я, забудову, житлові умови в основних районах міста. До складу Києва на той час входили Двірцевий, Либідський, Подільський, Старокиївський райони, Плоська слобода, Лук'янівський і Куренівський квартали, а також передмістя — Шулявка, Солом'янка з Протасовим яром, Байкова гора, Деміївка з Саперною слобідкою[14].

Південно-Західний відділ Російського географічного товариства, офіційне відкриття якого відбулося в Києві 13 лютого 1873 р. "з метою вивчення краю", зробив вагомий внесок у дослідження матеріальної і духовної культури українського народу в другій половині XIX ст. Незважаючи на досить короткий час існування (1873—1876 рр.), завдяки діяльності Південно-Західного відділу, ентузіастам, які згуртувалися навколо нього, вдалося досягти прориву у наукових дослідженнях у Правобережній Україні, активізувати археологічні та етнографічні студії, сприяти вивченню культурної спадщини регіону, у тому числі Києва.

Значну увагу пам'яткоохоронним питанням приділяло Історичне товариство Нестора-літописця при Університеті св. Володимира, офіційне відкриття якого відбулося в січні 1873 р. Водночас з вивченням писемних пам'яток, згідно зі статутом, пріоритетним напрямком у діяльності Товариства було проведення археологічних досліджень у Волинській і Подільській губерніях, а також вивчення пам'яток старовини Києва та його околиць. На жаль, археологічні дослідження носили епізодичний характер і були пов'язані, переважно, із забудовою Києва. Предметом уваги голови

Товариства в 1874—1877 рр., відомого історика В. Іконникова була пам'ятка XI ст. — собор Святої Софії, де збереглися унікальні фрески та мозаїки, саркофаг князя Ярослава Мудрого[15]. На сторінках своїх "Чтений..." члени товариства публікували численні статті й повідомлення з питань українського пам'яткознавства, виступили організатором III (1874 р.) і XI (1899 р.) Археологічних з'їздів у Києві.

Археологічні з'їзди, які проводилися з ініціативи Московського археологічного товариства, значною мірою сприяли розвитку пам'яткознавства в другій половині XIX — на початку XX ст. Вони були досить ефективним засобом обміну поглядами та досвідом серед науковців, а також дієвим засобом передачі інформації про новітні відкриття і наукові здобутки. Проведення Археологічних з'їздів було виявом піднесення в суспільно-політичному житті Росії історичної науки та археології, як її складової. До початку Першої світової війни було проведено 15 з'їздів, з них 6 — в Україні, 2 — в Києві. Науково-дослідницька діяльність під час підготовки Археологічних з'їздів, діяльність громадських об'єднань були могутнім чинником поширення історичних знань, сприяли пробудженню інтересу до місцевої історії, вивченню і збереженню пам'яток старовини, заклали підґрунтя для проведення реєстрації та систематизації пам'яток, створенню колекцій, організації виставок. Матеріали виставки XI Археологічного з'їзду поповнили збірку Київського музею старожитностей і мистецтв (з 1904 р. — Київський художньо-промисловий і науковий музей ім. Государя Імператора Миколи Олександровича, з 1924 р. — Всеукраїнський історичний музей ім. Т. Шевченка), який очолював подвижник пам'яткоохоронної та музейної справи М. Біляшівський[16].

Значних зусиль до розбудови міського музею доклало Київське товариство старожитностей і мистецтв, яке виникло у 1897 р. Товариство ініціювало створення в 1912 р. музейної комісії "Старий Київ", яка займалася збиранням й дослідженням джерел з історії Києва, матеріалів про окремі пам'ятки, члени комісії розробляли пропозиції щодо збереження старих вулиць, площ, пропонували встановити пам'ятні таблиці на спорудах, пов'язаних з життям і діяльністю відомих киян, підготували путівник і альбом з видами старого Києва[17]. Питання дослідження київських старожитностей і охорони пам'яток перебували у сфері діяльності Церковно-археологічного товариства при Київській духовній академії, Київського товариство охорони пам'яток старовини і мистецтва, створеного завдяки ініціативі членів Історичного товариства Нестора-літописця в 1910 р. Якщо Історичне товариство Нестора-літописця головним чином займалося дослідженням писемних пам'яток, то новоутворена інституція своє

завдання вбачала в дослідженні й збереженні нерухомих пам'яток старовини та мистецтва на території, що входила до складу Київської Русі IX — XIII ст.[18] Члени Товариства, серед яких були викладачі Університету св. Володимира, Київської духовної академії, проводили обстеження й надавали консультації щодо збереження пам'яток у різних регіонах, вели нагляд за реставраційними роботами, проводили обміри, фотофіксацію дерев'яних храмів XVIII ст., археологічні розкопки, зокрема і в Києві на території Звіринецьких і Китаєвських печер[19].

Товариство, зважаючи на скрутний матеріальний стан, найбільше опікувалося пам'яткоохоронною справою переважно в Києві. У полі зору членів Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва перебували найцінніші пам'ятки міста — культові споруди, брами, цвинтарі, пам'ятки монументального мистецтва, які потребували дослідження, охорони, проведення негайних робіт з їх збереження. Не залишилися осторонь Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва проблеми збереження пам'ятки української архітектури та монументального мистецтва XVIII ст. — Андріївської церкви, спорудженої за проектом архітектора Б.-Ф. Растреллі. На початку вересня 1917 р. член товариства — настоятель Андріївської церкви Ф. Титов звернувся до його керівництва за допомогою у вирішенні проблем збереження пам'ятки[20]. Серед першочергових завдань порятунку пам'ятки, якій загрожувала руйнація фундаменту, необхідно було провести її обстеження і встановити постійний нагляд. Для цього пропонувалося створити спеціальну комісію із залученням фахівців і визнати пам'ятку державним об'єктом з відповідним фінансуванням. 21 вересня 1917 р. на засіданні товариства обговорювалися результати роботи комісії, яка після детального обстеження пам'ятки визначила найбільш небезпечні пошкодження. Завдяки спільним діям пам'яткоохоронців та церковних діячів восени 1917 р. вдалося значно поліпшити стан охорони Андріївської церкви. Були розпочаті дренажні роботи по відведенню від фундаментів ґрунтових вод, які найбільше загрожували пам'ятці[21].

Члени Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва доклали зусиль для збереження пам'ятки архітектури та історії — бурси Києво-Могилянської академії, давньоруського храму св. Михаїла на території Видубицького Свято-Михайлівського монастиря, ініціювали дослідження решток давньоруської церкви св. Ірини, Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря, Свято-Успенської Києво-Печерської лаври. Одним із головних об'єктів пам'яткоохоронної діяльності товариства був собор Святої Софії,

визначної пам'ятки архітектури, мистецтва та історії України доби Київської Русі, а також пам'яток на території Софійського кафедрального монастиря. В результаті настійливих клопотань членів товариства, представників інших громадських організацій було проведено ретельне обстеження фресок і мозаїк собору, створений комітет учених для проведення в життя широкомасштабної реставрації собору. До складу комітету увійшли відомі діячі науки і культури України і Росії. Серед них були Д. Айналов, М. Біляшівський, О. Бобринський, С. Гіляров, П. Голландський, І. Грабар, Ф. Ернст, В. Завитневич, Г. Павлуцький, К. Широцький Д. Щербаківський та ін.[22]

Завдяки діяльності товариства, інших київських громадських інституцій у квітні 1918 р. були залишені на попередніх місцях пам'ятники князю Володимиру, графу О. Бобринському, гетьману Б. Хмельницькому. Пам'ятники імператорам Олександру II та Миколі I ухвалили перенести в інші місця, І. Іскрі та В. Кочубею — зняти і передати музеям, як і царські герби з хреста Свято-Михайлівського Золотоверхого собору[23].

Поряд з практичними заходами щодо дослідження і збереження всіх видів пам'яток члени товариства приділяли увагу теоретичним питанням. У 1910—1912 рр. на засіданнях не вщухали дискусії стосовно визначення терміну "пам'ятка старовини". В остаточному варіанті було підтримано концепцію І. Каманіна, який запропонував вважати "пам'яткою старовини" все старовинне. На підтвердження своєї думки вчений навів приклад: "Якщо існує відома школа живопису, яка через 20—30 років поступиться іншій, то її твори вже є пам'ятками старовини, або ж будинки 30—40-х рр. XIX ст., що своїми планувальними характеристиками відрізняються від сучасних будівель, теж слід вважати пам'ятками старовини"[24]. Серед наукових товариств не було єдиного підходу до визначення цього поняття, що створювало певні труднощі як у науковій, так і в практичній роботі, розбіжностей не існувало лише у поділі пам'яток за видами — на археологічні, архітектурні, мистецтвознавчі і письмові (архівні). Поняття про пам'ятки історії з'являється лише в проекті Закону "Про охорону пам'яток старовини і мистецтва" 1918 р.[25]

Важливим осередком вивчення й дослідження пам'яток стало Українське наукове товариство, одна з головних наукових інституцій в Центральній Україні, створене в 1906 р. Активну роботу в пам'яткоохоронній сфері проводила секція мистецтв, утворена 29 серпня 1918 р. Серед основних завдань, які ставили перед собою її фундатори, було ґрунтовне наукове дослідження пам'яток, а по тому

проведення ремонтно-реставраційних робіт. Сама таку концепцію запропонували члени Софійського комітету, який почав діяти восени 1918 р. з метою реставрації пам'ятки XI ст. Однією з форм діяльності Товариства стала робота з підготовки до видання низки документів, складання реєстрів та опис архівних збірок, проведення публічних лекцій, екскурсій для ознайомлення широкого загалу з історичним минулим, культурною спадщиною українського народу[26].

Серед наукових товариств, які займалися вивченням історії, дослідженням історико-культурної спадщини, чільне місце посідало Російське воєнно-історичне товариство, засноване в Санкт-Петербурзі 14 жовтня 1907 р. У лютому 1909 р. була відкрита його філія — Київський відділ, діяльність якого поширювалася на 7 губерній, що входили до Київського військового округу[27]. Згідно "Положення про місцеві відділи..." перед організацією стояло широке коло проблем, пов'язаних з розшуком, описом, публікацією воєнно-історичних документів, які знаходились у відомчих і приватних архівах, дослідження, охорона і збереження місцевих історичних пам'яток[28]. Основу відділу складали офіцери Київського військового округу, професори та викладачі київських навчальних закладів. Серед засновників і активних діячів були професори Університету св. Володимира В. Данилевич, М. Довнар-Запольський, В. Іконников, Ю. Кулаковський, Г. Павлуцький, Київської духовної академії В. Завитневич, М. Петров, Ніжинського історико-філологічного інституту В. Ляскоронський, археолог В. Хвойка, шанувальник українських старожитностей, директор Чернігівського дворянського пансіону П. Дорошенко та багато інших діячів в царині дослідження історичного минулого, у тому числі генерала Д. Меньшова, батька відомої дослідниці України Н. Полонської-Василенко[29].

Відділ розгорнув широку наукову діяльність з дослідження культурної спадщини, збирав матеріали для музею, архіву і бібліотеки. Використовуючи досвід існуючих наукових об'єднань — Історичного товариства Нестора-літописця, Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва — нова інституція поєднувала різні форми дослідження й збереження пам'яток. Поширеною та найбільш ефективною формою роботи було проведення експедицій з дослідження пам'яток старовини, пов'язаних з воєнними подіями. Серед численних ініціатив відділу заслуговує на увагу діяльність зі створення реєстру київського некрополя, збереження могил відомих військових діячів — героїв вітчизняної війни 1812 р. — генерал-фельдмаршала, головнокомандувача 1-ї армії Ф. Остен-Сакена, генерала від інфантерії П. Кайсарова, державного діяча, генерал-

фельдмаршала, генерала від артилерії, князя Л. Яшвіля, підполковника П. Веселицького, князя О. Барятинського[30]. На засіданні архівної та бібліотечної комісії 25 листопада 1909 р. була створена спеціальна комісія з метою розробки історії київського військового некрополя на чолі з Д. Меньшовим. Була розроблена програма обстеження київських некрополів, а також окремих поховань, підготовки списку імен всіх воїнів, похованих у Києві (зокрема київських князів), починаючи з давніх часів. Як результат дослідницької роботи в галузі некрополістики стала стаття М. Петрова "Киевский военный некрополь. Введение", в якій зроблена спроба проаналізувати стан київських некрополів, а також запропонувати класифікацію всіх "колективних і одиночних" поховань на монастирських, міських загальних кладовищах, військовому Печерському цвинтарі, погостах поблизу храмів[31].

Одним із напрямів роботи відділу була діяльність з увічнення важливих воєнних подій, життя та діяльності державних, військових діячів. Ця робота значною мірою активізувалась у зв'язку зі святкуванням 200-річчя Полтавської битви в 1709 р., 100-річчя вітчизняної війни 1812 р. Напередодні святкування було ініційовано спорудження пам'ятного знаку на місці страти в 1708 р. за наказом Петра I полтавського полковника І. Іскри і генерального судді В. Кочубея. Поблизу села Борщагівка (тепер село Погребищинського району Вінницької області) планувалося встановити колону, увінчану хрестом, на місці поховання на території Києво-Печерської лаври — спорудити надгробок. В планах відділу було будівництво пам'ятника І. Іскрі і В. Кочубею, який був відкритий в 1914 р. на розі вулиць Миколаївської і Московської[32]. Під час святкування ювілею вітчизняної війни 1812 р. меморіальною дошкою був відзначений будинок, в якому в 1806—1910 рр. жив київський губернатор, генерал-фельдмаршал М. Кутузов[33].

В 1910 р. члени Київського відділу підтримали пропозицію Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва про спорудження в Києві пам'ятника російському державному діячу П. Столипіну і виступили з ідеєю спорудження комплексу пам'яток "Історичний шлях" у вигляді статуй видатних державних, військових і культурних діячів Київської Русі. В трьох комісіях — історичній, мистецькій і будівельній — співпрацювали історики М. Довнар-Запольський, В. Завитневич, В. Іконников, В. Ляскоронський, мистецтвознавці А. Прахов, Г. Павлуцький, архітектор В. Ніколаєв, начальник Південно-Західного відділку залізниці К. Немешаєв та інші фахівці. Протягом 1910—1911 рр. відбулося 8 засідань організаційного

комітету, на яких розглядалися питання стосовно місця розташування комплексу, матеріалу пам'ятників, кількості статуй[34]. Після тривалих дискусій місцем спорудження була обрана площа між Софійським і Михайлівським Золотоверхим монастирями. До списку, який запропонувала на засіданні 21 листопада 1910 р. історична комісія, входило 15 постатей. Нестача коштів і грандіозність проекту змусила організаторів звузити список до 8 пам'ятників: на честь засновників Києва, княгині Ольги, князів Олега, Святослава, Володимира, Ярослава Мудрого, Володимира Мономаха, Данила Галицького[35]. Але і цей проект вимагав значних коштів на облаштування місцевості й створення монументів, тому виявився нереалізованим. Єдиним пам'ятником, який був споруджений на Михайлівській площі, став пам'ятник княгині Ользі, відкриття якого відбулося 4 вересня 1911 р.[36] Завдяки проведеній роботі, було збережено чимало пам'яток, частина цінних речей стала надбанням Воєнно-історичного музею, який був відкритий 28 грудня 1910 р.[37]

Діяльність краєзнавчих і наукових товариств в кінці XIX — на початку XX ст. була спрямована на виявлення, вивчення і введення до широкого наукового обігу всіх видів джерел з історії київських пам'яток, на систематичне археологічне обстеження міста. Проведення експедицій з виявлення та дослідження пам'яток старовини, фронтальне обстеження пам'яток з фотофіксацією, складання картографічних матеріалів дозволили зібрати значний матеріал про київські пам'ятки. Особливо велике значення мало видання різноманітної пам'яткознавчої літератури, накопичення практичного досвіду, спроба розробки теоретичних засад у пам'яткоохоронній сфері.

Під час Першої світової війни діяльність громадських інституцій з дослідження нерухомих пам'яток була дещо згорнута, їх увага зосередилася на вивченні й дослідженні документів, а також популяризації історичного минулого серед широкого загалу. Значні зміни в охороні пам'яток відбулись у роки Української революції 1917—1921 рр., коли була започаткована державна система охорони пам'яток, закладені підвалини національних державних пам'яткоохоронних органів. Восени 1917 р. у структурі Генерального секретарства народної освіти створено відділ охорони пам'яток старовини і музеїв — перший державний орган з чітко визначеними адміністративними повноваженнями. Після припинення діяльності Центрального комітету охорони пам'яток старовини і мистецтва України, який функціонував у квітні-травні 1917 р., відділ охорони пам'яток старовини і мистецтва став координуючим центром

пам'яткоохоронних зусиль громадських об'єднань, діячів науки і культури.

За Гетьманату відділ охорони пам'яток старовини і мистецтва продовжував працювати в іншій державній структурі — Головному управлінні мистецтва і національної культури, створеному 21 червня 1918 р.[38] Управління як самостійне відомство мало можливість не лише розробляти програму розвитку культури, заходи з охорони і збереження пам'яток, а й оперативно впливати на хід їх реалізації. До Головного управління мистецтва і національної культури входило шість відділів, у тім числі — охорони пам'яток старовини і мистецтва, пластичних мистецтв, художньо-промисловий та архівно-бібліотечний, компетенцією яких були питання, пов'язані з охороною всього комплексу рухомих і нерухомих пам'яток. Зумівши зберегти і організувати довкола себе фахівців-пам'яткоохоронців, відділ охорони пам'яток старовини і мистецтва на чолі з визначним науковим і культурним діячем, директором Київського міського музею М. Біляшівським тісно співпрацював з громадськими організаціями, втілюючи в життя плани охорони історико-культурної спадщини. Особливо активно за Гетьманату проводилося вивчення пам'яток культового призначення. Відділ був вищим науковим та адміністративним органом з питань ремонту, перебудови, знесення культових споруд. Він мав право видачі відповідних дозволів місцевим органам влади, релігійним громадам на проведення археологічних розкопок, ремонтно-реставраційних робіт[39].

З 13 липня 1918 р. співробітники відділу за підтримки Міністерства віросповідань організували наукову реєстрацію речей старовини і мистецтва в київських церквах і монастирях. Упродовж літа-осені 1918 р. було обстежено 18 храмів на Подолі, в яких були виявлені цінні художні та історичні реліквії, пов'язані з митрополитом Петром (Могилою), гетьманами П. Сагайдачним, І. Скоропадським. Частину з них передали до міського музею. Охорону пам'яток історії та культури України намагалася забезпечити Директорія. Складні внутрішні та зовнішні обставини, за яких довелось працювати Раді Народних Міністрів УНР доби Директорії, визначили слабкість як її центральних, так і місцевих органів влади. На стані охорони пам'яток негативно позначилося припинення діяльності відділу охорони пам'яток старовини і мистецтва. Не був розглянутий урядом УНР і законопроект "Про охорону пам'яток старовини і мистецтва", що не могло не позначитися на загальному стані охорони історико-культурної спадщини[40].

Оцінюючи розвиток і тенденції пам'яткоохоронної справи за доби Української Центральної Ради, Української Держави, Директорії УНР, слід визнати, що вона була невід'ємною частиною загального державотворчого процесу українського народу. У нерозривному зв'язку з завданнями державного і культурного будівництва вирішувалися питання охорони та збереження національного надбання. В цей період проводилась інтенсивна робота, спрямована на розробку теоретичних підвалин пам'яткознавства, законодавчих засад в галузі охорони та збереження пам'яток історії та культури. Проект Закону "Про охорону пам'яток старовини і мистецтва" 1918 р., який обговорювався, але так і не був прийнятий у той час, мав немаловажне значення для подальшого законотворчого процесу.

Поруч з державними органами вивченням і збереженням пам'яток Києва завжди опікувалися представники наукової і творчої інтелігенції. У 1919—1921 рр. координаційним центром в організації досліджень історико-культурної спадщини в Україні став Всеукраїнський комітет схорони пам'яток мистецтва і старовини, створений при Народному комісаріаті освіти УСРР на правах окремого відділу. В різний час у його роботі брали участь Д. Багалій, М. Біляшівський, С. Гіляров, Ф. Ернст, Г. Лукомський, М. Макаренко, В. Модзалевський, Н. Полонська, Ф. Шміт та інші діячі науки і культури[41].

Певний час функції головної державної установи в справах охорони пам'яток історії та культури виконував Археологічний комітет, який поставив за мету охороняти старожитності міста. Влітку 1921 р. розпочала діяльність Археологічна комісія під керівництвом академіка Ф. Шміта, створена при Історико-філологічному відділі УАН на основі археологічного комітету і археологічної секції відділу гуманітарних наук Українського наукового товариства[42]. Слід зазначити, що з перших років становлення Української академії наук (з 1921 р. — ВУАН) у полі зору науковців знаходився стан збереження собору Святої Софії, як пам'ятки світового значення. Питання її дослідження, координації зусиль наукових, державних і громадських організацій зі збереження собору покладалися на Софійську комісію, створену й затверджену 5 лютого 1921 р. на засіданні Археологічного комітету ВУАН, основу якої склали київські вчені[43]. Однак фінансова скрута не дозволила розпочати її діяльність. Завдяки подвижницькій діяльності на ниві пам'яткознавства і музейництва академіка О. Новицького Софійська комісія у новому складі розпочала роботу. Головою комісії був затверджений О. Новицький, який зумів залучити до неї київських, ленінградських, московських спеціалістів і вирішити

низку нагальних питань зі збереження пам'ятки, створення на території Софії Київської історико-культурного заповідника. Софійська комісія вперше в Україні поставила питання про необхідність глибокого і всебічного дослідження унікальної пам'ятки, проведення комплексу робіт по її ремонту і реставрації, розробила наукові засади реставрації й збереження мозаїк і фресок собору Святої Софії[44]. Завдяки об'єднанню навколо неї фахівців вдалося зберегти пам'ятку, яка ледве не розділила долю Свято-Михайлівського Михайлівського Золотоверхого монастиря.

Підрозділи ВУАН, зокрема Археологічний комітет ВУАН, перетворений в 1924 р. на Всеукраїнський археологічний комітет (ВУАК) на чолі з академіком О. Новицьким, українські вчені, всіляко сприяли проведенню обстеження пам'яток, обліку історико-культурних об'єктів, розвитку музейних закладів Києва. Виключно важливе значення для української культури мало створення і діяльність Музею українських діячів науки і мистецтва, Українського театрального музею, які сприяли збереженню як рухомих, так і нерухомих меморіальних пам'яток видатних діячів науки і культури Києва та всієї України. Ініціювалося створення муніципального Музею Києва, закладалися підвалини науково-експозиційні роботи Археологічного та Нумізматичного музеїв ВУАН[45].

Значний внесок у дослідження пам'яток історії та культури зробили інші підрозділи ВУАН, численні наукові товариства, Комісія краєзнавства, згодом перетворена на Український комітет краєзнавства. Широку програму історико-географічних, краєзнавчих, мистецтвознавчих досліджень проводили створені в системі ВУАН комісії порайонного дослідження історії України. Особливо плідною виявилася діяльність Комісії Києва і Правобережної України, яку очолив член-кореспондент ВУАН В.Щербина[46]. До вивчення Києва був задіяний великий науковий і громадський актив. З ініціативи комісії був підготовлений путівник "Київ" за редакцією Ф. Ернста, збірник "Київ та його околиця в історії і пам'ятках", який став помітною віхою у києвознавстві. Однією з пріоритетних для Комісії була пам'яткоохоронна діяльність. Її члени брали участь у роботі ВУАК, зокрема Софійської комісії, обстеженні Михайлівського Золотоверхого монастиря, Петропавловської церкви, київських некрополів. Вони виступали проти зміни історичних назв вулиць, руйнування могил видатних діячів, старовинних пам'ятників на цвинтарях, докладали зусиль до збереження комплексу Братського Богоявленського монастиря і Київської академії та створення на її території заповідника, зберегли від руйнування Кловський палац,

виявили пам'ятні місця перебування Т. Шевченка у Києві[47]. Комісія тісно співпрацювала з Комітетом охорони пам'яток, Всеукраїнським історичним музеєм імені Т. Шевченка, Музейним містечком у Києво-Печерській лаврі.

Поряд із становленням пам'яткоохоронної роботи і доволі активною діяльністю громадськості з перших років існування радянської влади намітилася тенденція до нищення національної історико-культурної спадщини. Під загрозою передусім опинилися пам'ятки культової архітектури. Під час проведення "антирелігійних кампаній" нищилися твори видатних зодчих, народних майстрів. Упродовж року (жовтень 1929 р. — жовтень 1930 р.) в Україні було закрито 533 культові споруди[48]. За рішенням Київської міськради вже у 1920-х рр. у Києві було зруйновано або перетворено на службові приміщення 20 церков, ліквідовано Щекавицький цвинтар, що існував з 1772 р. У зв'язку із зростанням загрози для пам'яток передова інтелігенція, краєзнавці об'єдналися навколо створеного в 1926 р. при Наркоматі освіти УСРР Українського комітету охорони пам'яток культури, що став координуючим пам'яткоохоронним центром[49]. До його складу входили інспектори головної та крайових інспектур охорони пам'яток культури, персонально запрошені фахівці — історики, археологи, мистецтвознавці. Члени комітету опікувалися охороною київських пам'яток: Михайлівського Золотоверхого, Софійського соборів, Києво-Печерської лаври, зверталися до Всеукраїнської академії наук з питанням про охорону Голосіївського лісу[50].

В умовах тоталітарної системи доля національної культурної спадщини мала чимало трагічних сторінок, хоч її охорона в правовому відношенні декларувалася позитивно. Особливо відчутними були втрати, понесені в середині 1930-х рр. історико-культурним фондом Києва. Після того, як в 1934 р. до Києва було перенесено столицю Радянської України. руйнування релігійних святинь — пам'яток культури — набуло характеру чітко спланованої акції. Під виглядом реконструкції Києва, незважаючи на протести наукової громадськості, було зруйновано велику кількість старовинних пам'яток часів Київської Русі, доби середньовіччя, монументи і пам'ятні знаки на честь українських наукових і культурних діячів. Серед них Михайлівський Золотоверхий монастир, на місці якого мав бути побудований республіканський центр з будівлями ЦК КП(б)У та РНК УСРР і величезним майданом для демонстрацій і парадів, Києво-Межигірський монастир, Десятинна церква, церква Успіння Богородиці Пирогощі, Богоявленська церква Братського монастиря на

території Києво-Могилянської академії, Військово-Микільський собор, дзвіниці Кирилівського монастиря, фонтан "Самсон", пам'ятники княгині Ользі, Іскрі та Кочубею та багато інших визначних пам'яток. За даними київської дослідниці Л. Проценко станом на 1991 р. мартиролог зруйнованих у XX ст. пам'яток у Києві складався з 254 історико-культурних об'єктів[51]. Але це далеко не всі зруйновані пам'ятки, оскільки процес нищення культурних та історичних об'єктів, руйнація історичного міста, яке формувалося впродовж століть, продовжується.

Втрати, яких зазнав історико-культурний фонд Києва в 1930-і рр., стали непоправними не лише для вітчизняної, а й для світової культури. Зазнали репресій провідні діячі пам'яткоохоронного руху. Зустрічались і деякі приклади шанобливого ставлення до історико-культурної спадщини з боку місцевої влади. Але вони — незначна дещиця у вакханалії руйнування одного з найкрасивіших міст планети. Так, у 1935 р. був оголошений державним історико-культурним заповідником собор Святої Софії з відповідним фінансуванням, що дозволило проводити науково-дослідні роботи на території заповідника. Згідно з урядовою постановою від 7 березня 1939 р., на основі собору створено самостійний музейний комплекс з включенням до нього на правах відділів Андріївської і Кирилівської церков, Видубицького монастиря й церкви Спаса на Берестові. Певний комплекс заходів, спрямованих на благоустрій, охорону і реставрацію пам'яток Києво-Печерської лаври, був визначений постановою РНК УРСР від 11 липня 1939 р. "Про Український історико-культурний заповідник «Музейне містечко в Києві»"[52]. Щоб змінити ситуацію, на краще під тиском громадськості 31 серпня 1940 р. була прийнята постанова РНК УРСР "Про організацію Комітету охорони та збереження історично-культурних, архітектурних і археологічних пам'ятників УРСР", до складу якого увійшли такі провідні діячі української, науки і культури, як М. Бажан, О. Богомолець, О. Довженко, А. Кримський, Ф. Кричевський, П. Тичина[53]. Але розгорнути діяльність Комітет не встиг — почалася війна.

Велика Вітчизняна війна Радянського Союзу завдала значних втрат українському народу в усіх сферах. Одним з найтяжчих був період 1941—1942 рр., коли радянські війська вимушені були під шаленим наступом нацистської армади відступати. При відступі радянських військ з Києва, напередодні окупації міста ворогом, була дана вказівка спеціальним загонам НКВС про руйнування низки об'єктів, які могли використати німці. Серед поруйнованих об'єктів

були й історико-культурні пам'ятки, нищення яких мало трагічні наслідки для Києва.

Під час окупації Києва німецькими загарбниками у вересні-жовтні 1941 р. для забезпечення життєдіяльності міста були створені необхідні адміністративні та господарські органи, зокрема міська та районні управи. До участі в місцевих структурах залучалися наявні сили, серед яких переважали науковці, діячі культури, котрі залишились у Києві. Активну участь у налагодженні національної роботи брали представники всіх організацій самостійницького спрямування, які пов'язували свої сподівання на відновлення української державності. За підтримки міської влади і культурної референтури ОУН у Києві розгорнулася підготовка до заснування професійної організації художників, які сформували дві групи навколо А. Середи і В. Кричевського. Мистецьке середовище навколо А. Середи не змогло перетвориться на всеукраїнський орган, а залишилось своєрідною профспілкою для художників, які стояли на охороні самобутності національного мистецтва в умовах окупаційного режиму, у свій спосіб репрезентуючи його. У Києві виникли творчі спілки письменників, музикантів, музейних працівників, інженерів[54].

На противагу А. Середі В. Кричевський намагався організувати митців у громадську організацію. Він очолив новоутворений Комітет пам'яток культури та старовини, який розгорнув роботу в секціях художньої промисловості, малярства, графіки, скульптури[55]. Щоб залучити на свій бік громадську думку мешканців окупованого Києва, в 1942 р. був відкритий спеціально створений Музей-архів перехідного періоду на чолі з професором О. Оглоблиним. Хронологічні межі експозиції визначалися "перехідним періодом від більшовизму (1917 р.) до постсоціалістичного індустріального суспільства". Головним завданням музею був збір матеріалів і документів періоду 1917—1942 рр., організація виставок, де експонувалися матеріали про руйнацію більшовиками пам'яток архітектури[56]. Однак всі плани та наміри українських націоналістів, української інтелігенції, яка в силу різних обставин перебувала в окупованому місті, будувати свою державність, творити своє національне мистецтво наштовхнулися на опір і протидії з боку окупаційної влади, яка з кінця 1941 р. розгорнула хвилю репресій проти національно свідомої інтелігенції, учасників націоналістичного підпілля.

Нацистські окупанти завдали значних втрат Києву. Місто було зруйноване більш як на 40%. Серед найбільших втрат воєнних років стало руйнуванню собору Успіння Пресвятої Богородиці Києво-Печерської лаври — пам'ятки XI ст., центральної магістралі міста —

Хрещатика і дотичних до нього вулиць, сотень споруд кінця XIX — початку XX ст., які мали високу художню цінність. У Володимирському соборі гітлерівці встановили 18 мін, але, на щастя, не встигли їх підірвати, заміновані були й інші історико-архітектурні пам'ятки. Пожежі завдали нищівних руйнувань головному корпусу Київського університету, читальним залам бібліотеки, 14 кабінетам, а також 940 великим будівлям, серед яких пам'ятки історії та архітектури[57].

У ході війни поряд з відбудовою народногосподарських об'єктів приймалися заходи з відбудови та реставрації історико-культурних об'єктів. Особлива увага зосереджувалася на обліку, обстеженні, складанні ґрунтовних актів і опрацюванні проектів реставрації та будівництва нових пам'ятників на честь перемоги у війні, спорудженні обелісків на братських і одиночних могилах радянських воїнів. У 1944—1945 рр. ухвалено низку правових актів, спрямованих на виявлення, науковий опис і постановку пам'яток на державний облік. За цей час в Україні було обстежено і поставлено на облік понад 2 тис. пам'ятки архітектури, на 310 з них складено акти та кошториси для проведення ремонтно-відновлювальних робіт, розроблено проекти відбудови та реставрації 93 пам'яток[58]. У Києві був споруджений військовий меморіал на Лук'янівському цвинтарі, встановлено низку пам'ятників, пам'ятних знаків, іменами воїнів названо ряд вулиць.

На початку 1950-х рр. до державних реєстрів було внесено 47 тис. пам'яток історії, археології, мистецтва. 90% усіх пам'яток були пов'язані з воєнними подіями в роки Другої світової війни. При збільшенні питомої ваги пам'яток воєнної історії періоду Другої світової війни та історико-революційних пам'яток помітним було значне скорочення пам'яток стародавньої та середньовічної історії України. Поряд з виявленням, обліком, відбудовою та реставрацією пам'яток, проведенням заходів з їх охорони в перші повоєнні роки система охорони пам'яток історії та культури зазнає ідеологічного тиску з боку офіційної влади, що не могло не позначитися на концептуальних підходах до визначення критеріїв поцінування пам'яток, їх виявлення й обліку. Чергова антирелігійна кампанія, масові репресії проти митців, архітекторів, учених, які стали жертвами звинувачень в "українському буржуазному націоналізмі" завдали непоправної шкоди історико-культурній спадщині. У Києві в 1962 р. було знято з державного обліку 14 споруд, переважно пам'яток церковної архітектури, у тому числі окремі будівлі Видубицького монастиря й Кловський палац. В цей період зруйновані церкви Преображення, Покровська, Всіх Святих, Введенська та ін.[59] Не

вирішення питань стосовно відомчої підпорядкованості пам'яток, ліквідація в 1954—1957 рр. інспекцій з охорони пам'яток, що діяли при Міністерстві культури та Держбуді УРСР, залишковий принцип фінансування культурної сфери позначився на загальному стані історико-культурної спадщини, кількості пам'яток, що знаходилися на державному обліку. Вдвічі була зменшена кількість пам'яток республіканського значення[60].

Важливу роль у збереженні та відновленні безцінних історико-культурних надбань поряд з державними інституціями відігравали громадські об'єднання, найбільше серед них за чисельністю членів — Українське товариство охорони пам'яток історії та культури, яке постало в 1966 р. Витоки громадської організації, покликаної займатися охороною та збереженням пам'яток, відносяться до другої половини 1940-х рр. Але спроба створити товариство в той період зазнала невдачі. Розгорнута 1947 р. кампанія гонінь проти "українських буржуазних націоналістів" поховала проект створення такої організації[61]. Питання про заснування товариства охорони пам'яток громадськість України порушувала в наступні роки. Особливо активну роботу у цьому напрямку проводили поет, академік М. Рильський, історик архітектури Г. Логвін, народний художник СРСР В. Касіян та ін. Однак втілити в життя ці цінні ініціативи в 1940—1950-х рр. не вдалося. Новий етап у справі залучення громадськості до дослідження та охорони історико-культурної спадщини розпочався в першій половині 1960-х рр. Він пов'язаний з коротким періодом політичної відлиги і певних демократичних перетворень в СРСР. Ініціаторами створення громадського формування зі збереження пам'яток історії та культури в Україні були поети П. Тичина, М. Рильський, академік архітектури В. Заболотний, історик, громадський діяч М. Брайчевський[62].

28 серпня 1965 р. Рада Міністрів УРСР прийняла постанову, за якою, згідно з пропозицією групи діячів науки і культури, створювалося Добровільне товариство охорони пам'яток історії та культури Української РСР. До складу оргкомітету увійшли представники академічних інститутів, творчих спілок республіки, а також державних та громадських установ і організацій — Ради Міністрів УРСР, міністерств культури та освіти УРСР, Держбуду УРСР, Української республіканської ради, зокрема С. Бібіков, М. Брайчевський, М. Бажан, Г. Головко, К. Гуслистий, В. Довженок, І. Ігнаткін, П. Загребельний, В. Касіян, В. Кудін, І. Ле, М. Стельмах, П. Тронько та ін.[63]

Перший установчий з'їзд Українського товариства охорони пам'яток історії та культури (далі — УТОПІК) відбувся 20—21 грудня 1966 р. Участь у його роботі письменників, митців, широкого краєзнавчого загалу засвідчила великі потенційні можливості новоствореної громадської пам'яткоохоронної організації. УТОПІК є найбільш потужною і структурованою формацією серед громадських організацій культурологічного спрямування. Своє головне завдання товариство вбачало у розробці методологічних засад пам'яткоохоронної діяльності. Уже у статуті УТОПІК було чітко зафіксовано поділ пам'яток на види: історичні, археологічні, пам'ятки архітектури, історії техніки і військової справи, мистецтва, етнографії, письменства.

Незважаючи на те, що статут не давав визначення рухомих і нерухомих пам'яток, цей поділ заклав підґрунтя для подальших методологічних розробок у пам'яткознавчій сфері, дозволив поставити на наукове підґрунтя справу уніфікації, класифікації, опису пам'яток. Важливим було положення про здійснення товариством громадського контролю за охороною, використанням, ремонтом і реставрацією пам'яток незалежно від їх відомчої належності. На жаль, це положення не ввійшло до наступного радянського законодавства[64].

Серед наймасштабніших проектів, здійснених УТОПІК у минулі десятиріччя, — створення Музею народної архітектури та побуту України, який у вересні 2006 р. відзначив 30-річчя відкриття експозиції. Громадським коштом проведено сотні етнографічних експедицій, в результаті яких сформовано найбільшу в державі колекцію пам'яток народного декоративно-вжиткового мистецтва, на площі понад 150 га встановлено 300 архітектурних об'єктів, створене одне з кращих в державі фондосховище площею майже 1,5 тис. кв. м.[65]

Своєю практичною діяльністю і значними фінансовими внесками Товариство сприяло відтворенню, реставрації та консервації численних пам'яток історії та культури, що проводились у зв'язку з історичними датами — 1500-річчям Києва, 1000-річним ювілеєм хрещення Русі. Коштом УТОПІК реконструйовано Золоті ворота, майже 10 млн. крб. виділено на будівництво Меморіального комплексу "Український державний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941—1945рр.", відкриття якого відбулося 17 жовтня 1974 р. у колишньому Кловському палаці на Печерську. Невдовзі розпочалося будівництво спеціального музейного приміщення на схилах Дніпра. Над проектом працювали і втілили його в життя архітектори В. Єлізаров, Г. Кислий, М. Фещенко, Є. Стамо, скульптори В. Бородай, Ф. Согоян, В. Вінайкін та ін. Музей був зведений у 1981 р. Понад 15 тисяч експонатів

представлено в експозиції 14 зал музею, на мармурових пілонах — назви 1152 військових частин і з'єднань, які відзначилися під час визволення України і яким присвоєні почесні найменування визволених ними населених пунктів[66].

Одним із напрямів діяльності УТОПІК є розробка конкретних програм зі збереження культурної спадщини з цільовим використанням коштів на їх здійснення. Серед пріоритетних програм — створення музейно-меморіальних комплексів Києво-Могилянської академії в Києві, меморіального музею-садиби І. Козловського в с. Мар'янівка Васильківського району на Київщині та в інших регіонах України[67].

Пріоритетом у діяльності Товариства завжди була безпосередня практична робота з дослідження, охорони та популяризації пам'яток, в першу чергу, пам'яток археології, які складають найбільший масив об'єктів культурної спадщини, що перебувають на державному обліку. Прийняття в 2004 р. Закону України "Про охорону археологічної спадщини" не вирішило низку проблем охорони археологічних пам'яток, що пов'язано з активізацією процесу роздержавлення та приватизації земельного фонду України. Відомо, що землі історико-культурного призначення, до яких належать і території пам'яток археології, не можуть передаватись у колективну та приватну власність, на них забороняється будь-яка діяльність. Але при видачі державних актів на право приватної власності на землях колишніх КСП при виготовленні проектної документації на роздержавлення земель території пам'яток археології не враховуються і не вилучаються із землекористування. Це призводить до загрози втрати безцінних скарбів не тільки українського народу, а й усього людства. Останнім часом зросла загроза археологічним пам'яткам з боку скарбошукачів, так званих "чорних археологів", які варварські нищать унікальні пам'ятки. За неповними даними, на теренах України відомо 150 тис. пам'яток археології, з них на державному обліку та під охороною держави знаходиться близько 60 тис. пам'яток, і тільки 425 включено до Державного реєстру нерухомих пам'яток України[68].

Впродовж останніх 15 років пріоритетним напрямом діяльності організацій Товариства були проблеми вивчення та збереження пам'яток українського козацтва. Одним з етапів виконання комплексних програм збереження історичної спадщини стали експедиції, започатковані УТОПІК. Найбільш масштабна з них — "Запорозька Січ: зруйноване й уціліле", що здійснюється в рамках програми "Часи козацькі". Розпочавши свою діяльність у 1989 р., експедиція мала на меті виявлення, історико-археологічне обстеження,

топографічне означення столиць запорозького козацтва, паланок, зимівників, сторожових постів; облік наявних козацьких пам'яток та обстеження їхнього стану; облік речових козацьких пам'яток у музеях та колекціях. Були проведені археологічні дослідження Запорозьких січей, зокрема на о. Мала Хортиця, де виявлено рештки замка Д. Вишневецького, Кам'янської та Томаківської січей, на території Базавлуцької січі проводилися підводні дослідження[69].

На базі експедиції створено науково-дослідне колективне підприємство "Часи козацькі", трансформоване в Науково-дослідний центр "Часи козацькі" (керівник — професор Д. Телегін), яке координує роботу науковців та аматорів, які займаються виявленням і фіксацією нерухомих об'єктів, пам'ятних місць козацької доби в різних регіонах України. Центром проведено 16 Всеукраїнських науково-практичних конференцій "Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні", видано 16 збірок статей, продовжується робота над підготовкою Каталогу пам'яток та пам'ятних місць доби козацтва[70].

Ще однією експедицією, в якій безпосередньо бере участь УТОПІК, є "Чорнобильська експедиція по виявленню та врятуванню культурних цінностей Полісся", мета якої — "обстеження пам'яток народної культури 30-кілометрової зони Чорнобильської АЕС"[71]. Внаслідок аварії на Чорнобильській атомній електростанції у квітні І986 р. в зону лиха попали найбільш густо заселені українські території, де проходило формування українського етносу, важливі етнодержавні процеси. Економічний, політичний і культурний розвиток Київської Русі репрезентують пам'ятки історії та культури, які увібрали багатовікові традиції місцевого населення, збагачені впливами сусідів. На території 31 району Волинської, Київської, Житомирської, Рівненської, Чернігівської областей знаходиться 2,5 тис пам'яток історії, 48 пам'яток архітектури і містобудування, 13 пам'ятників монументального мистецтва, 2 тис. пам'яток археології[72]. Та в умовах, коли в першу чергу необхідно було рятувати населення враженого Полісся, доля національної спадщини лишалася поза увагою органів охорони пам'яток усіх рівнів.

Першими забили тривогу ентузіасти, фахівці різних профілів. Історико-культурний аспект чорнобильської трагедії став у центрі уваги редакції часопису "Пам'ятки України", з ініціативи якого була проведена перша експедиція в Чорнобильську зону взимку 1989 р. Головним результатом експедиції стали пропозиції щодо порятунку культурної спадщини в зоні. 1 серпня 1990 р. Верховна Рада України ухвалила рішення про створення при Держкомітеті з питань

Чорнобильської катастрофи спеціалізованої історико-культурної експедиції з метою виявлення, збереження та охорони пам'яток історії, архітектури та культури на відселених територіях[73]. У травні 1993 р. Верховною Радою України була затверджена "Концепція національної програми ліквідації наслідків аварії на Чорнобильській АЕС, соціального захисту громадян на 1993—1994 рр. і на період до 2000 року"[74].

У 1995—2001 рр. науковці Інститутів археології НАН України, історії України НАН України, фольклору, мистецтвознавства та етнології ім. М. Рильського НАН України, народознавства НАН України (м. Львів) спільно з Міністерством надзвичайних ситуацій провели дослідження пам'яток історії та культури на забруднених внаслідок аварії на Чорнобильській атомній електростанції територіях. Результатом цієї роботи стала підготовка низки аналітичних матеріалів і рекомендацій, спрямованих на збереження для нащадків національної історико-культурної спадщини в цих регіонах.

Наступною великомасштабною акцією, в якій бере участь УТОПІК, різні громадські організації та об'єднання, київські науковці є започаткована в 1988 р. журналом "Пам'ятки України" програма "Забуті могили". Її мета — привернути увагу державних органів та широких кіл громадськості до справи порятунку архітектурних пам'яток, військових поховань, обстеження старовинних кладовищ[75]. Розпочатий Л. Проценко процес дослідження та збереження історичних кладовищ, окремих поховань визначних діячів науки та культури Києва поширився на інші регіони. В рамках програми "Некрополі України" при Головній раді УТОПІК створений Український центр біографічної некрополістики, завданням якого є не тільки видавнича справа, а й створення бази даних з історичних поховань, дослідження їх на різних рівнях — від окремого поховання до вивчення регіону[76]. Підготовлено та опубліковано 20 видань серії "Некрополі" за безпосередньої участі та організаційної підтримки центру біографічної некрополістики. Позитивним прикладом практичної реалізації пам'яткоохоронної діяльності Товариства, секцій "Некрополі України" і "Некрополі Києва" є проголошення комплексу пам'яток історії та культури Лук'янівського кладовища в Києві державним історико-культурним заповідником. Розроблено генеральний план його розвитку, проводиться значна науково-пошукова робота з впорядкування поховань, готується каталог всіх кладовищ міста Києва. Рішенням Кабінету Міністрів України від 6 липня 1994 р. Лук'янівському кладовищу надано статус заповідного[77].

Однією з важливих ділянок роботи Товариства стало збереження пам'яток Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945 рр. Секції військово-історичних пам'яток вивчали пам'ятки і пам'ятні місця періоду війни, збирали документи про подвиги своїх земляків, про військові події на території свого краю. До їх складу входили вчені, вчителі, викладачі вузів, співробітники музеїв, архівів, бібліотек, місцеві краєзнавці, ветерани війни, Герої Радянського Союзу. Серед активних членів УТОПІК були професор, доктор історичних наук, голова Київської міської організації В. Стрельський, двічі Герої Радянського Союзу О. Федоров і З. Слюсаренко, Герої Радянського Союзу І. Мартинов і В. Буянов[78]. Співпраця безпосередніх учасників воєнних подій і активістів Товариства давала плідні результати. Члени секцій проводили великий обсяг робіт з впорядкування військових поховань, спорудження пам'ятних знаків на місцях боїв, встановлення обелісків і пам'ятників на братських могилах радянських воїнів, які загинули в роки Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу.

Численні науково-пошукові експедиції, в яких брали участь школярі, студенти, активісти Товариства, походи по місцям, пов'язаних з подіями Великої Вітчизняної війни, дозволяли не тільки проводити обстеження пам'яток, але розшукувати могили, визначати пам'ятні місця боїв. Активісти первинних, районних, міських, обласних організацій Товариства висловлювали цінні пропозиції, які знаходили підтримку з боку його Республіканського правління. Серед них — створення Поясу Слави міста-героя Києва на головних напрямках його оборони. З цією метою було проведено обстеження пам'ятних місць, висловлені рекомендації з їх увічнення. На місцях головного рубежу оборони були споруджені численні обеліски і пам'ятні знаки[79].

За роки своєї діяльності активісти УТОПІК виступили ініціаторами багатьох важливих акцій. Київська організація товариства провела науково-комплексну інвентаризацію найцінніші забудови Києва, у тому числі Подолу, внесла пропозицію до уряду України щодо збереження історичного образу міста. Впродовж 1970—1980-х рр. в Україні створені величні меморіальні ансамблі на честь подвигу радянських воїнів в роки Другої світової війни, встановлено понад 8 тис. пам'ятних знаків на честь воїнів-земляків. Готуючись до святкування 30-річчя Перемоги у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу IV Пленум УТОПІК, який проходив у квітні 1974 р., оголосив з 1 липня 1974 р. до 9 травня 1975 р. республіканський громадський огляд пам'яток і пам'ятних місць Великої Вітчизняної війни[80].

У ході проведення огляду в столиці основна увага була приділена не пропаганді зробленого, а серйозному аналізу недоліків. Рейд по кладовищах міста, проведений в рамках огляду, показав, що близько 900 поховань радянських воїнів не стояли на державному обліку. Значна частина могил потребувала додаткових заходів по благоустрою та впорядкуванню. Правління міської організації підготувало проект постанови Київського міськвиконкому "Про поліпшення збереження і догляду за пам'ятниками Великої Вітчизняної війни", яке було прийнято 15 липня 1974 р.[81] Напередодні 30-річниці Перемоги споруджувалося близько 100 пам'ятників, у тому числі у Києві — двічі Герою Радянського Союзу, командиру партизанського з'єднання С. Ковпаку, на честь моряків Дніпровської військової флотилії, воїнам Південно-Західного фронту в Полтавській області та ін.[82]

V-й з'їзд УТОПІК, який проходив у 1986 р., спрямував діяльність організації на розгортання обстеження й інвентаризації всіх пам'яток республіки, для обліку пам'ятки впроваджувалась єдина уніфікована форма[83]. Проведення паспортизації дозволило розширити кількісний склад пам'яток, провести їх натурне обстеження з уточненням адрес, розмірів, технічного стану, скласти анотовані списки пам'яток по всіх областях. Завдяки залученню до цієї роботи працівників бібліотек, Державної історичної бібліотеки УРСР, складено бібліографію на кожну пам'ятку, видано бібліографічні каталоги. В той же час паспортизація показала, що існує різнобій у визначенні та застосуванні критеріїв поцінування пам'яток, не розроблені методичні засади зі складання науково-історичної довідки про пам'ятку та події, пов'язані з нею, опису пам'ятки та оцінки її суспільного, наукового і художньо-естетичного значення.

Значну увагу приділяє Товариство питанням ремонту та реставрації пам'яток. Відсутність державного фінансування призвела до згортання реставраційних робіт на пам'ятках архітектури і містобудування, охоронних археологічних досліджень, що в свою чергу веде до ліквідації реставраційних осередків, наукових пам'яткоохоронних установ. Україна втрачає авторитет держави, яка має визнану в світі школу наукової реставрації. Внаслідок комерціалізації й розпорошення втрачається ремонтно-реставраційна база, науковий рівень авторитетного Інституту "Укрпроектреставрація". Так, реставраційні майстерні при Музеї народної архітектури та побуту України займаються здебільшого будівництвом приватних споруд, а безцінні шедеври народного дерев'яного зодчества Музею руйнуються. Починаючи з 1994 р. держава не виділяла кошти на реставрацію цих пам'яток, і лише у 2000

р. ситуація змінилася на краще з виділенням цільових сум на реставрацію музейних об'єктів[84].

Поряд з Українським товариством охорони пам'яток історії та культури на пам'яткоохоронній ниві діють Український фонд культури, Національна спілка краєзнавців України, Українське історико-просвітницьке товариство "Меморіал", Українська асоціація захисту історичного середовища та ін., які докладають значних зусиль до збереження національної історії та культури.

Постійними програмами Українського фонду культури, створеному в 1987 р., є "Тарас Шевченко", "Краєзнавство", "Топоніміка", "Повернення", "Молодь і культура". Визначальною є довгострокова програма "Пам'ять", завдання якої полягає у відродженні забутих сторінок нашої історико-культурної спадщини, виявленні та впорядкуванні пам'ятних місць, увічненні подій та імен славетних земляків, видатних діячів науки і культури. На початку своєї діяльності у 1987 р. Фонд культури разом з Українським товариством пам'яток історії та культури порушив питання про відродження Києво-Могилянської академії[85]. Здійснюючи постійну програму, присвячену Т. Шевченку, Фонд культури особливу увагу приділяв питанням збереження та впорядкування місць, пов'язаних з життям і творчістю Т. Шевченка, перерахувавши кошти на реставрацію пам'ятника Кобзарю на могилі поета в Каневі та творів у збірці музею, фінансував витрати та взяв участь у поході-реквіємі "Останній шлях Кобзаря" у травні 1991 р. до 130-річчя перепоховання поета[86].

В 1990 р. розпочала свою роботу масова громадська організація — Всеукраїнська спілка краєзнавців, яка у жовтні 2008 р. отримала статус Національної спілки краєзнавців України. Головним у діяльності Спілки є розвиток краєзнавчого руху, залучення до пізнання рідного краю широких верств населення, виховання у громадян почуття національної самосвідомості, глибокої поваги до історії, культури, мови, традицій, духовних потреб українського народу, а також інших народів, шанобливе ставлення до історико-культурної спадщини[87]. Серед пріоритетних напрямків діяльності Спілки є всебічне дослідження та збереження історичних міст і сіл, яких в Україні налічується 30 тисяч, в їх числі понад 800 міст і містечок, яким минуло 300 років. Серед завдань Спілки —розробка програми "Історичні міста і села України", видання осучасненої багатотомної "Історії міст і сіл України", реалізація довгострокової програми "Пам'ять втрачених сіл", яка передбачає створення літопису населених пунктів, зниклих з географічної карти України у XX ст. Національна спілка краєзнавців України разом з Національною академією наук

України, Службою безпеки України, Українським культурно-просвітницьким товариством "Меморіал" виявила ініціативу з підготовки серії книг "Реабілітовані історією"[88].

З проблемами охорони та збереження пам'яток тісно пов'язана справа відновлення втрачених пам'яток, без яких важко уявити історико-культурний потенціал країни. Біля витоків відновлювальних робіт — Фонд відтворення видатних пам'яток історико-архітектурної спадщини ім. О. Гончара, створений Указом Президента України від 12 червня 1995 р. Зусиллями комісії та Фонду визначено масштабну програму з відтворення 58 пам'яток X—XIX ст. практично в усіх регіонах України. У Києві поряд із зруйнованими пам'ятками Михайлівського Золотоверхого монастиря і собором Успіння Пресвятої Богородиці Києво-Печерської лаври передбачено відтворити Богоявленський собор Братського монастиря, будинок Київського магістрату. Як показує досвід, до проблеми відтворення визначних пам'яток треба підходити виважено, залишаючи осторонь суб'єктивні моменти і виходячи винятково з історико-культурної доцільності. Перш за все мають відтворюватися ті пам'ятки, рештки яких ще збереглися. Масова кампанія з відтворення пам'яток не може й не повинна замінити ремонт і реставрацію наявних автентичних пам'яток.

У сучасних умовах проблемами вивчення, збереження пам'яток історії та культури, розробкою методологічних засад у пам'яткознавстві займаються державні інституції. Це передусім структурні підрозділи в академічних інститутах, Центр пам'яткознавства НАН України, Науково-дослідний інститут пам'яткоохоронних досліджень Міністерства культури і туризму України, на якій покладено здійснення науково-дослідної та науково-організаційної роботи з метою забезпечення практичного вирішення проблем охорони культурної спадщини, підготовка Державного реєстру нерухомих пам'яток України[89].

Для об'єднання та координації зусиль науковців, зацікавлених у всебічній науковій розробці питань виникнення, ґенези козацтва в минулому, його ролі в сучасному житті України важливу роль відіграє Центр пам'яткознавства НАН України, створений спільною постановою Президії НАН України та Головної ради УТОПІК в 1992 р. Це єдиний в Україні науково-дослідний заклад, в якому фахово й цілісно досліджуються проблеми пам'яткознавства, поєднує теоретичні розробки академічної науки з їх практичною реалізацією. Прикладні розробки Центру та його практична робота спрямовані на вирішення завдань охорони, збереження та популяризації культурної спадщини. Серед провідних тем — музеєфікація об'єктів археологічної

спадщини, церковне пам'яткознавство, вивчення пам'яток історії й археології козацької доби, історії охорони пам'яток в Україні, світового досвіду збереження культурної спадщини[90]. На рахунку Науково-дослідного центру "Часи козацькі", очолюваного професором Д. Телегіним, який працює при Центрі пам'яткознавства НАН України, — обстеження пам'яток археології козацької доби, проведення науково-практичних конференцій, на яких розглянуто матеріали новітніх археологічних досліджень пам'яток українського козацтва XVI—XVIII ст., кілька десятків підготовлених та виданих збірок статей, монографій досліджень рухомих і нерухомих козацьких пам'яток[91]. У 1996 р. в Інституті історії України НАН України створено Науково-дослідний інститут козацтва, який здійснює наукові програми з вивчення матеріальних пам'яток козацтва.

Значну роль в активізації пам'яткоохоронної роботи відіграє підготовка Зводу пам'яток історії та культури України, яка розпочалася в 1972 р. із загальної паспортизації пам'яток історії та культури. Науково-методичне керівництво підготовкою Зводу здійснюють інститути гуманітарного профілю Національної академії наук України — історії, археології, мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського, українознавства (м. Львів). Базовою структурою підготовки Зводу було визначено відділ історико-краєзнавчих досліджень Інституту історії України НАН України. До його підготовки залучений широкий громадський актив.

Структурно Звід побудований за географічним принципом — кожна область готує відповідний том, окремі томи присвячені Автономній Республіці Крим, містам Києву і Севастополю, українським пам'яткам за кордоном. Передбачено підготувати 28 томів Зводу, деякі з них — у двох книгах. Робота над Зводом стимулювала процес виявлення та обстеження пам'яток. Якщо на початковому етапі, в 1984 р. на державному обліку налічувалося близько 85 тис. об'єктів, то у 2005 р. — понад 130 тис.[92]

Звід — багатопрофільна праця, яка охоплює всі нерухомі пам'ятки археології, історії, монументального мистецтва, архітектури і містобудування, науки і техніки. Проводиться велика пошукова, дослідницька, науково-методична робота, зокрема з визначення критеріїв відбору та поцінування пам'яток. Важливе значення для відбору всіх видів нерухомих пам'яток має критерій їх наукової цінності, який акцентує увагу на автентичності історико-культурних об'єктів. У числі основних критерієм відбору пам'яток до цього унікального видання має бути їх значення для розкриття вирішальних

етапів історичного, соціально-економічного та культурного розвитку України, процесу її становлення як незалежної держави.

Значна увага приділяється недостатньо вивченим пам'яткам стародавньої, середньовічної й нової історії, які тривалий час займали другорядне місце. Перш за все, це стосується подій і фактів, пов'язаних з національно-визвольними змаганнями українського народу, його боротьбою за незалежність і творенням своєї державності. Зростання інтересу до національної історії і, зокрема, до витоків української державності зумовлює актуальність досліджень з виявлення пам'яток, пов'язаних в процесом виникнення національно-державних утворень, життям і діяльністю несправедливо забутих державних і громадських діячів.

При написанні статей про пам'ятки до томів Зводу особливої уваги потребує дослідження радянської доби, підходи до вивчення якої зазнають найбільших концептуальних змін. Вимагають переосмислення події тоталітарної доби, на яку припадають масові політичні репресії. Пам'ять про трагічно загиблих вимагає особливої уваги і вшанування. Значна корекція внесена в концептуальні підходи щодо дослідження пам'яток Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу, які становлять найчисельнішу групу пам'яток у томах Зводу.

В 1999 р. вийшла перша частина 1-ї книги тому "Київ" Зводу пам'яток історії та культури України, яка містить близько 700 статей, понад 1300 чорно-білих і кольорових ілюстрацій, 15 карт. У 2004 р. побачила світ друга частина 1-ї книги тому Зводу по Києву. Робота над Зводом значно активізувалася після Указів Президента України від 2000 р. і 2007 р. Підготовка Зводу пам'яток історії та культури України, який є науковою основою Державного реєстру нерухомих пам'яток України, стимулювала пам'яткоохоронну діяльність, розвиток краєзнавчого руху в країні. Видання фундаментальних книг Зводу по Києву — значна подія в культурному житті України, вирішальний етап у збереженні історико-культурної спадщини. Праця над Зводом не лише стимулювала пошуки і систематизацію пам'яток, уточнення багатьох методичних положень, а й сприяє пробудженню національної свідомості, державницької ідеології українського народу.

Однак міжвідомчість, відсутність координації між громадськими організаціями і державними інституціями заважають плодотворній діяльності на пам'яткоохоронній ниві. В Україні, як і в більшості країн світу, не існує єдиного центрального незалежного органу охорони пам'яток, у підпорядкуванні якого знаходилися б усі види нерухомих пам'яток. Організаційна роз'єднаність державних установ впливає на стан і якість збереження пам'яток. Справа обліку,

охорони, реставрації пам'яток архітектури і містобудування покладена на Міністерство регіональної політики і будівництва; пам'ятки історії, археології та монументального мистецтва — на Міністерство культури і туризму України. Цими питаннями опікуються академічні й відомчі інститути. На місцях цю роботу здійснюють виконавчі комітети місцевих рад народних депутатів. Однією з важливих проблем збереження пам'яток є вдосконалення структури управління в цій галузі. Тривалий час порушується питання про створення спеціального органу — Національної служби охорони історико-культурної спадщини при Кабінеті Міністрів України, що був би наділений широкими повноваженнями, мав потужну наукову й матеріальну базу, з відповідними підрозділами на місцях. У 2002 р. зроблені перші кроки зі створення такого органу з охорони культурної спадщини на базі Міністерства культури і туризму України — Державної служби з питань національної культурної спадщини. При цьому необхідно передбачити в державному бюджеті відповідні кошти на охорону і збереження пам'яток. Сучасний підхід до збереження і використання культурних цінностей неможливий без організаційних і структурних змін, без вдосконалення системи державного управління.

Оптимальна схема збереження пам'яток історії та культури не лише у створенні єдиної державної системи охорони, а у поєднанні її з недержавними громадськими організаціями, які б виконували роль контролерів, наглядачів, інформували суспільство про всі негаразди, прорахунки, помилки державної системи. Серед першочергових завдань — внесення змін до чинного законодавства з порушенням питань про відповідальність посадових осіб за руйнування та зникнення пам'яток, забудову історичних центрів міст. На порядку денному створення спеціального наглядового комітету з представників громадськості, в першу чергу УТОПІК, у повноваження якого входив би контроль за прийняттям всіх рішень місцевої влади, пов'язаних із будівництвом і реконструкцією в історичних центрах міст.

В умовах комерціалізації відбувається тотальний наступ на історичні центри міст. Особливу тривогу викликає стан пам'яток у Києві, силует якого формувався тисячоліттями. Заручниками сучасного будівництва стали пам'ятки архітектури, історії, пов'язані з життям і діяльністю відомих діячів, функціонуванням державних установ, громадських організацій. Історичний центр Києва настільки понівечений, що говорити про порятунок цілісних архітектурних ансамблів можна тільки стосовно окремих вулиць: Андріївський узвіз, Ярославів Вал, частина Володимирської вулиці. Значних зусиль коштувало громадськості не допустити будівництва готелю "Хілтон" у

центрі міста, висотного готелю на Софійській площі, не дозволити відбудовувати Десятинну церкву. Але коли прибутковість будівництва в центрі зросла на кілька порядків, ці ж самі об'єкти лише з іншою назвою були добудовані[93]. Під загрозою реконструкції бульвар Т. Шевченка і Труханів острів. Особлива загроза з'явилася для пам'яток архітектури та історії в зв'язку з надбудовою мансард. Внаслідок таких втручань невпізнанно змінюється архітектурний образ пам'ятки на догоду замовнику і сучасним технологіям, спотворюється архітектурний стиль споруди, первісний задум автора. Переживши навали іноземних орд, руйнації та пограбування в часи лихоліть, місто з тисячолітньою історією, яке внесено ЮНЕСКО до Ліги двадцяти не лише найдавніших, а й найкрасивіших міст світу, може втратити свій неповторний вигляд, свою гармонійність у співіснуванні стародавнього і вічно молодого[94].

Шанувальники старовини, громадські організації стають на захист культурної спадщини, відчуваючи свою відповідальність перед наступними генераціями за охорону пам'яток і вважають своїм обов'язком передати їм надбання людства в усім багатстві їхньої автентичності. Українське товариство охорони пам'яток історії та культури виступило з ініціативою розробки й затвердження планів регенерації історичних центрів міст. Для Києва такий проект виконала архітектурна майстерня Л. Скорик і схвалила міська адміністрація, але, на жаль, він залишається лише проектом[95]. Червона книга культурної спадщини, заснована Українським товариством охорони пам'яток історії та культури десять років тому, стрімко поповнюється втраченими і спотвореними пам'ятками. Це більшість замків Тернопільщини, Георгіївська церква у Седневі, пам'ятка садово-паркової архітектури "Шарівка" на Харківщині, будинок анатомічного театру (Національний музей медицини України) у Києві і ще близько 100 унікальних пам'яток, що знаходяться під загрозою швидкої руйнації[96]. Під загрозою виключення із списку Всесвітньої спадщини опинилася наша національна святиня — Києво-Печерська лавра[97].

При комплексному збереженні пам'яток дедалі більшого значення набуває визначення та збереження охоронних зон, що безпосередньо межують з пам'яткою і становлять з нею єдине ціле. В межах цієї зони заборонено будь-яке будівництво, не пов'язане з відбудовою та реставрацією пам'ятки. Предметом охорони має бути не просто споруда, яка є історичною цінністю, а пам'ятки в єдності з відповідним антропогенним або природним середовищем. Для збереження пам'яток у комплексно-просторовому середовищі необхідно розробити засади і встановити систему охоронних зон: зона

охорони пам'ятки, зона ландшафту, зона регулювання забудови, заповідної території[98]. Дедалі ширшого поширення набуває утворення заповідників як місць комплексного збереження цінних пам'яток. Вони включають історичні комплекси, ансамблі, що мають видатну наукову, історичну, мистецьку цінність, охороняються державою та вилучаються з усіх видів господарського використання. В Україні діє 61 державний історико-культурних заповідник, у тому числі у Києві 3 національних і 2 державних[99].

Суттєвою проблемою сучасної пам'яткоохоронної справи залишається законодавче врегулювання пам'яткоохоронної сфери. Прийнятий Верховною Радою УРСР 13 липня 1978 р. Закон "Про охорону і використання пам'яток історії та культури", значною мірою дублював відповідний союзний закон. Він повністю відповідав тогочасним ідеологічним концепціям, залишаючи практично в забутті пам'ятки старовини. З прийняттям 8 червня 2000 р. Закону України "Про охорону культурної спадщини" усунені колізії в культурологічній сфері, понятійний апарат узгоджено з міжнародними стандартами. Згідно Закону до культурної спадщини належать лише нерухомі пам'ятки, охорона і збереження рухомих пам'яток (писемних і речових) регулюються відповідно законодавством про музейну та архівну справу.

У новому Законі закладені принципові положення щодо статусу пам'ятки в сучасному суспільстві, визначена процедура державної реєстрації пам'яток шляхом внесення до Державного реєстру нерухомих пам'яток, зазначені особливості здійснення права власності на пам'ятки. Принципово новим у пам'яткоохоронному законодавстві є визначення джерел фінансування охорони культурної спадщини, розділ про захист традиційного характеру середовища та об'єктів культурної спадщини, положення стосовно проблем приватизації, оціночної вартості пам'яток, встановлення відповідальності за їх руйнацію, звільнення від оподаткування благодійних внесків, направлених на збереження історико-культурної спадщини[100].

В останні роки Верховною Радою України ухвалено низку нових законів України: "Про охорону археологічної спадщини" (2004 р.), "Про внесення змін до Закону України «Про охорону культурної спадщини»" (Стаття 2. Класифікація об'єктів культурної спадщини), згідно якого в окремий вид спадщини виділений новий вид пам'яток — нерухомі пам'ятки науки і техніки, як такі, що мають свої особливості. Прийняття цих законодавчих актів, викликані необхідністю узгодження внутрішнього законодавства з міжнародними стандартами, дозволять Україні ввійти у світове співтовариство, вирішити ряд

питань, пов'язаних з охороною та збереженням пам'яток, поверненням і реституцією культурних цінностей в Україну.

Важливою і недостатньо вирішеною проблемою культурного життя в Україні є розвиток туристичної індустрії. Включення пам'яток в туристичні маршрути, популяризація історичного минулого українського через пам'ятки дозволить не тільки задіяти великий пласт культури, використати величезні комунікативні та освітньо-виховні можливості нерухомих пам'яток, а й може принести прибутки.

Пам'ятки, особливо археологічні, як матеріальні виразники історії України, становлять поки ще дуже слабо задіяний туристичний ресурс держави. Вони як специфічний, своєрідний тип пам'яток можуть стати об'єктом міжнародного комерційного туризму. З проблемами використання пам'яток археології у туристичній діяльності щільно пов'язані актуальні питання консервації, музеєфікації відкритих археологічних об'єктів, створення археопарків, археодромів, які дуже популярні у світі і відсутні в Україні. Прикладом унікального археологічного музею є "Добранічівська стоянка" — філіал Яготинського історичного музею ім. Т. Шевченка, створений у 1978 р. на місці пізнього палеолітичного поселення[101].

Розробка туристичних маршрутів з урахуванням усіх найбільш значних пам'яток, створення сучасних музеїв може принести значні кошти на збереження пам'яток як об'єктів туристичного показу, їх використання на умовах довгострокової оренди. Не лише інформація про визначні пам'ятки історії та культури може сприяти розвитку туризму. Певну допомогу у вирішенні питань фінансування на реставрацію і збереження пам'яток історії та культури можна отримати від налагодженої екскурсійно-туристичної роботи.

Історико-культурна спадщина України перебуває у важкому стані, руйнуються, занепадають не лише об'єкти місцевого значення, а й національного та світового рівня. З одного боку, прийнято низку законів, нормативно-правових актів, готується Звід пам'яток історії та культури України, Державний реєстр нерухомих пам'яток, проводиться інтенсивна робота з відтворення пам'яток. З іншого, руйнуються і занепадають не лише об'єкти місцевого значення, але національного і світового, втрачається неповторний унікальний вигляд історичних центрів. Охорона й збереження культурної спадщини потребують прийняття нормативних правових актів щодо швидкого впровадження Законів України "Про охорону культурної спадщини", "Про охорону археологічної спадщини", "Про внесення змін до Закону України "Про охорону культурної спадщини" (Стаття 2. Класифікація об'єктів культурної спадщини), створення єдиного державного органу

з широкими повноваженнями в центрі й на місцях. Слід більш активно використовувати пам'ятки в туристичній галузі, для чого необхідно на початковому етапі збільшити пряме фінансування на охорону та реставрацію пам'яток, будівництво музеїв, створення комплексів і туристичних маршрутів, змінити податкове навантаження на сферу, де задіяні пам'ятки, запровадити пільговий статусу для благодійництва.

---

[1] Томілович Л. Відділ історичних ареалів та охоронюваних археологічних територій. // Там само. — С. 21; Історико-культурні заповідники України. Довідкове видання. — К.: Фенікс, 2007. — С. 18.

[2] Історико-культурні заповідники України. Довідкове видання. — С. 13.

[3] Там само. — С. 15.

[4] Водзинський Є. Містобудівна спадщина Києва // Культурна спадщина Києва. Дослідження та охорона історичного середовища. — С. 25—26.

[5] Січинський В. Зиждитель храмів і скарбів духовних // Пам'ятки України. — 1991. — № 6. — С. 40.

[6] Центральний державний архів вищих органів влади України (далі — ЦДАВОВ України). — Ф. 2201. — Оп. 1. — Спр. 1202. — Арк. 7, 8 зв.

[7] Берлінський М. Історія міста Києва / Репринтне видання. — К., 1991. — С. 23.

[8] Оглоблин О. Могила Петро // Енциклопедія українознавства. — Львів, 1998. — Т. 5. — С. 1632.

[9] Білодід О. Загадка Петра Могили // Київська старовина. — 1993. — № 3. — С. 56—69.

[10] Там само. — С. 25.

[11] Адаменко А. Г. Де ля Флиз и его работы по описанию бывших окрестностей Киева // Киев в фондах ЦНБ АН УССР. — К., 1984. — С. 83

[12] Денисенко Г. Де ля Фліз Домінік П'єр // Видатні діячі науки і культури Києва в історико-краєзнавчому русі України. Біографічний довідник. — К., 2005. — Ч. 1. — С. 175.

[13] Верменич Я. Південно-Західний відділ Російського географічного товариства як центр українознавства // Історичне краєзнавство і культура: Наукові доповіді і повідомлення. — Харків, 1997. — Ч. 2. — С. 33.

[14] Денисенко Г. Чубинський П. П. // Видатні діячі науки і культури Києва в історико-краєзнавчому русі України. Біографічний довідник. — К., 2005. — Ч. 2. — С. 272.

[15] Дашкевич Н. П. Общий очерк основания и деятельности Исторического общества Нестора-летописца за истекшие 25 лет его существования // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. — К., 1899. — Кн. 13. — С. 3; Иконников В. С. Киев в 1654—1855 гг. Исторический очерк. — К., 1904.

[16] Горбик В., Піскова Е. Біляшівський М. Ф. // Видатні діячі науки і культури Києва в історико-краєзнавчому русі України. Біографічний довідник . — Ч. 1. — С. 74—75.

[17] Київ з околицею / Асєєв Ю., Веселова О., Кіпоренко М. та ін. // Звід пам'яток історії та культури України: Київ: Енцикл. вид. Кн. 1, ч. 1. — К.: Голов. ред. Зводу пам'яток історії та культури при вид-ві "Українська енциклопедія" ім. М. П. Бажана, 1999. — С. 118.
[18] Деятельность Киевского общества охраны памятников старины и искусства. — К., 1916. — С. 6.
[19] Там само.
[20] Нестуля О. Доля церковної старовини в Україні. 1917—1941 рр. Ч.1. 1917 — середина 20-х років. — К., 1995. — С. 26—27.
[21] Там само. — С. 27—28.
[22] Федорова Л. Д. Діяльність Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва зі збереження культурної спадщини України. 1910—1920 рр. — К., 2008. — С. 124—125.
[23] Там само. — С. 134—135.
[24] Григор'єва Т., Денисенко Г. З історії збереження історико-культурної спадщини України: діяльність Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва // Наукові записки Національного університету "Києво-Могилянська академія". Т. 3. Історія. — К.: Видавничий дім "КМ Academia", 1993. — С. 118.
[25] Шлях. — 1918. — Ч. 1. — С. 50—52.
[26] Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського (далі — ІР НБУ). — Ф. Х. — Спр. 31633. — Арк. 28, 28 зв.; Онопрієнко В., Рент О., Щербань Т. Українське наукове товариство. 1907—1921. — К., 1998. — С. 103.
[27] Центральний державний історичний архів України у Києві (далі — ЦДІА України у Києві). — Ф. 1196. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 18 зв.
[28] Там само. — Арк. 19 зв.
[29] Верба І. М. Життя і творчість Н. Д. Полонської-Василенко (1884—1973). — К., 2000. — С. 36—37.
[30] ЦДІА України у Києві. — Ф. 1196. — Оп. 1. — Спр. 8. — Арк. 46 зв.; Жилин П. Отечественная война 1812 года. — М., 1988. — С. 470, 477.
[31] Петров Н. И. Киевский военный некрополь. Введение // Военно-исторический вестник. — 1910. — № 5—6. — С. 93—102.
[32] ЦДІА України у Києві. — Ф. 1196. — Оп. 1. — Спр. 15. — Арк. 33 зв., 34 зв.
[33] Там само. — Спр. 26. — Арк. 4 зв.; Спр. 14. — Арк. 29—29 зв.
[34] Там само. — Спр. 24. — Арк. 2.
[35] Там само. — Спр. 24. — Арк. 5 зв.
[36] Анисимов А. Скорбное бесчувствие или прогулка по городу, которого нет. — К., 1992. — С. 117.
[37] Горбик В., Денисенко Г. Воєнна історія України в пам'ятках. — К., 2003. — С. 27.
[38] Дорошенко Д. Історія України. 1917—1923 рр. Т. 2: Українська Гетьманська Держава 1918 року. — Ужгород, 1930. — С. 365.
[39] ЦДАВОВ України. — Ф. 2201. — Оп. 3. — Спр. 9. — Арк. 9 зв.

[40] Нестуля О. Біля витоків державної системи охорони пам'яток культури в Україні (доба Центральної Ради, Гетьманщини, Директорії). — Київ-Полтава, 1994. — С. 209.
[41] Репресоване краєзнавство (20—30-ті роки). — К., 1991. — С. 466.
[42] Історичне краєзнавство в Українській РСР. — К., 1989. — С. 174.
[43] Бонь О. Академік Олекса Петрович Новицький: наукова та громадська діяльність. — К., 2004. — С. 71.
[44] Там само. — С. 85—86.
[45] Там само. — С. 139—140.
[46] Верменич Я. Теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні. — К., 2003. — С. 272.
[47] Федорова Л. До історії києзнавства (кінець XVIII — перша третина XX ст.) // Видатні діячі науки і культури Києва в історико-краєзнавчому русі України. Біографічний довідник. — К., 2005. — Ч. 1. — С. 25.
[48] Історико-культурна спадщина України:проблеми дослідження та збереження.-К., 1998. –С.34
[49] Київ з околицею / Асєєв Ю., Веселова О., Кіпоренко М. та ін. // Звід пам'яток історії та культури України: Київ. — Кн. 1, ч. 1. — С. 127.
[50] Репресоване краєзнавство (20—30-ті роки). — С. 382, 448.
[51] Проценко Л.А. Пам'ятки Києва, знищені у XX столітті. — К., 1991.
[52] Київ з околицею / Асєєв Ю., Веселова О., Кіпоренко М. та ін. // Звід пам'яток історії та культури України: Київ. — Кн. 1, ч. 1. — С. 129.
[53] Історичне краєзнавство в Українській РСР. — С. 175.
[54] Київ у дні нацистської навали. За документами радянських спецслужб. — Київ-Львів, 2003. — С.51.
[55] Кучерук О. С. До історії мистецького життя у Києві за німецької окупації // Сторінки воєнної історії. Збірник наукових статей. — К., 2005. — Вип. 9, ч. 2. — С. 245.
[56] Київ у дні нацистської навали. За документами радянських спецслужб. — Київ-Львів, 2003. — С. 50.
[57] Там само. — С. 69—71.
[58] Історико-культурна спадщина України: проблеми дослідження та збереження. — К., 1998. — С. 37.
[59] Київ з околицею / Асєєв Ю., Веселова О., Кіпоренко М. та ін. // Звід пам'яток історії та культури України. Київ. — Кн. 1, ч. 1. — С. 131.
[60] Історико-культурна спадщина України: проблеми дослідження та збереження. — С. 42.
[61] Кот С. Витоки: З передчасів Українського товариства охорони пам'яток історії та культури // Пам'ятки України: історія та культура. — 2005. — № 2. — С. 134.
[62] Брайчевський М. Сохранить памятники истории // История СССР. — 1961. — № 2. — С. 208.
[63] Кот С. Витоки: З перед часів Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. — С. 128.

[64] Заремба С. Українське товариство охорони пам'яток історії та культури. Історичний нарис. — К., 1998. — С. 33.
[65] Матеріали IX з'їзду Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. — К., 2007. — С. 11.
[66] Легасова Л.В. Центральний музейний осередок історії Великої Вітчизняної війни. До 55-річчя Перемоги // Сторінки воєнної історії України. Збірник наукових статей. — К., 2000. — Вип. 4. — С. 41.
[67] Інформація про діяльність обласних організацій Товариства у 1996—2000 рр. (до VIII з'їзду УТОПІК) // Вісник УТОПІК. — 2001. — № 1. — С. 100—102.
[68]Державний реєстр національного культурного надбання (пам'ятки історії, монументального мистецтва та археології) // Пам'ятки України. Спецвипуск. — 2000. — № 2. — С. 29—45.
[69] Історико-культурна спадщина України: проблеми дослідження та збереження. — С. 76.
[70] Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. — К., 2007. — Вип. 16. — С. 3.
[71] Постанова VI позачергового з'їзду Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. м. Чернігів. 27 травня 1990 р. // Пам'ятки України. —1990. — № 3. — С. 59.
[72] Неживий О. Чорнобильська експедиція // Пам'ятки України. — 1990. — № 1. — С. 47.
[73] Панченко П. П., Плющ М. Р., Шевченко Л. А., Веселова О. М., Барановська Н. П. Україна: друга половина XX століття. Нариси історії. — К., Либідь, 1997. — С. 309.
[74] Павлюк С., Глушко М. Передмова // Полісся України: Матеріали історико-етнографічного дослідження. Вип.1: Київське Полісся. — Львів, 1994. — С. 4—5.
[75] Вісник УТОПІК. — 1993. — № 1. — С. 4, 7.
[76] Збережена спадщина. Українському товариству охорони пам'яток історії та культури 40 років. Збірник матеріалів і документів. — К., 2007. — С. 11.
[77] Історико-культурна спадщина України: проблеми дослідження та збереження. — С. 78.
[78] ЦДАВОВ України. — Ф. 4760. — Оп. 1. — Спр. 203. — Арк. 11—12.
[79] Там само. — Спр. 279. — Арк. 20.
[80] Там само. — Спр. 203. — Арк. 20; Спр. 187. — Арк. 68.
[81] Там само. — Спр. 279. — Арк. 16.
[82] Там само. — Спр. 203. — Арк. 15—17.
[83] Історичне краєзнавство в Українській РСР. — С. 194.
[84] Титова О. Деякі актуальні проблеми збереження історико-культурної спадщини України // Історія України. Маловідомі імена, події, факти (Збірник статей). — Київ-Донецьк, 2001. — Вип. 17. — С.147.
[85] Історико-культурна спадщина України: проблеми дослідження та збереження. — С. 82.
[86] Там само. — С. 83.

[87] Тронько П. Історичне краєзнавство: крок у нове тисячоліття (досвід, проблеми, перспективи). — К., 2000. — С. 144.
[88] Звіт правління Національної спілки краєзнавців України (доповідь голови правління Спілки академіка НАН України Петра Тронька) // IV з'їзд Національної спілки краєзнавців України. 28 жовтня 2008 р. Матеріали та документи. — К., 2009. — С. 42.
[89] Сердюк О. М. Основні напрями діяльності та перспективи НДІ пам'яткоохоронних досліджень // Праці Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень. — К., 2005. — Вип. 1. — С. 5.
[90] Збережена спадщина. Українському товариству охорони пам'яток історії та культури 40 років. Збірник матеріалів і документів. — С. 24.
[91] Титова О. Деякі актуальні проблеми збереження історико-культурної спадщини України //Історія України. Маловідомі імена, події, факти. (Збірник статей). – Вип..17. – Київ-Донецьк, 2001. – С.145-146
[92] Горбик В. О.Стан та проблеми підготовки багатотомного енциклопедичного видання "Звід пам'яток історії т а культури України" // Охорона культурної спадщини в Україні: історія, теорія, практика. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції. 28—29 травня 2007 р. м. Тернопіль. — Тернопіль, 2007. — С. 22.
[93] Матеріали IX з'їзду Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. — С. 16.
[94] Коваленко Г. Охорона культурної спадщини // Вісник УТОПІК. — 2001. — № 1. — С. 22.
[95] Толочко П. П. Звітна доповідь VIII з'їзду Товариства // Вісник УТОПІК. — 2001. — № 2. — С. 13.
[96] Карнабід А. Що полишимо нащадкам // Вісник УТОПІК. — 1999. — № 2. — С. 17—18.
[97] Матеріали IX з'їзду Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. — С. 16.
[98] Игнаткин И. А. Охрана памятников истории и культуры. — М., 1990. — С. 107, 112; Прибега Л. В. Кам'яне зодчество України: Охорона та реставрація. — К., 1993. — С. 30.
[99] Історико-культурні заповідники України. Довідкове видання. — С. 6, 12—18.
[100] Закон України "Про охорону культурної спадщини" // Вісник УТОПІУ. Спеціальний випуск. — К., 2000.
[101] Титова О., Кепін Д. Принципи організації "археопарків" // Вісник УТОПІК. — 2000. — № 1. — С. 55—64; Кепін Д. Музей мисливців на мамутів // Вісник УТОПІК. — 2001. — № 2. — С. 89.

Кубальський О. Н., Федорова Л. Д.

Пам'ятки Києва у Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО

Серед класифікаційних систем, що не мають специфічного характеру і можуть застосовуватися для всіх видів нерухомих пам'яток, є розподіл об'єктів за категорійністю, який зазнав ряд модифікацій відповідно до основних етапів соціально-політичного розвитку України. У кінці XIX — на початку XX ст. було прийнято виділяти дві категорії обліку пам'яток — державного і місцевого значення. Це зафіксовано, зокрема, в "Будівельному статуті" 1903 р., матеріалах XIV Археологічного з'їзду у Чернігові 1908 р. та інших документах[1]. В українському законодавстві радянських часів простежується кілька підходів до цієї проблеми. Так, у "Положенні про пам'ятки культури і природи" 1926 р. передбачалася класифікація за двома категоріями — республіканського і місцевого значення[2]. У постанові РМ УРСР 1948 р. і затвердженому того ж року "Положенні про охорону пам'яток історії та культури на території Української РСР" було виділено лише пам'ятки союзного і республіканського значення[3]. Внаслідок цього, як слушно зауважує пам'яткознавець В. Акуленко, "законодавча практика почала орієнтуватись на видатні, унікальні об'єкти, по суті залишаючи поза правовим захистом велику кількість пам'яток місцевого значення[4]. В "Законі" 1978 р. й "Інструкції" 1986 р. зафіксовано існування пам'яток загальносоюзного, республіканського і місцевого значення[5].

У 2000 р. Верховна Рада України ухвалила Закон України "Про охорону культурної спадщини", стаття 14 якого визначає дві категорії пам'яток: національного і місцевого значення[6]. Внесені в 2004 р. зміни до цього закону не торкаються класифікації пам'яток за категоріями.

Між тим, реалії пам'яткоохоронної справи диктують запровадити розподіл пам'яток на три категорії обліку: світового, загальнодержавного і місцевого (регіонального) значення. Як відомо, XVII сесія Генеральної конференції ООН, що відбулася в 1972 р., ухвалила "Конвенцію про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини", ратифіковану УРСР у жовтні 1988 р. Загалом, за даними на листопад 2007 р., її ратифікувало 185 країн. У Конвенції визнано, що

деякі цінності культурної і природної спадщини становлять значний інтерес і вимагають збереження як частини всесвітньої спадщини всього людства; що, зважаючи на небезпеки, які їм загрожують, все міжнародне співтовариство має брати участь в охороні природної і культурної спадщини і надавати колективного сприяння, яке, не замінюючи діяльності заінтересованої держави, на території якої перебуває цінність, ефективно доповнить її. З цією метою було створено спеціальний комітет ЮНЕСКО, формується Список всесвітньої спадщини. Станом на 2008 р. цей Список налічує 878 об'єктів, з яких 679 — пам'ятки культури, 174 — природи і 25 — комплексні.

Рішенням XIV сесії Міжнародного комітету ЮНЕСКО зі збереження всесвітньої культурної та природної спадщини (Канада, 7—12 грудня 1990 р.) до Списку всесвітньої спадщини було внесено такі визначні історико-культурні ансамблі України, як кафедральний собор Святої Софії з монастирськими спорудами і Києво-Печерську лавру. Станом на 2008 р. у списку вже п'ять об'єктів України. В 1998 р. до нього внесено ансамбль історичного центру Львова (1256 р.), 2005 р. — пункти геодезичної дуги Струве у Хмельницькій та Одеській областях (1816—1855 рр.), 2007 р. — букові праліси Карпат[7].

Софійський кафедральний монастир XI—XVIII ст.

Споруди колишнього чоловічого монастиря нині входять до складу Національного заповідника "Софія Київська" (вул. Володимирська, 24), розташованого в центрі історичного ядра Києва — "міста Ярослава". Монастир виник у першій половині XI ст. Від його первісного комплексу зберігся мурований собор Святої Софії, закладений, згідно з "Повістю временних літ", у 1037 р. Недавніми дослідженнями фресок і графіті в храмі була підтверджена концепція відомого історика-медієвіста і культуролога Н. Нікітенко, що він постав раніше — на межі правління великих київських князів Володимира і Ярослава — в 1011—1018 рр.[8]

Собор — унікальна давньоруська пам'ятка архітектури, історії та монументального мистецтва — здавна перебуває в центрі уваги відомих архітекторів, мистецтвознавців, істориків, реставраторів. Останніми роками опубліковано цілу низку наукових праць, статей та розвідок, автори яких звертаються до аналізу його мистецького опорядження, історії архітектури, проблем збереження тощо. Багато публікацій здійснено науковцями заповідника. Як писала в 2007 р. його директор Н. Куковальська, лише за останні два роки їх було понад

200. А перша в історії заповідника колективна монографія — книга-альбом “Національний заповідник «Софія Київська»”[9] — на другому Міжнародному конкурсі держав-учасниць СНД “Искусство книги” у номінації “Моя страна” посіла перше місце[10]. Ґрунтовно вивчає собор Н. Нікітенко[11], вона вперше дослідила історико-культурні взаємини Руси —України і Візантії, відображені в стінопису собору[12], є автором двох путівників по Софії Київській[13]. Важливими для новітньої історіографії є матеріали міжнародних науково-практичних конференцій “Софійські читання”[14] та ін. Потребам охорони історичного середовища ансамблю Софійського монастиря присвятив свою працю архітектор Є. Водзинський[15].

Як відомо, Софійський монастир діяв до XVIII ст. У давньоруський час його подвір’я площею близько 3,5 га було оточене потужною мурованою стіною, окремі відрізки якої знайдено під час розкопок[16]. Впродовж XI—XVIII ст. собор був діючим храмом, одним із головних духовних центрів східних слов’ян. Він зазнав пограбувань, але зберіг свою архітектуру під час численних нападів ворогів, хоча давні відкриті одноярусні галереї, які оточували собор з заходу, півночі і півдня у кінці XVI ст. перебували в аварійному стані.

Сучасного вигляду храм набув після капітальних ремонтно-реставраційних робіт XVII—XVIII ст. У добу гетьмана І. Мазепи над відкритими галереями храму надбудували другі поверхи, галереї перетворили на закриті приміщення, в яких улаштували бічні вівтарі, фасади побілили. Первісні 13 бань доповнили шість нових, усі їх позолотили. Грушоподібна форма гранчастих бань, вишукані фронтони й ліплення на фасадах надали собору рис бароко.

У XVIII ст. значно розширене подвір’я оточили новим цегляним муром (зберігся частково)[17]. У ньому було три в’їзди — через браму Заборовського з боку пров. Георгіївського[18]; нижній ярус триярусної дзвіниці, зведеної коштом гетьмана І. Мазепи (надбудована четвертим ярусом у XIX ст.), з боку пл. Софійської[19]; південну в’їзну вежу з боку вул. Володимирської[20]. Під час великих будівельних робіт XVIII ст. у монастирі зведено такі муровані споруди, як будинок митрополита[21], братський корпус[22], келії[23], будинок консисторії[24] і трапезна (Тепла, або Мала Софія)[25], що збереглися до наших днів. Вони утворюють єдиний ансамбль монастиря в стилі українського бароко, який зберігся до наших днів, хоча зазнав деяких перебудов. Разом з ансамблем Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря він формував унікальну архітектурну композицію Верхнього міста.

Інтер’єр собору Святої Софії зберіг основні риси архітектури XI ст., втрачені тільки західна частина центральної нави та трипрогінна

арка, змінено склепіння західних членувань. На стінах храму зберігся унікальний ансамбль монументального живопису XI ст. — 260 кв. м мозаїк і близько 3 тис. кв. м фресок.

Впродовж багатьох сторіч храм залишався символом Руси-України, центром її духовного, політичного та культурного життя. Собор був резиденцією митрополитів Київських, починаючи від його створення. Тут відбувалися церемонії "посаження" на великокнязівський престол, прийоми послів, підписання політичних угод, важливі події в житті церкви — висвячення в митрополити, церковні собори, за часів Київської Русі велося літописання, діяв скрипторіум, зібрана цінна бібліотека. У 1786 р. у зв'язку з секуляризацією церковних земель Софійський монастир був закритий. Після ліквідації монастиря на його території містилися три установи під проводом митрополита Київського і Галицького: собор Святої Софії з його подвір'ям, митрополичий дім з економією і духовна консисторія.

В 1934 р. створено Софійський архітектурно-історичний заповідник, до складу якого увійшли спочатку собор Святої Софії і дзвіниця. Він не раз зазнавав реорганізацій, до нього приєднували нові пам'ятки[26]. Свою першу міжнародну нагороду заповідник одержав в 1987 р., коли Міжнародне журі Гамбурзького фонду ФРН присвоїло йому "Європейську Золоту медаль за збереження історичних пам'яток". У 1994 р. одержав статус національного закладу культури. До його складу входить 54 пам'ятки архітектури[27]. Серед них всесвітньовідомі собор Святої Софії XI ст. та ансамбль монастирських споруд XVIII ст., включені 1990 р. до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО, Золоті ворота XI ст., Кирилівська церква XII ст., Андріївська церква XVIII ст. у Києві, а також комплекс пам'яток архітектури VI—XV ст. Судацької фортеці в м. Судак АР Крим.

Після виходу Указу Президента України № 279 від 21 березня 2002 р. "Про невідкладні заходи щодо остаточного подолання негативних наслідків тоталітарної політики колишнього Союзу Радянських Соціалістичних Республік стосовно релігії та відновлення порушених прав церков і релігійних організацій" різні християнські конфесії почали порушувати питання про передачу в їх постійне користування пам'яток заповідника. На думку його директора Н. Куковальської, загальнонаціональні святині не повинні ставати предметом суперечок. Їх вік і цінність потребують постійного нагляду, реставрації, забезпечення оптимального режиму зберігання. А досвід сумісного з конфесіями використання Кирилівської та Андріївської церков довів, що порушувались умови договорів та графіки

богослужінь, забруднювалися стародавні фрески від кіптяви свічок, підвищувалася вологість повітря, що негативно впливало на стан живопису. Зважаючи на унікальність деяких пам'яток, незначну кількість у цілому світі подібних пам'яток виняткового історико-архітектурного та мистецького значення, вона висловилася за збереження їх у статусі музеїв[28].

Постановою Кабінету Міністрів України від 26 квітня 2003 р. № 624 була затверджена Комплексна програма збереження об'єктів Національного заповідника "Софія Київська" на 2003—2010 рр. Вона спрямована на збереження пам'яток архітектури та пов'язаних з ними творів монументального мистецтва, музейних предметів і його колекцій, вдосконалення науково-дослідної, науково-методичної та культурно-освітньої діяльності заповідника.

Основні завдання Програми:

– усунення чи мінімізація та запобігання впливу негативних техногенних, містобудівних і природних процесів на технічний стан об'єктів заповідника;

– проведення комплексних наукових досліджень, забезпечення належного науково-обґрунтованого захисту (консервації, реставрації, реабілітації та музеєфікації) пам'яток архітектури, творів монументального мистецтва та регенерації історичного середовища;

– здійснення заходів з упорядкування території заповідника;

– виконання робіт з реконструкції інженерних мереж;

– створення умов для належного обслуговування відвідувачів;

– запровадження сучасних форм культурно-освітньої та науково-методичної роботи;

– забезпечення раціонального використання об'єктів заповідника та функціонування його як національного закладу культури.

У Програмі визначено такі основні напрями заходів:

– розроблення комп'ютерних програм ведення моніторингу технічного стану споруд, у тому числі гідрогеологічного, та проведення археологічних, історико-архітектурних, інженерно-геологічних та гідрогеологічних досліджень;

– проведення комплексних досліджень історії, архітектури та монументального живопису об'єктів-пам'яток заповідника;

– вивчення технічного стану архітектурних пам'яток та споруд, інженерних мереж, створення відповідного банку даних, постійне спостереження за деформацією конструктивних систем об'єктів культурної спадщини, а також за їх мікрокліматом;

– створення із застосуванням новітніх технічних засобів геометричних моделей нерухомих пам'яток культурної спадщини та пов'язаних з ними творів монументального живопису;

– коригування генерального плану заповідника з визначенням зон охорони;

– розроблення режиму збереження і порядку використання пам'яток заповідника, їх територій, зон охорони;

– виготовлення науково-проектної документації, проведення робіт з реставрації, консервації, реабілітації та музеєфікації об'єктів заповідника, творів монументального мистецтва, пов'язаних з ними;

– виконання робіт з реконструкції інженерних мереж на територіях заповідника та упорядкування і озеленення цих територій;

– забезпечення пам'яток архітектури та фондосховищ заповідника сучасним обладнанням для підтримання оптимального температурно-вологого та світлового режимів;

– організація наукових конференцій з питань охорони культурної спадщини;

– створення нових експозицій та виставок на базі фондових колекцій заповідника;

– впровадження сучасних систем обліку фондових колекцій, забезпечення виконання заходів з їх консервації та реставрації;

– обладнання об'єктів заповідника сучасними засобами охорони;

– удосконалення форм роботи з обслуговування відвідувачів та популяризації пам'яток заповідника.

Загальний обсяг фінансування Програми становить 93479 тис. грн., з яких бюджетні асигнування — 35423 тис. грн., інші надходження — 58056 тис. грн.[29]

Великих проблем в охороні ансамблю Софійського монастиря у заповідника не існує. Постійно проводиться реставрація його пам'яток, яка частково фінансується і з бюджету ЮНЕСКО. Найбільшу небезпеку спричиняє нове будівництво в оточуючому історичному середовищі Верхнього міста, яке ведеться без належних історико-містобудівних досліджень, без врахування впливу нових перетворень на фізичні умови існування пам'яток комплексу. Врешті-решт, на думку архітектора Є. Водзиньского, вони "від'ємно впливають на його композиційно-художні особливості й цим знижують історико-культурну цінність і зменшують його роль у структурі і образі міста"[30].

Першим кроком на шляху збереження середовища пам'ятки є фіксація її охоронної зони, якої заповідник не мав. У 2005 р. авторський колектив Науково-дослідного інституту теорії та історії

архітектури містобудування вперше розробив “Межі і режим зон охорони ансамблю споруд Софійського собору Національного заповідника «Софія Київська»”, затверджені в тому ж році Міністерством культури і туризму України. Проаналізувавши сучасне міське оточення ансамблю, розробники визначили ті об’єкти і території, які є характерним середовищем ансамблю Софії Київської, “де найповніше розкриваються його історичні й художні якості, а також ділянки, пов’язані з ним візуально, композиційно та розпланувально”[31].

Ансамбль Софії Київської становить композиційний і змістовний центр Верхнього міста, яке за рішенням виконкому Київської міської ради від 16 липня 1979 р. “Про уточнення меж історико-культурних заповідників і зон охорони пам’яток історії та культури в м. Києві” ввійшло до архітектурної охоронної зони “міста Ярослава”. Будівництво в таких зонах регламентується з урахуванням наявної забудови та силуету міста. Останніми роками тут були зведені високі будинки банку, готелів, житлових будинків, численні наявні будівлі надбудовано, що порушує середовище ансамблю[32].

Отже, починаючи з 2005 р., Верхнє місто має статус охоронної зони ансамблю споруд собору Святої Софії. Площа Національного заповідника “Софія Київська” — 5,02 га, територія визначеної навколо нього охоронної зони споруд ансамблю споруд собору — 111,81 га. Разом вони займають 116,83 га. Довжина межі охоронної зони — 5352 м. У цій зоні мають зберігатися давнє розпланування, історична забудова, її масштаб, стильові ознаки, архітектурно-просторова композиція і просторова структура середовища Верхнього міста, особливості окремих вулиць, рельєфу, озеленення.

30 грудня 2005 р. Президент України підписав Указ № 1881/2005 “Про невідкладні заходи щодо відродження Софії Київської як загальнонаціонального духовного центру”, метою якого визначено збереження і реабілітацію пам’яток Національного заповідника “Софія Київська”. Кабінету Міністрів України було доручено розробити план заходів на 2006—2008 рр. щодо проведення науково-дослідних та ремонтно-реставраційних робіт на об’єктах заповідника, передбачивши, зокрема, ремонтно-реставраційні роботи будівлі собору Святої Софії, реставраційно-реабілітаційні роботи брами Заборовського та будинку митрополита, у тому числі з відновлення інтер’єрів цього будинку, з урахуванням можливості проведення у ньому офіційних заходів; заходи з благоустрою території архітектурного ансамблю собору, пристосування південного двору для належного обслуговування відвідувачів; створення у складі

заповідника майстерні з реставрації рухомих пам'яток культурної спадщини; відселення в установленому законодавством порядку фізичних осіб, які проживають на території архітектурного ансамблю собору Святої Софії, а також переміщення з цієї території організацій, діяльність яких не відповідає функціональному призначенню заповідника. В Указі містяться також пропозиції щодо фінансування окремим рядком із фонду Державного бюджету України, починаючи з 2007 р., видатків на утримання заповідника; забезпечення збереження заповідника як цілісного музейного та майнового комплексу в межах закріплених за ним територій. Київській міській державній адміністрації доручено забезпечити опорядження фасадів будинків на території, прилеглій до архітектурного ансамблю собору; опрацювати питання щодо надання підтримки у проведенні реставраційних робіт будівель Андріївської церкви та Золотих воріт, які входять до складу заповідника. Президент України також підтримав пропозицію громадськості щодо утворення Ради меценатів Національного заповідника "Софія Київська"[33].

20 вересня 2006 р. Київська міська державна адміністрація видала розпорядження, згідно з яким Головне управління містобудування, архітектури та дизайну міського середовища в тому ж році провело відкритий містобудівний конкурс для визначення кращої концепції регенерації території охоронної зони ансамблю споруд собору Святої Софії. Однак очікуваних результатів одержано не було. На думку архітектора Є. Водзинського, причини можуть полягати в конфліктності будівництва на цій території, зневірі у можливість змін тощо[34]. Таким чином, питання розробки концепції регенерації й розвитку території зазначеної охоронної зони лишилося нерозв'язаним.

Проблеми пам'яткоохоронної діяльності Національного заповідника "Софія Київська" перебували в центрі уваги організованої ним у 2007 р. III Міжнародної конференції. На ній підіймалися згадані вже питання щодо порушення нормативно-правового режиму в зонах охорони, які навіть розглядали експерти ЮНЕСКО, а також проблеми ухвалення законодавчих норм, якими б заборонялося приватизувати землі в межах історико-культурних заповідників і об'єкти національної культурної спадщини; надання заповідникам юридичних прав державного органу охорони пам'яток на заповідних територіях та в охоронних зонах тощо[35].

У зв'язку з включенням собору Святої Софії до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО дослідники порушують цілу низку наукових проблем. Висловлюється думка про необхідність вивчення пам'ятки "як частини європейської та світової духовної культури

людства, а одним із практичних заходів пам'яткоохоронної політики України має стати комплексна програма консервації собору з усіма складовими, що вимагають Міжнародні Хартії та конвенції по охороні культурної спадщини"[36].

Досить актуальними уявляються пропозиції написання повної і систематичної "біографії" пам'ятки, підготовки каталогу з детальними картограмами мозаїк та фресок собору тощо[37]. Зазначимо, що під час підготовки матеріалів про Софійський кафедральний монастир для тому "Київ" Зводу пам'яток історії та культури України виявилося, що увага дослідників була зосереджена переважно на мистецьких та архітектурних якостях його споруд, а повноцінної історії обителі та окремих її складових взагалі не існує.

Останніми роками заповідник провів великий обсяг ремонтно-реставраційних робіт на пам'ятках, включених до Списку Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО, та з благоустрою території собору. Планується повернути їй історичний вигляд (станом на XVIII ст.). Це стосується і малих архітектурних форм, і покриття, і відродження саду, де ростимуть груші, яблуні, буде обладнаний аптекарський город. У соборі Святої Софії завершуються роботи з реконструкції інженерних мереж[38].

У 2008 р. завершено реставрацію будинку митрополита XVIII ст., на проектом якої працювали відомі архітектори-реставратори, зокрема В. Отченашко та С. Юрченко. Інтер'єри споруди зазнали численних перебудов і спотворень через пристосування для потреб різних установ і закладів. Тому метою відновлення було визначено повернення приміщенням первісного вигляду, тобто на час їх створення, на основі натурних архітектурних досліджень. Перша виставка, яку прийняли митрополичі покої, була привезена з паризького Лувра.

Брама Заборовського XVIII ст. дійшла до нашого часу у вигляді пишно декорованої ліпниною площини західного фасаду з закладеним цеглою проїздом з боку пров. Георгіївського. Завершуються роботи з відтворення її первісного об'єму — з проїздом і бічними кімнатами-кордегардіями для сторожі. Було взято дозвіл ЮНЕСКО на реставрацію споруди для забезпечення її архітектурної цілісності й цілісності всього ансамблю[39].

У червні 2008 р. відбулася знаменна подія в новітній історії собору Святої Софії — до нього повернулися відреставровані срібні позолочені царські врата іконостаса головного вівтаря. Один із досконаліших ювелірних творів українського бароко має розміри 190 х 340 см, вагу — 6,5 пудів. Їх виготовлено на замовлення митрополитів

Київських Рафаїла (Заборовського) і Тимофія (Щербацького) в 1747—1750 рр. київськими золотарями П. Волохом та І. Завадовським за моделлю майстра С. Тарана (Тарановського). Точна дата зникнення пам'ятки з собору не відома. Ймовірно, згідно з директивою комісара освіти УСРР від 27 листопада 1933 р., їх було вилучено до фондів Державного банку з метою переплавлення та продажу металу за кордон. У 1984 р. дуже ушкоджені одинадцять фрагментів пам'ятки повернули заповіднику, якому вдалося в 2005 р. знайти спонсора реконструкції пам'ятки (київське АТ "Енран" на чолі з президентом М. Георгієвським). Унікальну пам'ятку монументально-декоративного мистецтва, що поєднує мистецькі канони і традиції майстрів Сходу та Заходу Європи, реставрували впродовж двох років у Польщі. До їх установки в храмі і презентації була організована фотовиставка, присвячена історії та реставрації українського шедевру, профінансована польською стороною[40].

Проводяться реставраційні роботи в інтер'єрі собору, зокрема, в приділі Дванадцяти апостолів, який Н. Нікітенко називає капелою Мазепи, оскільки саме гетьман був її замовником. Бароковий живопис капели був відкритий в 1961—1962 рр., зафіксований і затонований, оскільки вважався малоцінним з мистецької точки зору. У 1980-х рр. було відкрито вівтарний живопис. Унікальність живопису полягає в тому, що це цілісний ансамбль архітектури й монументального мистецтва доби Гетьманщини. У живопису Київ постає як Єрусалим землі руської. Тому ще за царської Росії його було приховано. Нова українська держава виділила на реставрацію капели 300 тис. грн. У 2007 р. тут почали розчищати стінопис[41].

Разом з тим, мозаїки і фрески XI ст. собору Святої Софії страждають від забудовників, феєрверків і салютів під час масових заходів. Проведеними в 2007 р. дослідженнями найбільшої мозаїчної композиції "Оранта", встановлено, що в деяких місцях відшарування мозаїки від поверхні стіни становить 2,5 см. Попереду великий комплекс робіт з її укріплення[42].

У зв'язку з тим, що навколо ведеться будівництво, піднімається рівень ґрунтових вод. Як наслідок — загроза просідання та руйнування собору. Буквально за монастирськими мурами були зведені паркінг і фітнес-центр, що призвело до підняття води. В 2001—2005 рр. Інститут геологічних наук НАН України провів дослідження гідрогеологічних та інженерно-геологічних умов заповідника. Ними було встановлено, що одним із головних факторів інтенсифікації несприятливих явищ щодо споруд є збільшення змісту вологи в ґрунтах зони аерації. Для вирішення проблем, що виникають, у

заповіднику запроваджено моніторинг, як комплекс систем спостереження, оцінки стану і прогнозування змін стану підземної води[43]. Організовано також спостереження за деформаціями конструкцій пам'яток архітектури, які мають враховуватися під час проведення реконструкцій та ремонтів[44]. Однак, заплановані програми й заходи не завжди достатньо й вчасно фінансуються.

В 2007 р. Національний заповідник "Софія Київська" виступив з ініціативою внести до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО дві свої філії — Кирилівську та Андріївську церкву. Разом з Національною комісією України в справах ЮНЕСКО та профільними міністерствами було підготовлено необхідний пакет документів і відправлено в Париж. Організація об'єднаних націй з питань освіти, науки і культури (ЮНЕСКО) на свої сесії в липні 2008 р. розглянула пропозиції України по номінації зазначених пам'яток. Фахівці ЮНЕСКО рекомендували номінувати їх не шляхом розширення зон об'єкта, а шляхом доповнення номера 527, наданого в 1990 р. кафедральному собору Святої Софії з монастирськими будівлями і Києво-Печерській лаврі. Одночасно Україна запропонувала взяти під охорону ЮНЕСКО ще одну філію заповідника — Судацьку фортецю в Криму. Розгляд пропозицій України запланований на літо 2009 р. У разі позитивного рішення Кирилівська та Андріївська церкви одержать номер 527bis.

Згідно з Конвенцією 1972 р., статус об'єкта Всесвітньої спадщини дає додаткові гарантії їх збереження й цілісності, підвищує престиж пам'яток та установ, яким вони підлягають, сприяє організації моніторингу й контролю за станом збереження таких об'єктів культури[45].

Києво-Печерська лавра, XI—XX ст.

Монастир, заснований в 1051 р., отримав свою назву від печер, де оселилися перші його мешканці. Історія головної святині православ'я завжди приваблювала дослідників. Їй присвячено безліч публікацій: довідкова література і путівники, наукові праці з історії монастиря в цілому та окремих його періодів, з історії літописання, книгодрукування, освіти, архітектури та мистецтва, церковного співу, дослідження життя та діяльності відомих церковних діячів. Друга група публікацій стосується історії та діяльності заповідника, створеного на території Лаври в 1926 р., охороні та реставрації пам'яток. Третю групу утворюють праці, автори яких досліджують окремі видатні лаврські споруди, як пам'ятки археології, архітектури, історії та мистецтва. В 2006 р. побачило світ надзвичайно цінне

науково-довідкове видання, підготовлене Національним історико-культурним заповідником і Державною історичною бібліотекою — "Матеріали до бібліографії Києво-Печерської лаври", яке включає 3179 публікацій[46].

Архітектурний ансамбль монастиря сформувався впродовж XI—XX ст. Монастирське будівництво мало великий вплив на розвиток давньоруської архітектури, тут було створено новий тип храму — собор Успіння Пресвятої Богородиці, після зведення й освячення якого на Русі з'явилися десятки аналогічних церков. В монастирі швидко розвивалося мистецтво живопису, різьблення по дереву і каменю, художньої обробки металу. Уже з XI ст. він став визначним церковно-політичним і культурним осередком, з яким рахувалася навіть князівська влада. Він активно протистояв експансіоністській політиці Візантії. Але головним завданням монастиря, який виник в період становлення і утвердження християнської релігії в Київській Русі, було виховати християнина, прищепити людям християнські ідеали, правила співжиття, мораль, викорінити з побуту і духовного життя язичництво. У XII ст. Печерський монастир домігся виходу з-під опіки Константинопольського патріарха. В 1169 р. отримав титул лаври, що надавало великі привілеї й у певних межах автономію. З того часу він мав статус великокнязівської архімандрії та ставропігії, а його настоятелі іменувалися архімандритами, незалежними від влади митрополита Київського. Києво-Печерський монастир відіграв велику роль у розвитку літератури, мистецтва, архітектури, прикладного мистецтва, книгодрукування, науки і освіти. У Лаврі жили та працювали відомі проповідники, літописці, вчені, лікарі, будівничі, маляри, знавці церковного співу. В 1096 р., під час половецького нападу, і 1240 р., під час нашестя орд Батия, Лавра була пограбована та частково зруйнована[47].

Відомостей про монастир XIII—XIV ст. майже не збереглося. Найчастіше він згадується з другої половини XIV ст., коли Велике князівство Литовське захопило всю західну й більшу частину південно-західної Русі. В 1470 р. коштом князя Семена Олельковича відбудовано монастир і собор Успіння Пресвятої Богородиці. Монастир поступово відновлювався, проте Литовське князівство не могло захистити українські землі від постійних набігів татар. Особливо значні руйнування Києву та Печерському монастирю спричинили орди Менглі-Гірея 1482 р.

Монастир відзначався аскетичним життям своїх подвижників, навіть деякі князі приходили в Лавру і залишалися в ній назавжди.

Собор Успіння Пресвятої Богородиці з середини XIV ст. став усипальницею князівських та інших знатних родів, з кінця XVI ст. собор та інші місця обителі — місцем поховання ієрархів і світської знаті, чиї родичі робили внесок у монастирську казну і дарували земельні угіддя. Лавра користувалася певною протекцією литовських князів і польських королів. У XV—XVI ст. монастир зберігав значення культурного центру України[48].

Після Люблінської унії 1569 р. монастир став одним із осередків боротьби проти окатоличення українського народу. У XVI ст. його матеріально і морально підтримували князі Вишневецькі, Збаразькі, Корецькі, Острозькі, Сангушки, Чарторийські, шляхетські родини Боїни, Болобани, Горностаї, Гулевичі, Єльці, Загоровські, Киселі, Кішки, Немировичі, Саковичі, Свірські, Солтани, Тризни, Хребтовичі, Чаплії та ін. У XVI—XVIII ст. історія Києво-Печерської лаври тісно пов'язана з козацтвом, яке надавало монастирю політичну та військову підтримку, особливо після Берестейської унії 1596 р. Гетьмани і козацька старшина пожертвували значні кошти на відбудову Лаври і спорудження в ній значної кількості церков і споруд, зокрема фортифікаційних.

Архімандрит монастиря з 1599 р. Єлисей (Плетенецький) перетворив його на визначний культурний осередок України і духовний центр православ'я. Архімандрит брав участь у відновленні української православної ієрархії, запросив до Києва визначних учених, письменників, перекладачів, художників, друкарів, церковних діячів, утворивши в Лаврі учений гурток, члени якого зробили видатний внесок у розвиток богослов'я, поширення освіти і наукових знань. За Єлисея (Плетенецького) постала близько 1615 р. лаврська друкарня. Книговидавнича діяльність Лаври відразу була орієнтована не лише на Україну, а й на інші слов'янські країни. Визначне місце в історії Києво-Печерського монастиря належить його архімандриту з 1627 р., з 1632 р. — одночасно митрополиту Київському і Галицькому Петру (Могилі). Він провів великі роботи з реставрації і прикрашення печер. 1632 р. Петро (Могила) дав згоду на об'єднання заснованої ним Лаврської школи з Братською, з яких постав Києво-Могилянський колегіум (пізніше — академія). Велику увагу приділяв розвитку друкарні, домігся від польської влади легалізації православної церкви в Україні. Петро (Могила) здійснив першу канонізацію печерських ченців, 1643 р. долучив до ліку преподобних 69 похованих в печерах осіб[49].

Для козацтва монастир був головною опорою православ'я, тому він одержував жалувані грамоти на маєтки не тільки від московського

уряду, а й від гетьманів України І. Виговського, П. Тетері, І. Брюховецького, П. Дорошенка, Д. Многогрішного, І. Мазепи. Козаки робили значні пожертви на розбудову Лаври. Особливо відзначився доброчинною діяльністю на її користь гетьман І. Мазепа. Його коштом у кінці XVII — на початку XVIII ст. було побудовано монастирський мур з баштами і брамами (понад 1 млн. золотих), церкву Всіх святих над Економічною брамою, відновлено Свято-Троїцьку церкву над Святою брамою, позолочено бані собору Успіння Пресвятої Богородиці та прибудовано до нього північний і південний приділи. Гетьман пожертвував 4 тис. крб. на спорудження нової лаврської дзвіниці, подарував села Острог і Ядмівку Баришівського повіту Переяславського полку на утримання монастирського госпіталю. Гетьман І. Скоропадський дав 5 тис. крб. на відновлення собору Успіння Пресвятої Богородиці та лаврської дзвіниці, які постраждали під час пожежі 1718 р. Загалом на реставрацію споруд Києво-Печерської лаври І. Скоропадський разом з усіма козацькими полками пожертвував понад 50 тис. золотих. Лаврські ченці збирали пожертвування і в Запорозькій Січі серед низового козацтва. Полковник П. Герцик побудував власним коштом церкву Здвиження Чесного Хреста Господнього на Ближніх печерах (1700—1704 рр.), в якій його й поховано; полковник К. Мокієвський — церкву Різдва Пресвятої Богородиці (1696 р.) на Дальніх печерах.

У XVII—XVIII ст. внаслідок активізації будівельної діяльності в монастирі сформувались ансамблі соборного майдану, Ближніх і Дальніх печер; споруджено оборонні мури з вежами та надбрамною церквою Всіх святих над Економічною брамою. У зв'язку з загрозою шведської інтервенції в 1706—1723 рр. монастир з прилеглою територією охопили півколом земляних бастіонів Києво-Печерської фортеці. Пожежа 1718 р. знищила всі дерев'яні споруди та дуже пошкодила мурovані будівлі. З 1720 р. почалися відбудовчі роботи і зведення нових мурованих споруд, здебільшого у такому порядку, який зберігся до наших днів. Будівничі цієї доби намагалися інтерпретувати у камені форми та прийоми українського народного будівництва, а у декоративному обробленні — національні орнаментальні мотиви. Найвизначнішою спорудою цього періоду була Велика лаврська дзвіниця[50].

У XVII—XVIII ст. визначну роль у культурно-духовному житті країни відігравала лаврська друкарня. Архімандрит Лаври в 1684—1690 рр. Варлаам (Ясинський) послідовно відстоював незалежність українського друку, незважаючи на заборону видавати книги без попередньої цензури з боку Московського патріархату, якому

підпорядкували 1686 р. українську православну церкву. Лавра розповсюджувала свої видання в Україні, Росії, Польщі, Сербії, Чорногорії, Болгарії, Греції, Туреччині та інших країнах. У кінці XVIII — на початку XX ст. відбулися значні зміни у видавничій діяльності Лаври. Друкарня одержала нове обладнання з Німеччини, було налагоджено виробництво шрифтів у Києві. 1859 р. тут встановили парову швидкодрукувальну машину, 1863 обладнано хромолітографію. У цей час друкарня випускала щорічно до 100 тис. примірників книг і понад 130 тис. листків і молитов[51].

У кінці XVIII — на початку XX ст. відбувалося подальше формування архітектурних комплексів Ближніх і Дальніх печер та інших ділянок монастиря, чому сприяло будівництво келій, будинків блюстителів печер, нових галерей та інших споруд. На території монастиря постійно проводилися ремонтні роботи, здійснювалися добудови і перебудови, зводилися нові споруди на місці старих, ущільнювалась існуюча забудова та освоювалися нові незабудовані ділянки території. Значних змін зазнали і печерні лабіринти. Зі спорудженням залізниці до Києва різко зросла кількість прочан, які відвідували православний релігійний центр. У цей час значна увага приділялася спорудженню корпусів готелів для прочан, зведено електростанцію, водогін, насосну, впорядковано територію.

В 1918—1920 рр. монастир зазнав значних пошкоджень внаслідок збройної боротьби між ворогуючими силами. В 1929 р. Києво-Печерську лавру було закрито, а її ченці зазнали репресій у 1930-х рр.[52]

В 1926 р. на території монастиря створено заповідник. Під час нацистської окупації 3 листопада 1941 р. за нез'ясованих остаточно обставин висаджено в повітря собор Успіння Пресвятої Богородиці. У кінці 1941 р. монастир відновив свою діяльність на території Ближніх печер. 1961 р. всю територію Лаври підпорядкували заповіднику з передачею рухомого й нерухомого майна монастиря[53].

Великий громадський інтерес до святкування 1000-річчя хрещення Русі сприяв поверненню православній церкві території Дальніх (постанова РМ УРСР від 31 червня 1988 р. — 16 споруд) та Ближніх (постанова РМ УРСР від 28 квітня 1990 р. — 19 споруд) печер і поступовій передачі інших будов для відновлення діяльності чоловічого монастиря — Свято-Успенської Києво-Печерської лаври Української православної церкви. На території монастиря розміщуються резиденція митрополита УПЦ, діють духовні семінарія і академія УПЦ. На верхній території Лаври розташовані заповідник, декілька музеїв та інші установи.

Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник — один з найбільших музеїв-заповідників в Україні, культурно-просвітницька і науково-дослідна установа, яка досліджує, зберігає, використовує та популяризує унікальний комплекс споруд Києво-Печерської лаври та рухомі пам'ятки, пов'язані з історією Лаври та заповідника і релігійними віруваннями. Враховуючи величезне історико-художнє значення архітектурного ансамблю Лаври у розвитку вітчизняної й світової науки, культури і освіти, XIV сесія Міжурядового комітету ЮНЕСКО з питань збереження всесвітньої культурної та природної спадщини, яка відбулась у Канаді (м. Банф) 7—12 грудня 1990 р., внесла архітектурний ансамбль Києво-Печерської лаври до Списку об'єктів всесвітньої спадщини. Указом Президента України від 13 березня 1996 р. заповіднику надано статус національного[54].

Архітектурний ансамбль монастиря займає мальовничу територію пл. 22 га, яка складається з чотирьох різних за розмірами та просторовою структурою комплексів. На відносно рівному плато навколо соборного майдану групуються споруди верхньої території лаври, в улоговині на невеликому уступі схилу гори розташовується комплекс споруд Ближніх печер, далі, на верхніх точках узгір'я — комплекс Дальніх печер. Два лабіринти печер являють собою ізольовані один від одного ходи загальною протяжністю понад 500 м (стільки досліджено на сьогоднішній день), вириті у лесоподібних породах на глибині від 5 до 20 м від денної поверхні, ширина — 1-1,3 м. Свої назви печери отримали від місцеположення — віддаленості від головної споруди комплексу Києво-Печерського монастиря — собору Успіння Пресвятої Богородиці. На південь від монастирського муру — територія Гостиного двору[55]. Впродовж багатьох років обговорювалися можливості відбудови головної складової архітектурного ансамблю Лаври і стародавньої православної святині — собору Успіння Пресвятої Богородиці. В 1998—2000 рр. його відновлено у формах на період бароко зі збереженням автентичних частин храму, що вцілили після вибуху 1941 р.[56]

До унікальних пам'яток підземної архітектури належать церкви Введення у храм Пресвятої Богородиці XI—XIX ст.[57], преподобного Антонія Печерського XVI—XIX ст.[58], преподобного Варлаама Печерського XVII—XIX ст.[59] — у Ближніх печерах; церкви Благовіщення Пресвятій Богородиці (XI—XX ст.)[60], Різдва Христового (XI—XIX ст.)[61], преподобного Феодосія Печерського (XVII—XIX ст.)[62] — у Дальніх печерах. Рідкісною пам'яткою, що поєднала в собі форми давньоруської архітектури і доби бароко, є Свято-Троїцька

церква над Святою брамою (XII—XVIII ст.)[63]. Яскравими пам'ятками доби українського бароко XVII — XVIII ст. є мур з брамою біля Великої лаврської дзвіниці[64], вежі Іоанна Кущника[65], Онуфріївська (Палатна)[66] і Південна (Годинникова)[67]; дзвіниця на Ближніх печерах[68]; церкви Здвиження Чесного Хреста Господнього[69], Всіх святих над Економічною брамою[70], Різдва Пресвятої Богородиці[71] та дзвіниця поряд з нею[72], т. зв. Ковнірівський корпус[73], друкарня[74], будинок митрополита[75], економічний корпус[76], келії соборних старців[77], келії крилошан[78] та ін. До доби бароко належать також Велика лаврська дзвіниця, споруджена в 1731—1745 рр. за проектом Й.-Г. Шеделя[79], і низка оборонних споруд. Серед них: оборонні мури верхньої території Лаври[80], підпірний мур на Ближніх печерах[81], галерея з підпірним муром на Дальніх печерах[82], брама нижня (Печерна або південна)[83], побудовані за проектами архітекторів Д. Аксамитова, Д. де Боскета, Ш.-П. де Шордона. У першій половині XIX ст. — 1850-х рр., в епоху класицизму, зведено вежу Північну ("Малярну")[84], кілька корпусів братських келій і лікарні[85], вхідний павільйон галереї до Ближніх печер[86], будинок настоятеля Дальніх печер[87] тощо. У цей час в Лаврі працювали архітектори П. Дзичканець, І. Кедрін, А. Меленський, Г. Наумов, П. Спарро, О. Якушкін. У другій половині XIX — на початку XX ст., коли на території монастиря велося інтенсивне будівництво, за проектами відомих архітекторів зведено цінні пам'ятки: Є. Єрмакова — церкву Благовіщення Пресвятій Богородиці (1904—1905 рр.)[88], бібліотеку митрополита Флавіана (1908—1909 рр.)[89]; В. Ніколаєва — Трапезна палату з церквою в ім'я преподобних Антонія та Феодосія Печерських (1893—1895 рр.)[90], братські келії (1899 р.)[91]; В. Сичугова — будинок іконописних школи та майстерні (1880—1883 рр.)[92] та інші споруди.

Наземні храми Лаври оздоблено розписами, що мають значну мистецьку цінність. Переважну їх більшість виконали монастирські художники, учні лаврської іконописної майстерні. Визначними пам'ятками мистецтва доби бароко є Свято-Троїцька церква над Святою брамою, оформлена у XVIII ст. художниками А. Галиком, І. Максимовичем, Ф. Павловським, А. Улазовським та ін. На початку XX ст. у Лаврі плідно працював І. Їжакевич, за проектом і під керівництвом якого розписано церкву Всіх святих над Економічною брамою, він брав участь в оздобленні Трапезної палати з церквою в ім'я преподобних Антонія і Феодосія Печерських, виконав розписи уступів мурів біля Святої брами, на яких намалював собори преподобних Ближніх і Дальніх печер. У підземних і більшості

наземних церков збереглись автентичні іконостаси, виконані українськими різьбярами.

На території заповідника розташовані Музеї книги і друкарства України, Музей історичних коштовностей України, Музей українського народного декоративного мистецтва; Музей театрального, музичного та кіномистецтва України, Виставка мікромініатюр М. Сядристого; Всеукраїнський фонд відтворення видатних пам'яток історико-архітектурної спадщини ім. О. Гончара, Державна історична бібліотека України, керівні органи Українського товариства охорони пам'яток історії і культури та його Київської організації, Державна академія керівних кадрів культури і мистецтв Міністерства культури і туризму України, Науково-дослідний інститут епідеміології та інфекційних хвороб ім. Л. Громашевського АМН України та інші установи, які займають пам'ятки культури.

Розглядаючи проблеми збереження пам'яток культури на території заповідника, слід зазначити, що найпершою з них є вивчення і взяття на облік об'єктів культурної спадщини, що входять до ансамблю колишнього монастиря. Державний реєстр національного культурного надбання (пам'ятки містобудування і архітектури) містить перелік 110 пам'яток архітектури Лаври[93], які, власне, і розуміються як об'єкти всесвітньої спадщини, що перебувають під охороною ЮНЕСКО. Керівництво заповідника відмовилося працювати з редколегією тому "Київ" Зводу пам'яток історії та культури України, тому виникли розбіжності як щодо кількісних даних пам'яток, так і змістовних їх характеристик. До третьої частини першої книги тому "Київ" включено 211 пам'яток культури Києво-Печерської лаври. З них пам'яток архітектури — 112, пам'яток археології — 7, історії — 107, мистецтва — 33. При цьому назви об'єктів досить часто не співпадають, і це стосується як функціонального призначення споруд, так і їх датування. Крім того, у Державному реєстрі зазначені об'єкти, яких в матеріальному вигляді на території Лаври не існує. Наприклад, від сонячного годинника залишився тільки фундамент, який ніяким чином не може класифікуватись як пам'ятка архітектури. Зустрічаються некоректні назви, зокрема церква Зачаття святої Анни названа Ганнозачатіївською церквою тощо.

Однією з головних проблем пам'яткоохоронної діяльності заповідника останнього періоду є стосунки з Українською православною церквою щодо стану збереження переданих їй в користування об'єктів культурної спадщини. В 2007 р. постало питання і про передачу унікальної давньоруської пам'ятки — церкви Спаса на Берестові. Вона не входить до складу монастирського

ансамблю, але є складовою комплексу заповідника і разом з монастирськими спорудами включена до Списку всесвітньої спадщини. Нині храм законсервований. Проведено лише першочергові протиаварійні роботи, обробку дерев'яних конструкцій покрівлі для захисту від пожеж, виконано археологічні дослідження в інтер'єрах храму, гідроізоляційні роботи, відремонтовано покрівлю даху. Комплексні ремонтно-реставраційні роботи можна розпочати тільки після розробки в повному обсязі та затвердження проектної документації, за умови відновлення фінансування. Першу чергу проекту підготовлено. У складі проекту заплановано: реставрацію живопису, встановлення вентиляції, розробку інтер'єрного обладнання у візантійському стилі. 2007 р. заповідник провів міжвідомчу нараду стосовно археологічних знахідок, оскільки було виявлено декілька поховань, що датуються XI—XII ст.

Заповідник аргументує свою позицію тим, що в таких пам'ятках богослужіння має бути обмеженим, оскільки страждає цінний живопис. Під час їх проведення було задокументовано неправильне поводження з пам'яткою: зроблено отвори в живописі XVIII ст., з'явилася кіптява, підвищилася вологість тощо.

11 жовтня 2007 р. на ім'я Президента України В. Ющенка було надіслано відкритий лист, у якому від імені дирекції заповідника, академіків, науковців, мистецтвознавців, культурних діячів висловлювалося прохання залишити церкву Спаса на Берестові у складі Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника. Після цього Міністерство культури і туризму відкликало свій лист до Київської міської ради від 7 вересня щодо передачі у користування Української Православної Церкви храму Спаса на Берестові, який є об'єктом заповідника, у зв'язку з численними зверненнями громадськості, а також тим, що питання передачі цієї історико-архітектурної пам'ятки потребує ґрунтовного аналізу та додаткового опрацювання із залученням фахівців науково-дослідних установ, які спеціалізуються на вивченні даної проблематики[94].

26 листопада 2007 р. поряд з пам'яткою архітектури — входом до Ближніх печер (корпус № 41) було пробурено кілька десятків свердловин діаметром до 0,4 м, внаслідок чого пробито склепіння крипти "Батиєм убієнних".

Роботи виконуються без надання Національному Києво-Печерському історико-культурному заповіднику проектно-дозвільної документації. Всього з 1988 р. число новобудов, знесених та перебудованих об'єктів Нижньої лаври сягнуло кількох десятків. Все це, а також хаотичне відведення земель під ту чи іншу забудову в

охоронних зонах призводить фактично до зміни їх цільового призначення, руйнації унікального ландшафту.

Гучною справою стала руйнація в 2007 р. за одну ніч західної брами Лаври. Керівництво заповідника звинуватило монастир у навмисних діях з метою покращити пропускну здатність воріт, тому що через них не могли проїхати на територію діючого монастиря деякі вантажівки з матеріалами для розгорнутого там будівництва. За два місяці ворота відбудували в дещо більших розмірах (відкрили 7 грудня). Але тепер вони втратили свою автентичність і статус пам'ятки архітектури.

У печерах нині порушений температурно-влажностний режим, що впливає на стан святих мощів. Самі печери перебувають в аварійному стані, але вони активно експлуатуються.

На території монастиря ведуться значні будівельні роботи, з 66 переданих УПЦ архітектурних об'єктів вже перебудовано 36, з'явилося десять нових новобудов, а загальна площа додаткових приміщень становить близько 15 тис. кв. м. При цьому в 2005—2007 рр. заповідник отримав із держбюджету 3 млн. грн. на будівельні та реставраційні роботи, тоді як монастирю було виділено за ці роки 25 млн. грн.[95]

На думку директора заповідника С. Кролевця, необхідно розробити комплексну програму, генеральний план, ухвалений державними органами влади. Без цього "збереження культурної спадщини перебуває під загрозою не тільки в перебуванні у списку ЮНЕСКО, а під загрозою фізичного існування"[96].

13 грудня 2007 р. Київська міська рада встановила мораторій на відчуження або передачу нерухомого майна і землі Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника. Рішення є відповіддю на звернення УПЦ передати їй у власність майно і землю Лаври[97].

14 грудня 2007 р. заповідник провів прес-конференцію з приводу збереження архітектурного комплексу Києво-Печерської лаври. На ній йшлося, що попри всі міжнародні норми, без інформування громадськості, дозволів і погоджень Національного заповідника, сьогодні забудовуються охоронні зони, перебудовуються пам'ятки, здійснюються ландшафтні перетворення. А Законом України "Про охорону культурної спадщини" заповідники усунуто від процесу надання дозволів і погоджень на проектування, будівництво, реставрацію, ремонт, землевідведення як на своїх територіях, так і в охоронних зонах. Таким чином, керівництво Києво-Печерського

заповідника з запізненням дізнається про порушення пам'яткоохоронного законодавства.

За 2007 р. тільки на верхній території Лаври п'ять об'єктів було визначено як аварійні. За прогнозами фахівців Інституту геологічних наук НАН України під загрозою існування знаходиться весь архітектурний комплекс Києво-Печерської лаври, розташований на зсувонебезпечних схилах Печерського плато.

Звернення Заповідника щодо збереження своїх пам'яток до органів влади всіх рівнів протягом багатьох років залишаються без належною реагування. Забудова заповідної території Нижньої лаври (близько 15 000 кв. м всіх новобудов), втрата об'єктів культурної спадщини, проведення масштабних земляних робіт на зсувонебезпечних ділянках з будівництва підпірних стін та прокладання нових автодоріг, виконання інших робіт на пам'ятках національного значення без дотримання вимог національного та міжнародного пам'яткоохоронного законодавства загрожують автентичності архітектурного комплексу, який перебуває під захистом ЮНЕСКО.

Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник висунув ряд пропозицій з проблем охорони пам'яток:

– утвореній Міжвідомчій незалежній експертній групі ґрунтовно вивчити ситуацію, що склалася, і подати пропозиції щодо введення наявної проблеми в правове поле,

– на найвищому державному рівні розглянути та затвердити Концепцію та Комплексну програму розвитку Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника, які мають стати основою Генерального плану[98].

Складна ситуація, що склалася з пам'ятками національного та світового значення, може розв'язатись, якщо будуть виконані позиції Указу Президента України від 25 лютого 2008 р. "Про невідкладні заходи щодо розвитку міста Києва" про передачу комплексу Києво-Печерської лаври у державну власність та розробку державної програми збереження комплексу Києво-Печерської лаври та розвитку Національного Києво-Печерського заповідника[99].

Ситуація з пам'ятками світового значення, розташованими в Києві, надзвичайно загострилась у 2009 р. Експерти ЮНЕСКО, які відвідали Київ у березні цього року, висловили занепокоєння станом т. зв. буферної зони об'єктів ЮНЕСКО. Йдеться про прилеглі території, на яких ведеться несанкціоноване будівництво. Згідно з положеннями ЮНЕСКО, будь-які зміни в буферній зоні держава має погоджувати з цією міжнародною організацією, однак Україна цього не робила. Друге

питання, яке непокоїть міжнародних експертів — забудова схилів Дніпра, що сповзають, третє — функціонування Державної служби з питань національної культурної спадщини при Міністерстві культури, яка не контролює забудову[100].

Висновки експертів ЮНЕСКО та публікації у пресі з цього питання були обговорені 8 червня 2009 р. на нараді у Секретаріаті Президента України, в якій взяли участь представники Міністерств культури і туризму, закордонних справ, регіонального розвитку та будівництва, Київської міської держадміністрації, Національної комісії у справах ЮНЕСКО, Державної служби з питань національної культурної спадщини, Національного заповідника "Софія Київська" та Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника. За результатами наради було прийнято рішення про термінове проведення комплексного аналізу щодо існуючого та можливого будівництва у центральній частині міста, зокрема охоронних та буферних зонах ансамблю споруд Софії Київської та Києво-Печерської лаври, а також вжиття невідкладних заходів стосовно збереження зазначених об'єктів та прилеглих до них територій[101].

11 червня 2009 р. на розгляд Верховної Ради України був представлений проект постанови "Про збереження комплексу Києво-Печерської Лаври та подальший розвиток Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника", внесений народними депутатами України — членами Комітету з питань культури і духовності. У проекті зафіксовано, що неузгодженість дій Київської міської державної адміністрації, центральних органів виконавчої влади та численних користувачів майнового комплексу Києво-Печерської лаври створює реальну загрозу не лише її виключення зі Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО, але й фактичного знищення. Народні депутати запропонували у зв'язку з цим передати весь комплекс Києво-Печерської лаври у державну власність та до сфери управління Міністерства культури і туризму України; переглянути доцільність перебування та відселити з території Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника установи й заклади, діяльність яких безпосередньо не пов'язана з виконанням статутних завдань заповідника, а їх існування на території Києво-Печерської Лаври не можна вважати історично зумовленим; розробити новий Генеральний план Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника в межах його охоронних зон, які є буферними зонами об'єкта під охороною ЮНЕСКО; до затвердження Генерального плану заповідника перевірити відповідність вимогам Закону України "Про охорону культурної спадщини", Земельного

кодексу України, інших законодавчих актів, міжнародних договорів України у сфері охорони культурної спадщини і призупинити погодження та затвердження проектної документації (крім робіт, передбачених Програмою проведення протизсувних заходів, протиаварійних та ремонтно-реставраційних робіт на пам'ятках та території Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника на 2008—2011 рр.), відведення земельних ділянок, сучасну забудову, приватизацію всіх об'єктів, що знаходяться на території заповідника і в межах його охоронних зон, передачу майна в будь-яке користування, володіння, власність юридичним і фізичним особам в межах заповідника); розробити і затвердити державну програму збереження комплексу Києво-Печерської Лаври та розвитку Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника, зокрема передбачити кошти державного бюджету України на суттєве зміцнення матеріально-технічної і наукової бази заповідника тощо[102]. Як не прикро, але під час голосування для ухвалення законопроекту не вистачило лише п'яти голосів[103].

22—30 червня 33-я сесія Комітету всесвітньої спадщини ЮНЕСКО, що відбулася в іспанській Севільї, розглянула питання про стан Києво-Печерської лаври і Софії Київської. Юнеско просить припинити в буферних зонах будівельні роботи, які загрожують Лаврі та Софії. Місія рекомендує ввести мораторій на вже заплановане будівництво: забудову навколо території земляних валів "Містецького арсеналу", готельного комплексу біля церкві Спаса на Берестове і багатьох інших об'єктах у буферних зонах пам'яток культури. Також рекомендовано об'єднати у рамках генерального плану Києва основні й детальні плани розвитку міста, історичних пам'яток та їх буферних зон. Також необхідно забезпечити план збереження самих пам'яток, зокрема вжити заходи щодо реставрації Лаврських печер. Якщо рекомендовані експертами заходи не будуть реалізовані повною мірою, Комітет всесвітньої спадщини попередив Україну, що він може розглянути питання про переведення київських пам'яток у "список під загрозою"[104].

Отже, визнання світовим надбанням архітектурних ансамблів найбільших православних святинь — Софійського кафедрального монастиря і Києво-Печерської лаври є одночасно визнанням високого рівня розвитку української культури, пізнання якої важливе для всього людства. Разом з тим, вимоги ЮНЕСКО щодо організації належних умов збереження та використання пам'яток, внесених до Списку всесвітньої спадщини, потребують концентрації зусиль держави й установ, у віданні яких ці об'єкти культурної спадщини перебувають,

врегулювання кола питань організаційного, архітектурно-містобудівного та програмного характеру. В умовах нестабільності політичного та економічного життя України, як свідчить аналіз діяльності двох національних заповідників, створюються не завжди сприятливі умови для пам'яткоохоронної роботи. Потребують доопрацювання законодавство та нормативні акти в галузі охорони культурної спадщини, система організації зазначеної галузі в цілому і з досліджуваної проблеми, зокрема. Необхідного фінансового забезпечення на проведення всіх заходів зі збереження та популяризації національних святинь заповідники не отримують. Ситуація ускладнюється архітектурним вандалізмом, коли в зонах охорони пам'яток здійснюється нове будівництво, що загрожує стану об'єктів культурної спадщини. Нові будівлі не узгоджуються ані масштабно, ані стилістично з оточуючим історичним середовищем. До того додаються проблеми стосунків з церквою, яка вимагає повернення церковного майна, а сама не додержується взятих охоронних обов'язків. Нагально необхідними є комплексні програми та закони, спрямовані на створення належних умов охорони національної культурної спадщини в цілому і пам'яток світового значення зокрема.

---

[1] Разгон А. М. Охрана исторических памятников в дореволюционной России (1861—1917) / /Труды НИИ музееведения. — М., 1957. — Вып. 1. — С. 101; Труды XIV Археологического общества в Чернигове. 1908 г. — М., 1911. — Т. 3. — Отд. 3. — С. 75—77.

[2] Законодавство про пам'ятники історії та культури. — К., 1970. — С. 29.

[3] Там само. — С. 40.

[4] Акуленко В. І. Охорона пам'яток культури в Україні (1917—1990). — К.: Вища школа, 1991. — С. 205.

[5] Закон УРСР про охорону та використання пам'яток історії та культури. 1978 р. // Пам'ятники України. — 1978. — № 3. — С. 73; Инструкция о порядке учета, обеспечения сохранности, содержания, использования и реставрации недвижимых памятников истории и культуры. — М., 1986. — С. 3.

[6] Закон України "Про охорону культурної спадщини" // Вісник: спеціальний випуск. — К., 2000 / Українське товариство охорони пам'яток історії та культури. — С. 15.

[7] Hhttp://whc.unesco.org/archive/advisory_body_evaluationH; http://whc.unesco.org/archive/periodicreporting/EUR/cycle01/section2

[8] Нікітенко Н., Корнієнко В. Графіті "Групи Олисави" на північних хорах Софії Київської // Пам'ятки України. — 2008. — № 1. — С. 19—29.

[9] Національний заповідник "Софія Київська": Книга-альбом / Н. Нікітенко (наук. ред.), Ж. Арустам'ян (авт.-упоряд.), Н. Куковальська (вступ. ст.). — К.: Мистецтво, 2004. — 432 с.

[10] Куковальська Н. Пам’ятки Національного заповідника “Софія Київська” та сучасні тенденції музейної науки // Софійські читання: Матеріали ІІІ міжнародної науково-практичної конференції “Пам'ятки Національного заповідника “Софія Київська” та сучасні тенденції музейної науки”, м. Київ, 24—25 листопада 2005 р. / Національний заповідник “Софія Київська”. — К.: Академперіодика, 2007. — С. 3.

[11] Нікітенко Н. Свята Софія Київська: новий погляд на її історію, архітектуру та розпис. — Б. м., 1996. — С. 3—188. — Отдельный оттиск из: A Journal of Eastern Christian Studies Vol. 37(1996) Nos. 1—4, pp. 93—188; Її ж. Під покровом Святої Софії. Некрополь Софійського собору в Києві / Українське товариство охорони пам'яток історії та культури; Український центр біографічної некрополістики. — К., 2000. — 96 с.; Її ж. Від Царгорода до Києва: Анна Порфірородна: роман; Ціна київського трону: політичний детектив / Національний заповідник “Софія Київська” — К.: Дельта, 2007. — 263 с.

[12] Нікітенко Н. М. Свята Софія Київська: історія в мистецтві / Національний заповідник “Софія Київська”; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. — К.: Академперіодика, 2003. — 332 с.

[13] Нікітенко Н. М. Софія Київська = St. Sophia Catheoral: Путівник. — К.: Амадей, 2001. — 96 с.; Її ж. Софійський собор: Путівник / Національний заповідник “Софія Київська”. — К.: ПВП “Задруга”, 2007. — 88 с.

[14] Проблеми та досвід вивчення, захисту, збереження і використання архітектурної спадщини. Матеріали перших науково-практичних Софійських читань. Київ, 27—28 листопада 2002 р. — К.: “Фенікс”, 2003. — 224 с.; Сакральні споруди у житті суспільства: історія і сьогодення. Матеріали Другої міжнародної науково-практичної конференції “Софійські читання”. Київ, 27—28 листопада 2003 р. — К.: “Фенікс”, 2004. — 284 с.; Софійські читання: Матеріали ІІІ міжнародної науково-практичної конференції “Пам'ятки Національного заповідника “Софія Київська” та сучасні тенденції музейної науки”, м. Київ, 24—25 листопада 2005 р. / Національний заповідник “Софія Київська”. — К.: Академперіодика, 2007. — 516 с.

[15] Водзинський Є. Ансамбль Софії Київської і потреби охорони його історичного середовища // Пам’ятки України. — 2008. — № 1. — С. 2—18.

[16] Висоцький С. Оборонний мур софійського двору 1030-і рр. // Звід пам’яток історії та культури України: Київ: Енцикл. вид. Кн. 1, ч. 2. — К.: Голов. ред. Зводу пам’яток історії та культури при вид-ві “Українська енциклопедія” ім. М. П. Бажана, 2004. — С. 726.

[17] Лялюшко О. Мури, серед. 18 ст. // Там само. Кн. 1, ч. 3. / Верстка. — С. 1530—1531.

[18] Тоцька І. Брама Заборовського, 1744—46 // Там само. — С. 1512.

[19] Ачкасова В., Горбенко Є., Тоцька І. Дзвіниця, кін. 17—19 ст. // Там само. — С. 1510—1512.

[20] Тоцька І., Труш І. Вежа південна в'їзна кін. 17 — поч. 18 ст., в якій проживав Липківський В. К. // Там само. — С. 1517.
[21] Преловська І., Шамраєва А. Будинок митрополита 18 — поч. 20 ст., в якому проживали відомі церковні діячі, містилися Міністерства ісповідань УНР та Української держави, Київський архітектурний інституту, Академія архітектури УРСР, працювали відомі громадсько-політичні, державні, культурні діячі, вчені // Там само. — С. 1512—1517.
[22] Кот С., Лялюшко О. Келії (братський корпус) 1756—57, 1844, в яких проживав Моргілевський І. В. // Там само. — С. 1517—1519.
[23] Лялюшко О., Преловська І., Федорова Л. та ін. Келії братські (бурса) 18—19 ст., в яких проживав Євгеній (Болховітінов), бували Максимович М. О., Шодуар С. І., містились архівні установи, в яких працювали відомі діячі науки і культури // Там само. — С. 1519—1522.
[24] Кадомська М., Лисенко О., Лялюшко О. та ін. Консисторія (пекарня братська та полата) 1-ї пол. 18 — поч. 20 ст., у будинку якої працювали відомі церковно-громадські діячі, містилися Всеукраїнська православна церковна рада УАПЦ, штаб оборони Києва // Там само. — С. 1522—1527.
[25] Отченашко В. Трапезна (Тепла, або Мала Софія), 1722—30 // Там само. — 1538—1539.
[26] Преловська І. До 70-ї річниці створення Софійського державного заповідника (1934—2004) // Сакральні споруди у житті суспільства: історія і сьогодення. — С. 10—17.
[27] Марголіна І., Нікітенко Н., Преловська І. та ін. Софійський кафедральний монастир, 11—18 ст. // Звід пам'яток історії та культури України: Київ: Енцикл. вид. Кн. 1, ч. 3 / Верстка. — С. 1460—1474.
[28] Вступне слово генерального директора Національного заповідника "Софія Київська" Н. Куковальської // Сакральні споруди у житті суспільства: історія і сьогодення. — С. 7—8.
[29] Постанова Кабінету Міністрів України № 624 від 24 квітня 2003 р. "Про затвердження Комплексної програми збереження об'єктів Національного заповідника «Софія Київська» на 2003—2010 роки" // Hhttp://www.uapravo.net/data/base40/ukr40013.htm
[30] Водзинський Є. Назв. праця. — С. 2.
[31] Там само.
[32] Там само. — С. 11.
[33] Указ Президента України № 1881/2005 "Про невідкладні заходи щодо відродження Софії Київської як загальнонаціонального духовного центру" // http://www.president.gov.ua/documents/3819.html
[34] Водзинський Є. Назв. праця. — С. 15—18.
[35] Самойленко О., Галісєєва М. Особливості нормативно-правового забезпечення діяльності Національного заповідник "Софія Київська" // Софійські читання: Матеріали ІІІ міжнародної науково-практичної конференції "Пам'ятки Національного заповідника "Софія Київська" та сучасні тенденції музейної науки". — С. 506—508.

[36] Голобородько О., Проценко О., Проценко Б. Аксіологічні проблеми дослідження собору Св. Софії в Києві // Сакральні споруди у житті суспільства: історія і сьогодення. — С. 65.
[37] Там само. — С. 65—66.
[38] Території Софійського собору повернуть історичний вигляд // Українська правда. — 2008. — 5 лютого. / http://pravda.com.ua/news/2008/2/5/70994.htm
[39] "Реставраторам митрополичого будинку вдалося більше, ніж задумували" — Розмова з Вадимом Кириленком, першим заступником генерального директора Національного заповідника "Софія Київська" / Розмову вів Іван Дивний /
// http://www.pamjatky.org.ua/ShowInterview.aspx?ID=93
[40] Алексійчук О. Срібні царські врата головного іконостасу Софійського собору в Києві // Спадщина: Zabytki heritageю — Варшава, 2008. — Липень. — С. 6—9.
[41] Нікітенко Н. М. Свята Софія Київська: історія в мистецтві. — С. 255—284; Бажал А. "Код Софії" // Дзеркало тижня. — 2007. — 29 грудня.
[42] Маковец Е. В Софии спасают Оранту // Газета по-киевски. — 2008. — 6 февраля.
[43] Джело С., Кубко Ю., Рыбин В., Кожан Е. Проблемы гидрометеорологического мониторинга заповедника "София Киевская" // Софійські читання: Матеріали ІІІ міжнародної науково-практичної конференції "Пам'ятки Національного заповідника "Софія Київська" та сучасні тенденції музейної науки". — С. 453—465.
[44] Дишлик О., Назарчук О. Результати нагляду за деформаціями конструкцій архітектурних пам'яток Національного заповідника "Софія Київська" // Там само. — С. 466—469.
[45] ЮНЕСКО намерена включить Андреевскую и Кирилловскую в список всемирного культурного наследия // Hhttp://www.rambler.ru/news/culture/religions
[46] Матеріали до бібліографії Києво-Печерської лаври: Науково-допоміжний бібліографічний покажчик / Автор-упорядник О. І. Марченко. — К., 2006. — 356 с.
[47] Асєєв Ю. С. Успенський собор Києво-Печерського монастиря і його значення в розвитку архітектури Київської Русі // Історія Русі-України: (Іст.-археол. Зб.). — К., 1988. — С. 61—70; Билык Б. М. Киево-Печерский монастырь в XI—XII ст. // Правда о Киево-Печерской лавре. — К., 1963. — С. 5— 17; Кабанець Є. Заснування Печерського монастиря в світлі літописних та агіографічних джерел // Київська старовина. — 2001. — № 1. — С. 34—42.
[48] Ивакин Г. Ю. Киево-Печерский монастырь в XIII—XV вв. // Духовная культура населения Украины с древнейших времен. — К., 1991. — С. 9—22; Гришин А. Д. Монастырь в 1240—1596 годах // Очерки истории Киево-Печерской лавры и заповедника. — К., 1992. — С. 29—47.

[49] Гришин А. Д., Писларий И. А., Черепанов И. Ф. Печерский монастырь в конце XVI – первой половине XVII вв. // Очерки истории Киево-Печерской лавры и заповедника. — С. 48—61; Дзюба О. Єлисей Плетенецький // Історія України в особах: Литовсько-Польська доба. — К., 1997. — С. 142—145; Нічик В. М. Петро Могила в духовній історії України. — К. : Український центр духовної культури, 1997. — 328 с.; Садовяк Д. Петро Могила — митрополит Київський / Фундація ім. О.Ольжича. — К. : Видавництво ім. Олени Теліги, 2000. — 159 с.

[50] Гетьман Іван Мазепа і Києво-Печерська лавра. — К.: Полі-графіка, 2000. — 186 с.; Гришин А. Д., Коваль О. П., Шиденко В. А. Киево-Печерская лавра во второй половине XVII — конце XVIII вв. // Очерки истории Киево-Печерской лавры и заповедника. — С. 61—85; Кагамлик С. Р. Києво-Печерська лавра: світ православної духовності і культури (XVII—XVIII ст.) / Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник; Київський національний університет ім. Т. Шевченка, Центр українознавства. — К., 2005. — 550 с.; Його ж. До питання про джерела до стосунків козацтва з Українською православною церквою у XVIII ст. // Четвертий міжнародний конгрес україністів. Одеса, 26—29 серпня 1999 р. — Одеса; Львів; Київ, 1999. — Ч. 1. Історія. — С. 238—243.

[51] Каталог книгам, священным изображениям и видам типографии Киево-Печерской лавры. — К., 1892. — 87 с.; Маслов С. І. Друкарство в Києві // Маслов С. І. Друкарство на Україні в XVI—XVIII ст.. — К., 1924. — С. 16—29.

[52] Вогнем і мечем: Акт [огляду пошкоджень Києво-Печерської лаври в 1918 р.] // Андріївський узвіз. — 1992. — № 5; Крайня О. Києво-Печерський монастир у 1919—1929 рр. // Вера и разум. — 2001. — № 2. — С. 253—255.

[53] Очерки истории Киево-Печерского государственного историко-культурного заповедника // Очерки истории Киево-Печерской лавры и заповедника. — С. 103—175; Чередниченко А. М. Створення Києво-Печерського заповідника в світлі процесів формування пам'яткоохоронної справи в Україні. 20-і рр. XX ст. // Лаврський альманах: Києво-Печерська лавра в контексті української історії та культури. Збірник наукових праць / Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник. — К., 2003. — Вип. 11. — С. 134—141.

[54] Урядовий кур'єр. — 1996. — 28 березня.

[55] Кілессо С., Рилкова Л., Федорова Л. та ін. Свято-Успенська Києво-Печерська лавра, 11—20 ст. // Звід пам'яток історії та культури України: Київ: Енцикл. вид. Кн. 1, ч. 3 / Верстка. — С. 1221—1234.

[56] Граужис О., Трегубова Т., Чумаченко Т. та ін. Собор Успіння Пресвятої Богородиці, 11—20 ст. // Там само. — С. 1243—1252.

[57] Овчаренко О. Церква Введення у храм Пресвятої Богородиці, 11—19 ст. // Там само. — С. 1350—1351.

[58] Овчаренко О. Церква преподобного Антонія Печерського, 16—19 ст. // Там само. — С. 1352.

[59] Овчаренко О.Церква преподобного Варлаама Печерського, 1691 — 19 ст. // Там само. — С. 1353—1354.
[60] Овчаренко О. Церква Благовіщення Пресвятій Богородиці, 11—20 ст. // Там само. — С. 1381—1382.
[61] Овчаренко О. Церква Різдва Христового, 11—19 ст. // Там само. — С. 1385—1386.
[62] Овчаренко О. Церква преподобного Феодосія Печерського, 17—19 // Там само. — С. 1383—1385.
[63] Лопушинська Є., Овчаренко О., Трегубова Т. та ін. Церква Свято-Троїцька над Святою брамою, 12—18 ст. // Там само. — С. 1324—1330.
[64] Тищенко О. Мур з брамою біля Великої лаврської дзвіниці, 18 — поч. 19 ст. // Там само. — С. 1292.
[65] Говденко М., Рилкова Л.Вежа Іоанна Кущника, 1696—1701 // Там само. — С. 1293—1294.
[66] Мішуткіна Л., Рилкова Л.Вежа Онуфріївська (Палатна), поч. 18 — поч. 19 ст. // Там само. — С. 1294.
[67] Дегтярьов М., Рилкова Л. Вежа Південна (Годинникова), 1698—1701 // Там само. — С. 1294—1295.
[68] Корнєєва В., Рилкова Л. Дзвіниця, 1759—63 // Там само. — С. 1336—1337.
[69] Говденко М., Овчаренко О., Трегубова Т. Церква Здвиження Честного Хреста Господнього 1700—04, 1839, в якій поховані Герцик П. С., митрополити Київські і Галицькі // Там само. — С. 1358—1361.
[70] Ленченко В., Овчаренко О., Рилкова Л. Церква Всіх святих над Економічною брамою, 1696—98, 1906 // Там само. — С. 1320—1323.
[71] Дарманський П., Корнєєва В., Трегубова Т. та ін. Церква Різдва Пресвятої Богородиці, 1696 // Там само. — С. 1400—1401.
[72] Говденко М., Рилкова Л. Дзвіниця церкви Різдва Пресвятої Богородиці, 1761 // Там само. — С. 1401—1402.
[73] Говденко М., Рилкова Л. Палітурня, келія, книжкова крамниця (Ковнирівський корпус), 17—18 ст. // Там само. — С. 1299—1300.
[74] Гламазда М., Дегтярьов М., Коваленко Н. Друкарня, 18—19 ст. // Там само. — С. 1274—1278.
[75] Пламеницька Є., Рилкова Л. Будинок митрополита 1727—1823, в якому проживали відомі церковні та державні діячі, містились управління Лаврського музею культів та побуту і Всеукраїнського музейного містечка, відділ станкового малярства музею, працювали і проживали відомі діячі науки і культури // Там само. — С. 1262—1267.
[76] Білокінь С., Говденко М., Рилкова Л. та ін. Економічний корпус 18—19 ст., в якому містилася Реставраційна майстерня Лаврського музею культів та побуту, де працював Касперович М.І., проживали В'ячеслав (Шкурко), Івченко В. Г., Мовчанівський Т. М. // Там само. — С.1278—1280.
[77] Ленченко В., Рилкова Л., Федорова Л. Келії соборних старців 16—18 ст., в яких відбувалися засідання Духовного собору Києво-Печерської лаври, проживали і працювали відомі церковні та культурні діячі, містився відділ

нумізматики Лаврського музею культів та побуту // Там само. — С. 1285—1287.

[78] Ленченко В., Рилкова Л. Келії крилошан, 1720—21, в яких проживав Флавіан (Приходько) // Там само. — С. 1281—1282.

[79] Горбенко Є., Рилкова Л. Велика лаврська дзвіниця, 1731—45 // Там само. — С. 1252—1256.

[80] Говденко М., Дегтярьов М. Мури оборонні Верхньої лаври, 1698—1701 // Там само. — С. 1292—1293.

[81] Дегтярьов М., Рилкова Л. Мур підпірний Д. де Боскета, серед. 18 ст. // Там само. — С. 1342—1343.

[82] Корнєєва В. Галерея з підпірним муром, 1744 // Там само. — С. 1374.

[83] Дегтярьов М., Рилкова Л. Брама нижня (Печерна або південна), 1792—95 // Там само. — С. 1259—1260.

[84] Рилкова Л. Вежа Північна (Малярна), 1838—41 // Там само. — С. 1295.

[85] Рилкова Л., Федорова Л. Лікарня братська 1841—42, 1859—61, де містився відділ нумізматики Лаврського музею культів та побуту, в якому працювали Ляскоронський В. Г., Шугаєвський В. А. // Там само. — С. 1289—1290.

[86] Овчаренко О., Тищенко О. Галерея з входом до Ближніх печер і келіями, 18—19 ст. // Там само. — С. 1334—1336.

[87] Артемов А., Рилкова Л. Будинок настоятеля Дальніх печер 1812—13, в якому проживав Арсеній (Якушкін) // Там само. — С. 1372—1373.

[88] Отченашко В., Рилкова Л., Федорова Л. Церква Благовіщення Пресвятій Богородиці 1904—05, в якій містився відділ шитва й тканини Лаврського музею культів та побуту, де працювали Новицька М. О., Рудинський М. Я. // Там само. — С. 1318—1320.

[89] Рилкова Л., Федорова Л. Бібліотека митрополита Флавіана 1908—09, в будинку якої містилася Реставраційна майстерні Всеукраїнського музейного містечка, де працювали Касперович М. І., Кржемінський К. І. // Там само. — С. 1258—1259.

[90] Овчаренко О., Отченашко В., Рилкова Л. та ін. Трапезна палата з церквою в ім'я преподобних Антонія та Феодосія Печерських, 1893—95, 1902—10, де проживали Варфоломей (Іванов), Володимир (Кобець), Феодосій (Михайловський) // Там само. — С. 1311—1317.

[91] Рилкова Л. Келії братські, 1899 // Там само. — С. 1337—1338.

[92] Кот С., Рилкова Л. Будинок іконописних школи й майстерні 1880—83, в якому містився Музей архітектури Лаврського музею культів та побуту, працювали і проживали відомі діячі культури // Там само. — С. 1260—1262.

[93] Державний реєстр національного культурного надбання (пам'ятки містобудування і архітектури України) // Пам'ятки України. — 1999. — № 2—3. — С. 7—13.

[94] Вовнякова М. Церква Спаса на Берестові: продовження сюжету тривалістю тисячу років // Дзеркало тижня. — 2007. — 9 грудня.

[95] Бірюкова І. Сергій Кролевець: “Тисячолітня пам’ятка може перетворитися на набір бутафорських споруд” // День. — 22 грудня; Степанчук І. Молитва за Лавру // Україна молода. — 2007. — 18 грудня //http://www.umoloda.kiev.ua

[96] Нові ворота // http://www.uaorthodox.org

[97] Кириченко Л. Мораторий на Лавру // Газета по-киевски. — 2007. — 14 декабря; Вакханалія в Києво-Печерській лаврі // http://unian.net

[98] 14 грудня 2007 року о 13-00 Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник проводить прес-конференцію з приводу збереження архітектурного комплексу Києво-Печерської лаври // http://www.kplavra.kiev.ua

[99] Указ Президента України “Про невідкладні заходи щодо розвитку міста Києва” //Hhttp://www.president.gov.ua/documents/7506.htmlH

[100] Дмитренко Н. Тінь на Лаврі // Україна молода. — 2009. — 28 травня.

[101] http://www.president.gov.ua/

[102] Hhttp://gska2.rada.gov.ua/

[103] Снігур О. Не в державу, а в заставу // Україна молода. — 2009. — 13 червня.

[104] Киево-Печерская Лавра может лишиться защиты ЮНЕСКО // http://www.rosbalt.ru/2009/07/10/654201.html

Горбик В. О., Денисенко Г. Г.

Пам'ятки археології та їх роль в історії стародавнього Києва

Серед п'яти видів нерухомих пам'яток історії та культури археологічні об'єкти посідають важливе місце як за кількістю, так і за значенням. В Україні на державному обліку перебуває 57206 пам'яток археології, у тому числі 418 пам'яток національного значення, які представлені широким діапазоном — від найдавніших поселень людини на території України близько 1 млн. років тому до доби пізнього середньовіччя[1]. Археологічна спадщина України є невід'ємною частиною світового культурного надбання, джерелом колективної пам'яті, засобом історичних наукових знань. Для висвітлення найтривалішого, дописемного періоду історії археологічні пам'ятки мають вирішальне значення, оскільки вони являють собою єдині й основні історичні джерела. З Україною пов'язано відкриття всесвітньо відомих археологічних культур і давніх цивілізацій — Трипільської культури, скіфських старожитностей, античних міст Північного Причорномор'я, пам'яток ранніх слов'ян, носії яких відіграли визначну роль в історії народів Східної та Центральної Європи.

Археологічні матеріали являються джерелом для дослідження найважливіших проблем давньої історії України. Серед них поява на теренах нашої землі найдавнішої людини, міграції племен, розвиток племен доби бронзи і раннього заліза, виникнення праці та розвитку виробництва, походження слов'ян, формування українського етносу, передумови виникнення найдавнішої східнослов'янської держави — Київської Русі зі "стольним градом" Києвом. Впродовж всієї історії Київ посідає особливе місце серед історичних міст. Це політичний центр східнослов'янських племен, столиця давньоруської держави, духовний осередок православ'я, найважливіший стратегічний пункт.

Київ надзвичайно багатий на археологічну спадщину. На території міста взято на облік та під охорону держави 62 пам'ятки археології національного та місцевого значення, визначено 32 археологічні та архітектурні заповідні охоронні зони, а також зони регулювання забудови трьох категорій та зони охоронюваного

ландшафту[2]. Площа окремих пам'яток археології становить від декількох десятків квадратних метрів до декількох десятків гектарів.

Надзвичайно вигідні природно-географічні й топографічні умови київської території стали причиною того, що вона стала місцем проживання людини в епоху пізнього палеоліту, або 20 тис. років тому. Стоянка первісних людей була відкрита археологом В. Хвойкою в 1893 р. на Подолі на вул. Кирилівській, 59. На Кирилівській стоянці були виявлені кістки тварин, крем'яні знаряддя праці зі слідами обробки людиною, шматки скам'янілих стовбурів дерев, уламки бивнів мамонта з орнаментом на одному з них[3]. Це одна з найдавніших пам'яток образотворчого мистецтва на території Києва. Восени 1903 р. В. Хвойка відкрив ще одну палеолітичну стоянку на схилах Батиєвої гори в долині р. Либідь[4]. Залишки стоянок епохи палеоліту, мезоліту (10—8 тис. до н.е.), неоліту (6—4 тис. до н. е.) досліджені в інших частинах міста: в урочищі Протасів Яр, біля Байкового цвинтаря, на вул. Ярославів Вал, Оболоні і Пріорці, поблизу Вишгорода, в с. Чапаєвці, Вигурівщині, біля Микільської слобідки та в інших місцях[5].

В Києві виявлені сліди проживання людей в епоху міді (4—3 тис. до н. е.), бронзи (2 — початок 1 тис. до н. е.). З початком 1 тис. до н. е. набуває поширення новий метал — залізо, застосування якого сприяло швидкому розвитку всіх галузей господарства: землеробства і скотарства, ремесла і торгівлі, військової справи. Племена, які проживали на території сучасного Києва у середині 1 тис. до н. е., встановили торговельні стосунки з кочовими південними племенами, античними державами Північного Причорномор'я. На початку нової ери населення підтримувало інтенсивні зв'язки зі східними провінціями Римської імперії, про що свідчать археологічні знахідки.

У кінці 1 тис. до н. е. — середині 1 тис. н. е. територія Києва входила до зони розселення слов'янського населення зарубинецької та черняхівської культур, пам'ятки яких збереглися біля Корчуватого та Чапаєвки, на горах Юрковиця й Замкова, на Оболоні, у верхів'ях р. Почайни. Матеріали черняхівської культури виявлено на Старокиївській і Замковій горах, на Печерську[6]. Початок безперервного розвитку давнього Києва припадає на кінець V — першу половину VI ст. Досліджені пам'ятки ототожнюються з поселеннями, що належать до матеріальної культури корчацького типу. Осередком зростання Києва була Замкова гора, але до VII ст. були заселені й інші підвищення — Старокиївська гора й Дитинка, а також частина Подолу. Вже в той час, за ствердженням академіка НАН України П. Толочка, Київ став центром культурної агломерації племен,

що об'єдналися в полянський союз. Підставою для цього є знахідка кам'яного язичницького святилища в центрі стародавнього київського городища. Наявність серед археологічних матеріалів VI—VII ст. візантійських монет, амфор, ювелірних виробів свідчить про міжнародні торговельні зв'язки раннього Києва[7]. Вигідне географічне та топографічне розташування, панівне положення на Дніпровському торговельному шляху сприяло тому, що Київ став політичним і економічним центром Середнього Подніпров'я. Важливе значення для київської території мали маленькі річки, які впадали в Дніпро, велика кількість природних укріплених гір, першокласна річкова гавань, якою служила р. Почайна.

Археологічні матеріали свідчать, що на зламі VIII і IX ст. зростають масштаби будівництва на території Києва, зокрема у Верхньому місті, на Подолі, Кирилівському узгір'ї, Печерську. Це було пов'язано з перетворенням Києва на політичний центр ранньодержавного утворення Руська земля на базі міжплемінних об'єднань полян, сіверян, древлян, частково дреговичів і кривичів[8]. У кінці IX — на початку X ст. Київ являв собою місто з цілком сформованою феодальною структурою, яка не зазнала суттєвих змін у майбутньому. У IX—X ст. Київ підтримував широкі міжнародні зв'язки з Візантією, країнами Арабського Сходу, Скандинавією, Західною Європою, що підтверджують численні археологічні матеріали.

Важливий етап в історії Києва, як і всієї Київської Русі, пов'язаний з князюванням Володимира Святославича, який відомий проведенням низки реформ, у тому числі і релігійної, значним будівництвом. "Місто Володимира" (IX — перша половина XIII ст.) на Старокиївській горі уявляло собою фортецю, оточену потужним земляним валом з дубовою огорожею, воротами, мостами через глибокий рів.

Із запровадженням християнства Русь прилучилася до передової на той час візантійської будівельної культури, що увібрала багаті традиції античної архітектури. Початком будівництва кам'яних храмів було зведення в 989—996 рр. Десятинної церкви як кафедрального собору у зв'язку з офіційним введенням на Русі християнства та заснуванням Київської митрополії. Ця визначна споруда була зруйнована під час татарської навали в 1240 р. На території дитинця розташовувалися церковні та монастирські двори, родинні князівські та боярські садиби.

Перші археологічні дослідження київського дитинця в 1824 р. проводив К. Лохвицький, який відкрив фундаменти Десятинної

церкви. Були виявлені мармурові капітелі колон, уламки карнизів, шматки штукатурки з фрагментами фрескового живопису, шиферні плити, мозаїчні підлоги та кілька саркофагів князівських поховань[9]. Протягом 2005—2006 рр. археологічна експедиція, очолювана київським археологом Г. Івакіним, до складу якої входили знані вчені в галузі давньоруської архітектури, проводила вивчення Десятинної церкви. Завдяки розкопкам пам'ятки встановлені етапи будівництва та перебудови храму, первісний задум його архітектури й вимушена зміна під час будівництва конструкції основи, нові поховання могильника дохристиянського часу[10].

На території "міста Володимира" були відкриті й досліджені князівські палаци X ст., у тому числі палац княгині Ольги, собор св. Феодора 1128 р., церква св. Василія 1183 р. У ході розкопок, що проводились у 1975—1976 рр. Київською експедицією під керівництвом П. Толочка і Я. Боровського, були відкриті залишки споруди X ст., визначеної як руїни язичницького капища, а також фундаменти круглої в плані споруди, що отримала назву "ротонда". Діаметр споруди — понад 20 м, висота у межах 18—20 м, що не могло перебільшувати висоту фортечних валів, яка на той час у Києві була приблизно 14 м. Дослідники визначили споруду як князівський палац[11], але не виключають, що ротонда будувалась і використовувалась як оборонна споруда — вежа-донжон для захисту князівської родини[12]. Під час захоплення міста монголо-татарами найбільше постраждала його центральна частина — дитинець, який відтоді втратив значення політичного та адміністративного центру Києва.

У часи правління князя Ярослава Мудрого будівництво велось, як і раніше, у Верхньому місті, де була споруджена нова фортеця, оточена потужним земляним валом. Площа "міста Ярослава" XI—XIII ст. у межах цих укріплень дорівнювала 80 га. В системі укріплень було троє воріт, у тому числі парадні — Золоті. Композиційним центром архітектурного ансамблю був собор Святої Софії, який зберігся до наших днів і є справжньою перлиною давньоруської архітектури. Довкола собору мешкала основна маса населення Верхнього міста — ремісники, торговці, розташовувалися садиби бояр, монастирі, церкви, князівські палаци. Перші археологічні розкопки на території "міста Ярослава" здійснив у 1832 р. К. Лохвицький, який відкрив Золоті ворота, засипані у XV ст. під час перебудови земляних укріплень Києва, руїни великого храму[13].

У 2001—2002 рр. Київська експедиція Інституту археології НАН України здійснювала розкопки в західній частині "міста

Ярослава" (вул. Велика Житомирська, 20—22), яка раніше майже не досліджувалася. Під час розкопок були відкриті матеріали трипільської культури, досліджені об'єкти міської забудови XI—XIII, XIII—XV і XVII—XVIII ст.: житлові і господарчі будівлі, дві вулиці, провулок, 15 поховань церковного цвинтаря[14]. Проведені роботи стали важливим джерелом для вивчення історії заселення, топографії та рівня розвитку матеріальної культури населення середньовічного Києва, його торговельних і культурних зв'язків.

Інтенсивне будівництво Верхнього міста Києва велося в межах "міста Ізяслава-Святополка". У 1108—1113 рр. був збудований собор св. архістратига Михаїла, що пізніше став центром великого монастиря. Археологічні дослідження 1996—1998 рр. показали, що життя в Михайлівському Золотоверхому монастирі не припинялося впродовж XIV—XVIII ст.[15] Найбільшим районом стародавнього Києва був ремісничо-торговельний Поділ, розташований між підніжжям київських гір і Дніпром. У центрі Подолу знаходилося літописне "Торгище", довкола якого стояли монументальні культові споруди: церква Успіння Богородиці Пирогощі, Борисоглібська та Михайлівська[16]. До складу центрального міського ядра старовинного Києва входив літописний Копирів кінець, що прилягав до "міста Ярослава" і мав площу близько 40 га. Тут було збудовано монастир св. Симеона, серед споруд якого було два кам'яні храми, виявлені в ході археологічної експедиції на вул. Смирнова-Ласточкіна і пров. Киянівського, а також перед будинком Національної академії мистецтв[17].

Довкола центрального міського ядра розташовувалися приміські села, князівські й боярські двори, монастирські садиби, що були пов'язані з Києвом і складали його невід'ємну частину. Це Кирилівський, Кловський, Печерський монастирі (від 1598 р. — Києво-Печерська лавра) та Видубицький Свято-Михайлівський монастир, князівські села Предславине і Берестове, урочища Дорогожичі та Угорське. На території околиць, як і в центрі міста, велося монументальне будівництво. Центральною спорудою Печерського монастиря став собор Успіння Пресвятої Богородиці, зведений протягом 1073—1078 рр.[18] Він був зруйнований у листопаді 1941 р. і відновлений в 1998—2000 рр. у формах, що були йому притаманні на період бароко, зі збереженням автентичних частин храму, що вціліли під час вибуху 1941 р.

Майже два століття налічує дослідження археологічних пам'яток Києва. Серед археологів XIX — початку XX ст. найбільший внесок у вивчення київських старожитностей зробили В. Антонович,

М. Берлінський, М. Біляшівський, С. Вельмін, К. Лохвицький, Д. Милєєв, О. Ставровський, В. Хвойка[19]. Важливий етап дослідження археологічної спадщини пов'язаний з діяльністю Московського археологічного товариства, з ініціативи якого було започатковано проведення всеросійських Археологічних з'їздів. Вони відіграли першорядну роль в об'єднанні зусиль столичних учених і місцевих краєзнавчих товариств із вивчення пам'яток історії та культури. Головною метою цих форумів було здолати байдужість до старожитностей, поширювати археологічні знання, створювати та розвивати провінційні музеї й наукові центри. До початку Першої світової війни було проведено 15 всеросійських Археологічних з'їздів[20], у тому числі 6 — в Україні. У Києві відбулося два з'їзди: в 1874 і 1899 рр., які стали найбільш авторитетними науковими форумами вчених-істориків, значною мірою сприяли становленню археології як науки, вивченню й дослідженню київських пам'яток.

Зі створенням наукових товариств у Києві вивчення і дослідження пам'яток археології набуло більш фахового і систематичного характеру. Історичне товариство Нестора-літописця (засноване 1872 р.), Церковно-археологічне та історичне товариство при Київській духовній академії (1872 р.), Київське товариство охорони пам'яток старовини і мистецтва (1910 р.), Київський відділ Імператорського Російського воєнно-історичного товариства (1908 р.) об'єднували не просто шанувальників історичного минулого, а відомих діячів науки та культури, викладачів київського Університету св. Володимира, Київської духовної академії та інших навчальних закладів. Члени товариств проводили значну роботу з виявлення, фіксації та дослідження цікавих археологічних пам'яток Києва. Київське товариство охорони пам'яток старовини і мистецтва встановило систематичні спостереження за земляними роботами в місті для збереження археологічних знахідок, воно відіграло значну роль у вивченні такого малодослідженого типу пам'яток археології та історії, як печери. Члени товариства займалися вивченням і збереженням Звіринецьких печер, стародавньої околиці Києва — Китаєвє, де збереглися стародавні могильник і городище, вивченням Золотих воріт тощо[21].

Впродовж 1910—1914 рр. Київський відділ ІРВІТ проводив масштабні археологічні роботи з дослідження давньоруських пам'яток в історичній місцевості Китаєве в Києві, де до наших днів зберігся археологічний комплекс IX—XШ ст. — південний форпост стародавнього Києва[22]. Член товариства, завідувач археологічного відділу Київського художньо-промислового і наукового музею

В. Хвойка в 1909—1911 рр. проводив широкомасштабні дослідження літописного міста Бєлгорода (нині с. Білогородка Києво-Святошинського району), заснованого князем Володимиром у 980 р., які дали змогу відтворити яскраву культуру давньоруського міста домонгольського часу. Були досліджені укріплення фортеці — дерев'яні вали, рови й вежі, датовані X ст., рештки храмів, численні поховання XV—XVI ст.[23]

За радянської доби київську старовину вивчали В. Богусевич, С. Гамченко, В. Гончаров, В. Ляскоронський, С. Магура, Ф. Молчановський[24]. У 1938—1952 рр. у місті та його околицях — Борисполі, Вишгороді, Зарубі, Переяславі — працювала Київська археологічна експедиція під керівництвом М. Каргера. Завдяки комплексним археологічним дослідженням було відтворено історико-культурний розвиток столиці України-Русі IX—XIII ст. Підсумком досліджень М. Каргера стала його фундаментальна двотомна праця "Древний Киев: очерки по истории материальной культуры древнерусского города", в якій розглянута історія Києва з найдавніших часів до його руйнування завойовниками у 1240 р.[25]

Після створення в 1970 р. Київської постійно діючої археологічної експедиції в Інституті археології АН УРСР (нині НАН України), очолюваної П. Толочком, розгорнулися систематичні планомірні роботи зі збереження культурного шару стародавнього Києва. В умовах щільної забудови міста, що постійно потребує здійснення ремонтно-реставраційних заходів, співробітники експедиції проводять значні роботи зі збереження й консервації пам'яток археології, а при загрозі їх знищення під час будівництва — археологічні розкопки в усіх історичних районах міста[26]. Вчені Інституту археології Г. Івакін, І. Мовчан, М. Сагайдак, В. Харламов зробили багато цікавих археологічних відкриттів. Здобуті матеріали значно доповнили писемні джерела, допомогли повніше висвітлити проблеми походження й становлення Давньоруської держави, відтворити історико-культурний розвиток Києва від виникнення до 1240-х рр., більш ґрунтовно розробити проблему походження міста, по-новому розглянути питання економічного розвитку, характер масової забудови, соціально-топографічну структуру, довести поступальний розвиток Києва XII—XIII ст. Археологічні знахідки у комплексі з писемними джерелами, новий підхід до питань історичної демографії дали змогу вперше обґрунтувати розрахунки чисельності населення Києва XII—XIII ст.[27]

Київська експедиція впродовж останніх 30 років проводить дослідження пам'яток археології X—XVIII ст. Подолу, Гончарів та

Кожум'як, Печерська та Верхнього Києва. Археологічні дослідження 2006 р. на території Києво-Печерської лаври в районі Ближніх печер дозволили відкрити залишки нашарувань та об'єктів середньовічного часу, з'ясувати безперервність забудови цієї території з кінця XI ст., зібрати колекцію знахідок, яка має велике значення для вивчення середньовічної історії Печерського монастиря[28].

В останні десятиліття активізувалися спелео-археологічні дослідження стародавнього підземного будівництва на території міста, що проводились у рамках наукової програми відділом охорони археологічної спадщини НДІ пам'яткоохоронних досліджень спільно з Музеєм історії міста Києва[29]. За останні 15 років були здійснені стаціонарні розкопки Звіринецьких, Гнілецьких та Китаївських печер, обстежені підземелля в Китаєве, Старому місті, на Печерську, Щекавиці, Кирилівських висотах та Смородинському узвозі, створений найбільш повний каталог київських архітектурно-історичних підземель, який нараховує понад 300 пам'яток[30].

Серед них найчисленнішими є підземні споруди фортифікаційного та господарського призначення. Близько 70 споруд нараховують фортифікаційні підземелля Старокиївської фортеці на території Верхнього міста і Липок. Підземелля господарського призначення представлені у Києві переважно льохами різного характеру, що складають значну частку загальної кількості підземель і є невід'ємною частиною середньовічного міського ансамблю.

У зв'язку з рішенням про створення на місці київського Арсеналу сучасного культурно-мистецького та музейного комплексу[31] протягом 2005—2006 рр. проводилися масштабні архітектурно-археологічні дослідження на території Старого арсеналу. Тут були виявлені споруди фортифікаційного призначення — вхідні шахти кількох печерних льохів XVII—XVII ст., велика кількість господарських, житлових і культових об'єктів Вознесенського жіночого монастиря XVII—XVIII ст., на місці якого в 1764 р. постали будівлі Арсеналу. Археологи майже повністю дослідили рештки пам'яток мурованої архітектури Вознесенського монастиря. Під час експедиції завершено вивчення некрополя, розташованого на монастирській території, де були досліджені цегляні склепи, численні поховання, у тому числі поховання київського цивільного губернатора генерал-майора С. І. Сукіна (1740 р.). Це єдине чітко атрибутоване поховання Вознесенського погоста XVII—XVIII ст.[32] В ході ремонтно-будівельних робіт цвинтар був поруйнований. Серед проблем, які потребують невідкладного вирішення, постало питання про перепоховання всіх людських решток, знайдених у процесі розкопок, у

спеціально збудованій каплиці. Для її будівництва слід максимально використати зразки будівельних матеріалів з поховальних пам'яток Вознесенського монастиря, у тому числі і з експозиційною метою[33].

Під час експедиції досліджено надзвичайно чисельний та різноманітний археологічний матеріал про побутову культуру монастиря XVII ст. Дослідники виявили повноцінну збірку предметів матеріальної культури монастиря XVII—XVIII ст., перш за все, тогочасного ужиткового посуду та будівельної кераміки, зокрема пічних кахлів[34]. Отримані результати дозволили вивчити значну територію давнього Печерська, що відіграв велику роль у формуванні топографічної структури цього району середньовічного Києва, яка раніше археологами не вивчалася[35]. За розмірами розкритої площі, повнотою дослідження та обсягом зібраних археологічних колекцій розкопки на Печерську на території Старого арсеналу найбільші, які проводилися на території Києва.

Для вивчення, зберігання та експонування цієї збірки, аналогів якій в Україні немає, доцільним є створення в структурі Мистецького Арсеналу окремого музею. Складним залишається питання щодо проведення науково-реставраційних робіт та музеєфікації решток архітектурних об'єктів Вознесенського монастиря, автентичних елементів від яких практично не залишилося. На думку археологів С. Балакіна і Г. Івакіна прийнятним рішенням у даному випадку можна вважати трасування фундаментів споруд, зокрема храму 1701—1705 рр., на відновленій у процесі реконструкції території арсенальського двору[36].

З проблемами охорони та збереження пам'яток археології тісно пов'язана справа відновлення втрачених пам'яток, без яких важко уявити історико-культурний потенціал країни, міста. Як показує досвід, до проблеми відтворення визначних пам'яток слід підходити дуже виважено та обережно, залишаючи осторонь суб'єктивні моменти і виходячи виключно з історико-культурної доцільності. Масова кампанія з відновлення пам'яток не може і не повинна замінити ремонт і наукову реставрацію наявних автентичних пам'яток, оскільки автентичність є одним з основних критеріїв їх поцінування.

Разом з тим, реконструкція об'єктів культурної спадщини, втрачених внаслідок природних катаклізмів, воєнного лихоліття, недбалої людської діяльності, можлива за ряду умов. У Ризькій хартії 2000 р. "Про автентичність та історичну реконструкцію культурної спадщини" наголошується, що пам'ятка має становити надзвичайну художню цінність для історії та культури певного регіону; для її відновлення необхідні обміри й відповідна документація.

Реконструкція не повинна спотворювати містобудівне й ландшафтне середовище, завдавати шкоди наявній історичній забудові. “Потреба у реконструкції, — підкреслюється у Хартії, — має визначатися шляхом відкритих і вичерпних консультацій між причетними до справи державними й місцевими органами та громадськістю”[37].

Значної шкоди автентичним залишкам археологічно-архітектурних об’єктів завдають відбудовні роботи пам’яток без проведення наукових досліджень, відповідної експертизи. Це стосується доцільності проведення відбудови Десятинної церкви та Литовського замка в Києві. В кожному історичному місті є пам’ятки, які стали символами певної доби в історії народів, частиною архітектурного та мистецького літопису народів. Саме до таких пам’яток відноситься собор Святої Софії, фундаменти Десятинної церкви, рештки Золотих воріт, Литовський замок. Ніякі модернізаційні завдання, продиктовані турботою про комфорт, не можуть мати пріоритет перед завданнями збереження для майбутніх поколінь образу минулих епох.

Закон України “Про охорону археологічної спадщини” (18 березня 2004 р.) регулює відносини, пов’язані з охороною археологічних пам’яток, не відновлюваного джерела знань про історичне минуле, визначає права та обов’язки дослідників археологічної спадщини, визначає термінологічний апарат. Прийняття Закону, ратифікація Верховною Радою України Європейської конвенції про охорону археологічної спадщини, підписану 18 січня 1992 р., де проголошено, що археологічна спадщина є джерелом спільної європейської пам’яті та засобом історичних наукових досліджень, має велике значення. Але для формування повної та дієвої державної системи охорони культурної спадщини, у тому числі археологічної, необхідно провести низку невідкладних заходів, розробити і впровадити в життя Загальнодержавну програму збереження та використання об’єктів археологічної спадщини[38]. В першу чергу, це стосується проведення інвентаризації всіх об’єктів археологічної спадщини і прискорення роботи над створенням Державного реєстру нерухомих пам’яток України. На жаль, затверджена 9 вересня 2002 р. Кабінетом Міністрів України “Комплексна програма паспортизації об’єктів культурної спадщини на 2003—2010 роки” відповідним чином не фінансується.

Важливим є проведення обстеження стану археологічних пам’яток, у тому числі підземних з метою виявлення об’єктів, на яких необхідно проведення рятівних археологічних досліджень. Це стосується територій, на яких заплановане будівництво. Останнім

часом в умовах комерціалізації, стрімкого збільшення міського населення і будівництва з'явилася реальна загроза знищення історичної частини міста. Авторів нових проектів і тим більше їхніх спонсорів щонайменше цікавить збереженість історико-культурної спадщини, неповторного київського ландшафту. У сучасних умовах цивілізація веде до появи міських конгломератів, де непросто знайти оптимальне співвідношення між розвитком міста та його історичною частиною. І якщо серед історичної забудови з'являються нові споруди, то вони повинні не порушувати її цілісності, а гармонійно вписуватись у довкілля і зберігати своєрідний силует міста[39].

Проблема поєднання охорони пам'яток, насамперед археології, з необхідністю розвитку міста — одна з найбільш гострих і, на жаль, до цього часу невирішених. Незважаючи на прийняття Закону «Про охорону археологічної спадщини» проблеми охорони археологічних пам'яток залишаються гострими. Останнім часом археологи вимушені проводити розкопки на новобудовах, які, в основному, носять рятівний характер.

Залишається невідпрацьованим механізм переведення археологічних територій до категорії земель історико-культурного призначення, продовжується руйнація культурних шарів історичних місць. Саме тому дедалі більшого значення набуває визначення та збереження охоронної зони, що безпосередньо межує з пам'яткою і становить з нею єдине ціле. В межах цієї зони заборонено будь-яке будівництво, не пов'язане з відбудовою і реставрацією пам'ятки[40].

Це ж стосується і охорони підземних пам'яток. Території можливого існування підземних споруд слід оголосити охоронюваними археологічними територіями. В межах цих територій повинен бути встановлений особливий режим охорони, який передбачав би обов'язкове комплексне спелео-археологічне обстеження місцевості до початку будь-яких земляних робіт. Нині на території Києва, крім лаврських печер, музеєфіковано або розпочаті такі роботи в печерних Звіринецькому та Гнілецькому монастирях, на мінній галереї під редутом Андріївського бастіону, господарських льохах на верхній території Києво-Печерського монастиря[41]. Немає потреби музеєфікувати всі стародавні підземелля, втім певна частина київських печер заслуговує на охорону та збереження.

Предметом охорони має бути не просто споруда, яка є історичною цінністю, а пам'ятки в єдності з відповідним антропогенним або природним середовищем. Для збереження пам'яток у комплексно-просторовому середовищі необхідно розробити засади й встановити систему охоронних зон: зона охорони пам'ятки, зона

ландшафту, зона регулювання забудови, заповідної території[42]. Недавні дискусії щодо Києво-Печерської лаври, Київської фортеці, Софії Київської й сучасної інфраструктури у безпосередній близькості від шедеврів світового значення засвідчили пробудження у значної частини суспільства відчуття культурного середовища, розуміння важливості збереження й недоторканності пам'яток, що становлять нашу національну гордість.

Крім наукових проблем, у сучасних умовах археологи зустрічаються з суто практичними проблемами, пов'язаними з процесами ринкових перетворень, що відбуваються в Україні. Це зумовлено активізацією процесу роздержавлення та приватизації земельного фонду України. Згідно Закону України "Про перелік пам'яток культурної спадщини, які не підлягають приватизації", землі історико-культурного призначення, до яких належать і пам'ятки археології, не можуть бути приватизовані і на них забороняється будь-яка діяльність, не пов'язана з їх цільовим призначенням. Але при видачі державних актів на право приватної власності, виготовленні проектної документації на будівництво території пам'яток археології не враховуються і не вилучаються із землекористування. У приватну власність переходять тисячі об'єктів археологічної спадщини, що призводить до загрози втрати безцінних скарбів не тільки українського народу, а й усього людства.

Таким чином, серед основних проблем охорони та збереження археологічної спадщини низка причин. Одна з найважливіших — це розпорошеність зусиль державних інституцій і громадських організацій, що працюють у цій галузі. Міністерство культури і туризму України, яке має здійснювати облік й охорону пам'яток історії та культури, в тому числі археології, ще не стало координуючим центром у цій справі.

За приблизними підрахунками в Україні близько 100 тис. пам'яток археології, і лише понад 57 тис. перебуває на державному обліку, у тому числі 62 — у Києві. Пам'ятки підземної археології, яких тільки у Києві, за приблизними підрахунками, понад 300, не стоять на обліку й відповідно не охороняються державою. Прискорення роботи над підготовкою та виданням багатотомного енциклопедичного видання "Звід пам'яток історії та культури України", в якому задіяні академічні інститути, громадські організації, Державним реєстром нерухомих пам'яток України, складання якого покладено на НДІ пам'яткоохоронних досліджень, дозволить провести інвентаризацію всіх історико-культурних об'єктів, у тому числі археологічних.

Негативно впливає на пам'ятки археології повсякденна господарська діяльність людини, масштабні будівельні роботи, особливо в історичній частині Києва, коли руйнуються тисячі пам'яток. У зв'язку з цим слід посилити юридично-правові норми захисту, розробити низку підзаконних актів, які б регулювали відносини в цій сфері й відповідали чинному законодавству України — законам "Про охорону культурної спадщини" і "Про охорону археологічної спадщини". Єдиною формою охорони археологічних об'єктів, що потрапляють у зону будівництва, є їх наукове дослідження. Проведення археологічних експедицій перед початком будівельних робіт може врятувати пам'ятки археології. Їх проведення повинно бути однією з умов дозволу на початок будівництва.

Питання охорони історичних та археологічних пам'яток у зоні новобудов повинні вирішуватися на державному рівні. Назрів час прийняття спеціальної постанови Кабінету Міністрів України, яка б передбачала створення міжвідомчого координаційного центру по організації та контролю за веденням робіт на новобудовах із залученням до цієї справи фахівців. Необхідно зобов'язати планові та проектні установи погоджувати з координаційним центром всі плани і проекти новобудов, куди потрапляють пам'ятки.

Археологічні пам'ятки як матеріальні виразники історії України становлять поки ще дуже слабко задіяний туристичний ресурс держави. Як специфічний і своєрідний вид пам'яток вони можуть стати об'єктами внутрішнього та міжнародного туризму. З метою збереження матеріальних свідчень минулих періодів дуже актуальними є консервація та музеєфікація відкритих археологічних об'єктів, а також підземних, створення археологічних заповідників, сайт-музеїв, сформованих на основі реально збережених історичних поселень або їх фрагментів, археопарків, археодромів[43], які дуже популярні у світі, але зовсім відсутні в Україні.

Для вирішення таких непростих питань, що стосуються реконструкції пам'яток історії та культури, втрачених внаслідок природних катаклізмів, господарської діяльності людини, воєнних подій, будівництва в історичних центрах, поблизу національних святинь слід ініціювати проведення референдумів, широкого обговорення в засобах масової інформації, наукових експертиз із залученням у першу чергу фахівців — істориків, археологів, мистецтвознавців.

Важко уявити Київ без відновлених Золотих воріт, церкви Успіння Богородиці Пирогощі, відбудованого Михайлівського Золотоверхого, Успенського соборів у Києво-Печерській лаврі, які

стали домінантами Подолу, Верхнього міста та Печерську. В кожному окремому випадку слід зважувати важливість охорони та збереження автентичної пам'ятки з проведенням її наукової реставрації чи необхідність створення нового історико-культурного об'єкта.

---

[1] Горбик В. Стан та проблеми підготовки багатотомного енциклопедичного видання "Звід пам'яток історії та культур України" // Охорона культурної спадщини в Україні: історія, теорія, практика. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції. 28—29 травня 2007 р. м. Тернопіль. — Тернопіль, 2007. — С. 22.

[2] Томілович Л. Відділ історичних ареалів та охоронюваних археологічних територій // Культурна спадщина Києва: дослідження та охорона історичного середовища. Науково-інформаційний збірник. — К., 2003. — С. 21.

[3] Колесникова В. А. Вікентій (Чеслав) Хвойка. Сторінки наукової біографії. — К., 2007. — С. 42.

[4] Там само. — С. 44.

[5] Київ з околицею / Асєєв Ю., Веселова О., Кіпоренко М. та ін. // Звід пам'яток історії та культури України: Київ: Енцикл. вид. Кн. 1, ч. 1. — К.: Голов. ред. Зводу пам'яток історії та культури при вид-ві "Українська енциклопедія" ім. М. П. Бажана, 1999. — С. 14.

[6] Там само. — С.15.

[7] Там само. — С. 16.

[8] Толочко П. П. Київ давній // Енциклопедія історії України. — К., Наукова думка, 2007. — С. 201.

[9] Актуальні питання виявлення і дослідження пам'яток історії та культури (на матеріалах Зводу пам'яток історії та культури України). — Частина перша. — К., 1999. — С. 276.

[10] До 60-річчя Гліба Юрійовича Івакіна // Археологія. — 2007. — № 2. — С. 121.

[11] Толочко П. П. Киев и Киевская земля в епоху феодальной раздробленности XII—XIII вв. — К., 1980. — С. 62—63.

[12] Ващенко М. Ю. До інтерпретації однієї давньоруської споруди на території "Міста Володимира" у Києві // Праці Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень. — К., 2007. — Вип. 3. — С. 357.

[13] "Місто Ярослава" // Звід пам'яток історії та культури України. Київ. Кн.1, ч. 2. — К., 2004. — С. 722—727.

[14] Архіпова Є. І. Пам'ятки декоративно-ужиткового мистецтва стародавнього Києва (за матеріалами розкопок 2001—2002 рр.) // Археологія. — 2006. — № 1. — С. 62.

[15] "Місто Ізяслава-Святополка" // Звід пам'яток історії та культури України. Київ. Кн. 1, ч. 2. — К., 2004. — С. 720—722.

[16] Толочко П. П. Київ давній // Енциклопедія історії України. — К., 2007. — С.203.

[17] Россинський С. Копирів кінець // Звід пам'яток історії та культури України. Київ. Кн. 1, ч. 1. — К., 1999. — С. 485—486.
[18] Толочко П. П. Київ давній // Енциклопедія історії України. — К., 2007. — С. 203.
[19] Київ з околицею / Асєєв Ю., Веселова О., Кіпоренко М. та ін. // Звід пам'яток історії та культури України. Київ.Кн. 1, ч. 1. — К., 1999. — С. 11.
[20] Непомнящий А. А. Археологічні з'їзди та розвиток кримознавчих досліджень за дорадянської доби // Питання науки і техніки. — 2007. — № 2. — С. 9—10.
[21] Григор'єва Т. Ф., Денисенко Г. Г. З історії збереження історико-культурної спадщини України: діяльність Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва // Наукові записки Національного університету "Києво-Могилянська академія". —Т. 3. Історія. — К., 1993. — С. 117, 122; Федорова Л. Д. Діяльність Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва зі збереження культурної спадщини України 1910—1920 рр. — К., 2008. — С. 66, 84.
[22] Горбик В., Денисенко Г. Воєнна історія України в пам'ятках. — К., 2003. — С. 20; Федорова Л. Д. Київське воєнно-історичне товариство в пам'яткоохоронному і краєзнавчому русі Наддніпрянської України початку 20 ст. — К., 2005. — С. 78—79, 83.
[23] Павлова В. В.Сторінки життя та наукової діяльності В. Є. Козловської // Археологія. — 2007. — № 4. — С. 71.
[24] Київ з околицею / Асєєв Ю., Веселова О., Кіпоренко М. та ін. // Звід пам'яток історії та культури України. Київ. Кн. 1, ч. 1. — С. 12.
[25] Бондаренко Р. Каргер М. К. // Видатні діячі науки і культури Києва в історико-краєзнавчому русі України. Біографічний довідник. — К., 2005. — Ч. 1. — С. 245.
[26] Актуальні питання виявлення і дослідження пам'яток історії та культури (на матеріалах Зводу пам'яток історії та культури України). — К., 1999. — Частина перша. — С. 236—237.
[27]До ювілею П. П. Толочка // Археологія. — 2008. — № 1. — С. 4.
[28] Бобровський Т. А., Балакін С. А. Археологічні дослідження на території Ближніх печер Києво-Печерської лаври у 2006 р. // Праці Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень. — К., 2007. — Вип. 3. — С. 340—341.
[29] Бобровський Т. Підземні споруди Києва. Від найдавніших часів до середини XIX ст. (спелео-археологічний нарис). — К., 2007. — С. 9.
[30] Там само. — С. 17.
[31] Розпорядження Кабінету Міністрів України "Про створення культурно-мистецького та музейного комплексу «Мистецький Арсенал»" від 03.03.2005 р. № 49-р та Розпорядження Київської міської державної адміністрації "Про заходи щодо створення культурно-мистецького та музейного комплексу «Мистецький арсенал»" по вул. Січневого повстання, 28—30 у Печерському районі" від 04.03.2005 р. №309 // Івакін Г. Ю., Козубовський Г. А., Балакін С. А. Археологічні дослідження на території київського Арсеналу 2005 р.

(попередня інформація) // Праці Центру пам'яткознавства. — К., 2005. — Вип. 8. — С. 143.

[32] Балакін С., Івакін Г. Підземні скарби Київського Арсеналу // Відлуння віків. — 2007. — № 1. — С. 28—29.

[33] Там само. — С. 32.

[34] Івакін Г. Ю., Козубовський Г. А., Балакін С.А. Археологічні дослідження на території київського Арсеналу 2005 р. (попередня інформація). — С.140.

[35] Балакін С., Івакін Г. Підземні скарби Київського Арсеналу. — С. 20, 32.

[36] Там само. — С. 42.

[37] Ризька хартія "Про автентичність та історичну реконструкцію культурної спадщини" // Пам'ятки України. Історія та культура. — 2001. — № 4. — С. 75.

[38] Клочко В. І. Проблеми охорони пам'яток археологічної спадщини в Україні // Праці Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень. — К., 2006. — Вип. 2. — С. 68—78.

[39] Верменич Я. Теоретико-методологічні проблеми історичної урбаністики // Український історичний журнал. — 2004. — № 3. — С. 36.

[40] Игнаткин И. А. Охрана памятников истории и культуры. — М., 1990. — С. 1—7, 112.

[41] Бобровський Т. Підземні споруди Києва. Від найдавніших часів до середини XIX ст.. — С. 88.

[42] Прибега Л. В. Кам'яне зодчество України. Охорона та реставрація. — К., 1993. — С. 30.

[43] Титова О. М. Деякі актуальні проблеми збереження історико-культурної спадщини України // Історія України. Маловідомі імена події факти (Збірник статей). — Київ-Донецьк, 2001. — Вип.17. — С. 149.

Даниленко В. М., Федорова Л. Д.

Місце пам'яток історії в історико-культурній спадщині Києва

Нерухомі пам'ятки історії складають вагому частину історико-культурної спадщини України в цілому і Києва зокрема. Це стосується їх чисельності, що постійно збільшується завдяки глибшому вивченню інформаційного потенціалу окремих нерухомих об'єктів міста, а також через об'єктивні чинники, оскільки історичний процес не є величиною сталою. На історичному горизонті з'являються нові значні імена та події, з якими пов'язані ті чи інші будівлі, споруди та пам'ятні місця. Місце пам'яток історії визначається й особливими можливостями щодо фіксації та передання соціально-важливої інформації. На відміну від інших нерухомих пам'яток їх значення розкривається не через матеріалізовані архітектурні або мистецькі якості, що можна поцінювати "неозброєним" оком.

Будучи специфічним видом історичних першоджерел, вони сприяють розвитку наукових знань, примноженню багатовікового досвіду людства у всіх галузях матеріальної та духовної культури. Завдяки пам'яткам — безмовним свідкам найважливіших сторінок вітчизняної історії — пізнання її набуває широкодоступної, образно-емоційної форми. Створюється унікальний за своїми виховними можливостями ефект особистої причетності до визначних подій минулого, певної етнонаціальної спільності, що сприяє самоствердженню особистості в усіх сферах її суспільного існування. Йдеться, отже, про важливу складову процесу "соціалізації людини", прилучення її до системи суспільних цінностей, колективної історичної пам'яті, культурних надбань попередніх поколінь, без яких унеможливлюється позитивний поступ економічного й духовного розвитку кожного народу, що набуває особливої актуальності в складних умовах сучасного етапу розбудови української державності.

У сучасному пам'яткознавстві все послідовніше утверджується думка щодо переваг системного аналізу історико-культурних об'єктів, включення їх до загального контексту понять "історичний досвід", "національне надбання", "історико-культурне середовище", "історико-культурна спадщина", причому остання розуміється як сукупність не

тільки матеріалізованих результатів людської діяльності, а й народних звичаїв, традицій тощо[1]. Зазначений підхід є, безперечно, перспективним і має важливе значення для розробки загальнотеоретичних проблем пам'яткоохоронної діяльності, основних напрямків державної політики у цій галузі й вирішенні актуальних в наш час проблем екології культури.

Конструктивне розв'язання цих масштабних завдань має ґрунтуватися на дослідженнях специфіки окремих видів і груп пам'яток, особливостей історико-культурної спадщини окремих регіонів України, як основи для визначення найефективніших форм і методів її збереження. Особливості розташування нерухомих об'єктів (просто неба) й суспільного використання (для розміщення різноманітних за профілем своєї діяльності державних установ і громадських інституцій або ж місце проживання та господарської діяльності приватних закладів й окремих осіб) потребують специфічних підходів до організації процесів виявлення, взяття на облік, забезпечення належної охорони й зберігання цих пам'яток.

Зазначене стосується й пам'яток історії. В останні десятиріччя вони викликають підвищений суспільний інтерес у зв'язку з новим ставленням до історичного минулого та його переосмисленням. Ця тенденція яскраво виявилась у ході підготовки тому "Київ" Зводу пам'яток історії та культури України, що запланований у двох книгах. Перша з них включає пам'ятки всіх видів і типів на території міста, друга — на міських кладовищах. Видано частину 1 (1999 р.) і частину 2 (2004 р.), підготовлено до друку частину 3 книги 1, яка має вийти в 2010 р. Книга 2, присвячена некрополю Києва, не має повного словника, оскільки не розпочато роботу з обстеження кладовищ. Звід виконує роль наукового реєстру пам'яток, тому чисельність включених до нього нерухомих об'єктів культурної спадщини, що мають історичне значення, набагато перевищує кількість пам'яток історії Києва, поставлених на державний облік. Збільшення статей тому "Київ" відбулося переважно завдяки додатковому вивченню їх з позицій сучасної української історіографії та розвитку пам'яткознавчих досліджень.

Включення нерухомих пам'яток історії до системи суспільних цінностей, плідне використання їхнього інформаційно-пізнавального й виховного потенціалу в суспільній практиці, як і забезпечення ефективної системи збереження, неможливі без опрацювання проблем теоретичного характеру: визначення самого поняття "нерухомі пам'ятки історії", розробки науково-обґрунтованих систем їх

класифікації, основних критеріїв поцінування й відбору для взяття під охорону держави.

В українському пам'яткознавстві зазначені проблеми розглядали в різний час В. Акуленко[2], М. Брайчевський[3], М. Брайченко[4], В. Вечерський[5], В. Горбик і Г. Денисенко[6], С. Заремба[7], П. Калугін[8], С. Кот[9], Е. Піскова і Л. Федорова[10]; висвітлювалися в колективних монографіях відділу історико-краєзнавчих досліджень Інституту історії України НАН України[11], Інституту історії України, Українського товариства охорони пам'яток історії та культури й Центру пам'яткознавства НАНУ та Українського товариства охорони пам'яток історії та культури[12], в "Методичних рекомендаціях по підготовці матеріалів Зводу пам'яток історії та культури України"[13] та інших наукових працях.

Поняттям "нерухомі пам'ятки історії" визначається один із видів історико-культурної спадщини, що включає розташовані просто неба матеріальні об'єкти (будинки, споруди, поховання, природні утворення) та їх комплекси, а також локалізовані території (пам'ятні місця природного та антропогенного характеру), які є реальними свідками історичних подій і явищ, життя та діяльності відомих діячів і носіями інформації загальнолюдського й етнонаціонального значення про всі сфери суспільно-політичного, економічного, культурного та духовного розвитку народів і кожної країни — державний устрій і громадсько-політичне життя, соціальні й національно-визвольні рухи, історію воєн і війська, виробництва і техніки, науки, освіти, культури, релігійного і церковного життя.

Класифікація пам'яток історії

Ефективне дослідження пам'яток й визначення оптимальних засобів їх збереження неможливі без розробки відповідних класифікаційних систем, передусім тих, що відбивають принципову специфіку досліджуваних об'єктів. Особливістю нерухомих пам'яток історії є надзвичайно широкий змістовний діапазон втіленої в них інформації про різноманітні історичні події, але вони можуть мати форму будь-якого об'єкта реальної дійсності, що був свідком вказаних подій. Саме на цьому ґрунтуються два основні, специфічні для даного виду пам'яток принципи класифікації:

1) за змістом зосередженої в об'єктах інформації,

2) за формально-типологічними ознаками носіїв цієї інформації.

Відповідно до останнього принципу нерухомі пам'ятки історії можуть бути розподілені на такі типи:

1. Будинки (будівлі) адміністративного, громадсько-політичного, військового, наукового, культурно-освітнього, релігійного, житлового й ін. призначень.

2. Інженерно-технічні й виробничі споруди.

3. Об'єкти природи (наприклад, дерева, посаджені видатними особами; печери, каменоломні, де переховувалися повстанці, підпільники тощо).

4. Пам'ятні місця (локалізовані території природних й антропогенних ландшафтів, містобудівних утворень — вулиць, площ тощо).

5. Поховання.

При цьому зазначені типи нерухомих пам'яток історії досить часто існують не самостійно, а є складовою ансамблів, комплексів, містобудівних утворень (вулиць, площ, кварталів), історичних частин населених пунктів, нарешті — самих історичних міст.

Виходячи з розробок сучасної історичної науки й пам'яткознавства, найоптимальнішим варіантом класифікації за змістовними параметрами є розподіл нерухомих пам'яток історії на такі групи:

1) державного устрою та суспільно-економічного ладу;

2) громадсько-політичного життя, соціальних і національно-визвольних рухів;

3) воєнної та військової історії [*];

4) виробництва і техніки;

5) науки, освіти, культури;

6) релігійного і церковного життя.

Пропонована класифікаційна система має дещо умовний характер і в процесі використання не повинна сприйматись як жорстка схема, адже певна кількість пам'яток може належати до кількох груп одночасно. Це стосується, наприклад, об'єктів, пов'язаних з життям та діяльністю персоналій, котрі були не тільки громадсько-політичними або державними діячами, а й видатними вченими, письменниками, меценатами культури (М. Грушевський, І. Мазепа, Леся Українка та ін.). Значна частина об'єктів, що відбивають період Української революції 1917—1921 рр., є одночасно пам'ятками соціальних і національно-визвольних рухів, державного устрою і громадсько-політичного життя, воєнної та військової історії тощо.

Проте, незважаючи на елементи умовності, зазначений різновид класифікації може досить успішно застосовуватися в теоретичному

[*] Див. наступний розділ монографії.

пам’яткознавстві, розробці наукових засад виявлення і взяття на облік нерухомих історичних об’єктів. Насамперед це стосується підготовки таких важливих фундаментальних досліджень і документів загальнонаціонального значення, як Звід і Державний реєстр пам’яток історії та культури України, які мають всебічно відобразити історичне минуле нашого народу, найвагоміші здобутки всіх сфер його політичного, соціально-економічного та духовного життя.

Виходячи з цих теоретичних засад, здійснимо аналіз нерухомих пам’яток історії Києва, спираючись на матеріали наукового реєстру пам’яток, яким є том “Київ” Зводу пам’яток історії та культури України. Його 1-а частина містить 693 статті про пам’ятки Києва всіх видів (археології, історії, архітектури та містобудування, монументального мистецтва); 2-а частина — 1009 статей про нерухомі об’єкти історико-культурної спадщини міста. Підготовлена до друку верстка 3-ї частини, використана у нашому дослідженні, містить 753 статті про пам’ятки.

Пам’ятки державного устрою та суспільно-економічного ладу

Основні типи об’єктів:

– адміністративні будівлі, в яких розміщувалися державні установи, органи центральної і місцевої влади, об’єднання різних соціальних верств населення;

– житлові й інші будинки, пов’язані з життям та діяльністю відомих державних діячів, представників центральної і місцевої влади;

– пам’ятні місця проголошення державних актів, проведення козацьких рад, народних зібрань, мітингів, демонстрацій, інших політичних акцій, що відіграли визначну роль у процесі державотворення;

– пам’ятні місця і об’єкти, пов’язані з адміністративно-територіальним устроєм України на різних етапах її історичного розвитку, зміною форм державності, соціально-економічного ладу;

– поховання відомих державних діячів.

Найдавнішою пам’яткою державного устрою є залишки городища Кия V—VIII ст. на Старокиївській горі, заснованого князями племені полян, братами Києм, Щеком, Хоривом і названим на честь старшого з них. Як пише відомий археолог П. Толочко, “спорудження городища було наслідком висунення Києва як першого політичного центру округи і в свою чергу обумовило його подальше утвердження в цій ролі”[14].

Пам’ятним місцем історії української держави є історична місцевість Аскольдова могила. Під 882 р. літопис містить розповідь про вбивство тут, у позаміському княжому дворі, новгородським

князем Олегом останніх князів місцевої династії Києвичів — Аскольда і Діра. За свідченням літописця, Аскольд був похований на місці загибелі. Фактично ця розповідь зафіксувала найважливішу подію державного життя того часу — об'єднання Південної та Північної Русі в могутню східнослов'янську державу — Київську Русь[15].

До епохи середньовіччя належить пам'ятка часів Київської Русі — собор Святої Софії, споруджений в XI ст., біля стін якого відбувалися народні віча, а в самому храмі — церемонії зведення князів на великокнязівський стіл, освячення укладення й виконання ними договорів, прийоми іноземних послів тощо[16].

Від доби, коли Київ перебував у складі Великого князівства Литовського та Речі Посполитої, пам'яток цієї групи практично не збереглося. Лише Замкову гору можна віднести до пам'ятних місць цієї доби. З метою захисту Києва від військ Золотої Орди за доби Великого князівства Литовського удільний київський князь Володимир Ольгердович спорудив тут Київський замок з адміністративними, житловими та церковними спорудами. У монетному дворі на його території карбували першу українську монету. Замок вперше згадується у літописах 1416 р. Тут була резиденція і наступних київських князів, а після ліквідації в 1471 р. Київського кнзязівства — київських воєвод. Серед них — К.-В. Острозький, С. Жолкевський, А. Кисіль. У 1649 р. тут відбулися переговори між А. Кисілем і гетьманом України Б. Хмельницьким з приводу повноважень гетьманської та воєводської адміністрації в Києві згідно Зборівського договору. У 1651 р. Київський замок був спалений повсталими козаками Б. Хмельницького як осереддя і символ польського панування в Україні, після чого він став занепадати, його споруди з часом розібрали[17].

Від XVIII ст. збереглася незначна кількість пам'яток історії державного устрою та суспільно-економічного ладу. До них належить садиба управління Київського генерал-губернаторства XVIII—XIX ст. на вул. І. Мазепи, 29. Вона призначалася для вищих адміністративних установ краю, проживання Київського генерал-губернатора та інших представників влади. Зокрема в 1775—96 рр. управителем краю був президент Малоросійської колегії П. Рум'янцев-Задунайський, за якого було остаточно ліквідовано автономію України, губернії замінено намісництвами. З 1782 р. садибу передано під палати намісника. Тут містилися до 1806 р. й інші урядові установи краю — скарбниця, Радний суд, карні та цивільні палати[18].

Визначною пам'яткою цього періоду є Маріїнський палац (вул. М. Грушевського, 5-а), споруджений в середині XVIII ст. як

царська резиденція і резиденція представників вищої державної влади в Україні. Зокрема, 1787 р. у ньому проживала російська імператриця Катерина II[19].

Значна кількість об'єктів історико-культурної спадщини міста цієї групи належить до XIX — початку XX ст. Контрактовий будинок 1817 р. (вул. Межигірська, 1) зведено у зв'язку з переведенням до Києва контрактового ярмарку. Тут не тільки укладалися торговельні угоди, а й відбувалися зібрання та вибори "предводителів" дворянства. У другій половині XIX ст. в Контрактовому будинку був купецький клуб, влаштовувалися сільськогосподарські виставки[20].

У середині XIX ст. споруджено нову будівлю Присутствених місць (вул. Володимирська, 15), в якій розміщувалися губернське правління та його підрозділи (присутствія), Казенна палата з казначейством, судові та поліцейські установи. Тут працювало чимало відомих діячів[21].

Свідком багатьох змін, що відбувалися в житті країни протягом XX ст. була будівля Земської управи 1914 р. (вул. Володимирська, 33). До 1918 р. тут містився губернський виконавчий земський орган, який відав справами земського господарства й управління. В 1918 р. його очолював видатний український державний діяч С. Петлюра. У 1934—1938 рр. у будинку працював ЦК КП(б)У, очолюваний спершу С. Косіором, потім — М. Хрущовим. Після Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу споруду передано органам держбезпеки[22].

Репрезентативні будівлі банківських установ початку XX ст. — Київської контори Державного банку (вул. Інститутська, 9-а)[23], Київського відділення Санкт-Петербурзького облікового і позичкового банку (вул. Хрещатик, 8)[24], Київського відділення Російського для зовнішньої торгівлі банку[25] (вул. Хрещатик, 32) , Селянського поземельного та Дворянського земельного банків (вул. Володимирська, 10)[26], біржі (вул. Інститутська, 7)[27], виникнення та діяльність яких пов'язані зі значними змінами, обумовленими розвитком капіталістичних відносин, також належать до пам'яток історії державного устрою та суспільно-економічного ладу.

Останніми роками виявлено чимало пам'яток, які відбивають розвиток процесу державотворення в добу Української революції 1917—1921 рр. Визначним пам'ятним об'єктом є будинок Педагогічного музею (вул. Володимирська, 57). Тут у 1917—1918 рр. працювали Українська Центральна Рада на чолі з видатним ученим і громадсько-політичним діячем М. Грушевським та (до вересня 1917 р.) Генеральний секретаріат на чолі з В. Винниченком. 23—29 січня 1919 р. в будинку музею відбувся Трудовий конгрес народів України,

який ухвалив тимчасову Конституцію УНР та проголосив злуку із ЗУНР[28].

З цією добою пов'язані й інші київські адреси. У колегії П. Ґалаґана (вул. Б. Хмельницького, 11) в 1917—1918 рр. діяло Генеральне секретарство військових справ, очолюване в 1917 р. С. Петлюрою[29]; у садибі Ф. Терещенка (вул. Терещенківська, 9, 9-а) містилися Генеральний секретаріат і Міністерства закордонних справ УНР, Української Держави і Директорії УНР[30]; у квартирі лікаря-фармаколога В. Любинського (вул. Володимирська, 45) збиралися члени "Української народної громади", яка підготувала державний переворот і встановлення гетьманської влади П. Скоропадського[31]; в садибі на сучасному бульв. Т. Шевченка, 34 містилися генеральне секретарство шляхів сполучення УЦР і УНР, Міністерства шляхів сполучення УНР і Української Держави, було обрано Директорію УНР[32]. Пам'ятним місцем цієї доби є пл. Софійська, на якій були проголошені універсали Української Центральної Ради, Акт про злуку УНР і ЗУНР, у грудні 1918 р. відбувся парад військ Директорії УНР[33].

До пам'яток історії державного устрою радянської України належать споруди, в яких розміщувалися керівні органи Комуністичної партії — будинки ЦК КП(б)У на пл. Михайлівській, 1[34] та на вул. Банковій, 11. В останньому ЦК Компартії України працював до 1991 р. За цей час його очолювали М. Хрущов, Л. Каганович, Л. Мельников, О. Кириченко, М. Підгорний, П. Шелест, В. Щербицький. В 1992 р. будинок перетворено на резиденцію Президента України та Адміністрації Президента України[35].

На вул. М. Грушевського, 5 у 1939 р. зведено будинок Верховної Ради УРСР, який назавжди залишиться визначною пам'яткою історії українського народу. Тут 24 серпня 1991 р. Верховна Рада України ухвалила Акт про незалежність України, а 26 червня 1996 р. — Конституцію України[36]. Навпроти стоїть монументальний будинок Ради Народних Комісарів УРСР, споруджений у 1938 р. (вул. М. Грушевського, 12/2), в якому тепер працює Уряд України[37].

Адміністративним центром Києва є вул. Хрещатик, на якій розташовані численні державні установи, органи центральної і місцевої влади. У будинку № 36 з 1957 р. розміщується Київська міська рада, а з 1991 р. — й міська державна адміністрація. 24 липня 1990 р. за рішенням президії Київської міської ради народних депутатів перед будинком Ради поряд із державним прапором УРСР було вперше піднято національний синьо-жовтий прапор — один з трьох офіційних державних символів[38].

Пам'ятним місцем поховань жертв політичних репресій радянського періоду є ділянка Дарницького лісу неподалік селища Биківня на околиці Києва, де в 1995 р. споруджено меморіал[39].

Невід'ємною складовою змін, які відбувалися в новітніх процесах державотворення, є сучасний Майдан Незалежності (класифікується як пам'ятне місце), на якому після проголошення 16 липня 1990 р. Декларації про державний суверенітет України відбувалися масові акції українського народу за право самому вирішувати свою долю. Зокрема, у жовтні 1990 р. студенти провели тут голодування за відставку уряду і на захист суверенітету країни; пройшли масові акції 24 серпня 1991 р. — в день проголошення Акта незалежності України. У кінці 2004 р. Майдан був центром "Помаранчевої революції" в Україні[40].

У Києві збереглася велика кількість будинків, в яких проживали відомі державні діячі різних періодів історії України та різних держав. Абсолютна їх більшість належить до XIX—XX ст., за винятком Маріїнського палацу XVIII ст. У Києві проживали директор Департаменту іноземних ісповідань МВС Російської імперії П. Вігель, господар Молдови і Валахії К. Іпсіланті (обидва — вул. І. Мазепи, 6)[41]. До Зводу пам'яток включено адреси державних діячів доби Української революції 1917—1921 рр., які раніше не були обліковані як пам'ятки історії, зокрема В. Винниченка (вул. Пушкінська, 23)[42], М. Грушевського (вул. Паньківська, 9)[43], С. Петлюри (вул. Володимирська, 36)[44], П. Скоропадського (вул. Хрещатик, 40/1)[45] та багатьох ін. На вул. Шовковичній, 26 проживали державні та партійні діячі УРСР О. Ватченко, О. Ляшко, В. Щербицький[46].

Пам'ятки громадсько-політичного життя, соціальних і національно-визвольних рухів

Основні типи об'єктів:

– будинки, пов'язані з діяльністю громадських організацій і політичних партій, де розміщувались їх керівні органи, а також штаби повстань, конспіративні квартири, підпільні друкарні, склади нелегальної літератури, зброя тощо);

– житлові й інші будинки, де мешкали або працювали відомі громадсько-політичні діячі, керівники і учасники соціальних і національно-визвольних рухів;

– військово-інженерні й оборонні споруди (фортеці, замки, оборонні лінії, командні пункти, землянки та ін.), що є реальними свідками боротьби за соціальне і національне визволення;

– пам'ятні місця бойових дій, громадсько-політичних акцій (мітингів, демонстрацій, страйків, народних повстань, зібрань тощо);

– споруди, в яких утримувались ув'язнені учасники революційних виступів, соціальних і національно-визвольних рухів, політичні діячі;

– пам'ятні місця їх страт;

– поховання визначних громадсько-політичних діячів, учасників боротьби за соціальне і національне визволення.

Пам'ятки цієї сфери суспільного життя становлять одну з найчисельніших груп вітчизняного фонду нерухомої історичної спадщини. До найдавніших пам'ятних місць, пов'язаних із загостренням соціальних суперечностей у давньоруський період, належать Контрактова та Софійська площі, Андріївський узвіз, які були свідками масових народних зібрань, повстань міської бідноти в 1068, 1069, 1113, 1146—1147 рр.[47], Золоті ворота, біля яких відбулася урочиста зустріч киянами селянсько-козацького війська під проводом гетьмана Б. Хмельницького в грудні 1648 р. після перемог над польсько-шляхетським військом[48].

Національний рух XVII — початку XX ст. характеризувався виникненням різноманітних громадських формувань, які відіграли велику роль у розвитку національної культури й утвердженні національної самосвідомості, відстоюванні етнічної самобутності українського народу. Головними центрами цього руху були осередок учених при Києво-Печерській лаврі на чолі з архімандритом Є. Плетенецьким та Київське братство. Лаврський гурток об'єднав відомих українських богословів, письменників, поетів, педагогів, граверів. Провідним напрямком їхньої діяльності було книгодрукування. Будинок лаврської друкарні початку XVIII ст., що стоїть на місці свого попередника, зберігся до наших днів (перша в Києві друкарня розгорнула діяльність у 1615 р.)[49]. Лаврська вчена дружина доклала зусиль і до заснування братства, яке, своєю чергою, фундувало школу, згодом відому як Києво-Могилянський колегіум (згодом — академія) — перший вищий навчальний заклад в Україні. Вона діяла на території Братського Богоявленського монастиря на Подолі, частина ансамблю якого збереглася. На старому навчальному корпусі академії початку XVIII ст. (вул. Г. Сковороди, 2) встановлено меморіальні дошки засновникам цього визначного національного осередку — Гальшці Гулевичівні та митрополитові Петру (Могилі). Вихованцями колегіуму були гетьмани України І. Виговський, І. Мазепа, П. Орлик, П. Полуботок, І. Самойлович, Ю. Хмельницький та інші відомі діячі національно-визвольного руху[50].

На початку 1820-х рр. Київ став одним із осередків діяльності дворянських революціонерів. Під час контрактів впродовж 1822—1825

рр. у місті відбувалися з'їзди декабристів, сформувалося Південне товариство. У Контрактовому будинку (вул. Межигірська, 1) бували П. Пестель, С. Муравйов-Апостол, М. Бестужев-Рюмін, С. Волконський, С. Трубецькой та інші декабристи[51]. У креслярні "Арсеналу" (вул. І. Мазепи, 30) працював декабрист Я. Андрієвич[52]. Обидві споруди відзначено меморіальними дошками.

Визначною пам'яткою зазначеної групи є Університет св. Володимира (вул. Володимирська, 60)[53]. У XIX — на початку XX ст. тут працювало й навчалося чимало відомих громадсько-політичних і культурних діячів, які зробили вагомий внесок у розвиток національної ідеї та культури в умовах поневолення й русифікації. До них належать М. Максимович, В. Антонович, М. Драгоманов, М. Зібер, М. Костомаров, М. Лисенко, М. Грушевський, О. Кістяківський, А. Лобода, М. Біляшівський та багато ін.

Студенти Г. Андрузький, О. Навроцький, І. Посяда, випускник В. Білозерський, професор М. Костомаров, співробітник археографічної комісії Т. Шевченко були членами таємної організації — Кирило-Мефодіївського товариства (братства), що діяло в університеті в грудні 1845 — березні 1847 рр. Ініціаторами її створення були В. Білозерський, М. Гулак, М. Костомаров, П. Куліш і О. Маркович. Товариство ставило за мету українське національне відродження.

Тепер у будинку, в якому Т. Шевченко наймав у цей час приміщення (пров. Т. Шевченка, 8-а), — меморіальний музей[54].

Ядром Київської Старої громади, створеної в 2-й пол. 1861 р., стали студенти університету, викладачі недільних шкіл: В. Антонович, М. Драгоманов, П. Житецький, К. Михальчук, Т. Рильський та ін. Громадівці проводили широку культурно-просвітницьку діяльність. З 1873 р. збори громади відбувались у будинку, де проживав К. Михальчук (сучасна вул. Фрунзе, 41), а 1886 р. його відвідав І. Франко[55].

Студенти й викладачі університету були учасниками народницьких гуртків, земляцтв, різних політичних партій і організацій, українського руху, уславилися в добу Української революції 1917—1921 рр.

Визначною пам'яткою історії українського громадсько-політичного життя є будинок на вул. Володимирській, 42, в якому діяли Український клуб на чолі з композитором М. Лисенком (у 1908—1912 рр.; після заборони під назвою "Родина" діяв до 1918 р.), Українське наукове товариство (у 1911—1914 рр.), Товариство українських поступовців (ТУП). Саме в цьому будинку на початку

березня 1917 р. з ініціативи ТУПу було скликано збори українських партій та організацій. Тут народилась ідея Української Центральної Ради, а її головою 7 березня обрано М. Грушевського, який перебував на той час у Москві. У березні-червні 1917 р. в приміщенні клубу працював провід відродженої на з'їзді ТУПу Української демократично-радикальної партії, згодом перейменованої на Українську партію соціалістів-федералістів[56]. Центральним осередком діяльності багатьох українських партій був Педагогічний музей (вул. Володимирська, 57).

Зрозуміло, що впродовж тривалого часу найбільш ретельно досліджувалися споруди, пов'язані з більшовицьким рухом. Серед них — житлові будинки, де в 1900-х рр. проживав Д. Ульянов (вул. Пушкінська, 32)[57], О. Шліхтер (вул. Саксаганського, 20)[58], Г. Кржижановський (вул. Терещенківська, 11)[59]; містилися явочні квартири Організаційного комітету II з'їзду РСДРП в 1903 р. (вул. Велика Житомирська, 38)[60] та Київського підпільного обласного комітету КП(б)У в 1918—1919 рр. (пров. Рильський, 5)[61].

Ряд пам'ятних місць і пам'яток історії був свідком подій демократичної революції 1905—1907 рр.: на вул. Московській, 5 мешкав підпоручик Б. Жаданівський, який у листопаді 1905 р. очолив збройну демонстрацію солдатів-саперів[62], розстріляну царськими військами на Галицькій площі (нині — пл. Перемоги)[63]; в управлінні Південно-Західної залізниці (вул. М. Лисенка, 6) працювали О. Шліхтер і Г. Кржижановський, які організували в лютому 1905 р. багатотисячний політичний страйк робітників і службовців[64]. У Маріїнському парку поховані загиблі учасники січневого повстання 1918 р., організованого більшовиками проти Української Центральної Ради[65].

Політичні зміни 1950-х рр., послаблення ідеологічного тиску супроводжувалися активізацією громадсько-політичного життя в країні, виникненням "шістдесятництва". Характерними для цього руху були вимоги громадянських свобод, національних прав українського народу. Найбільш активні учасники потрапляли під нагляд КДБ та зазнавали переслідувань. Місцями неофіційних зібрань "шістдесятників" були майстерня художника І. Гончара, перетворена після його смерті на меморіальний музей (вул. І. Мазепи, 46)[66], квартири літературознавця й поета І. Світличного (вулиці Костьольна, 13-а та Уманська, 35)[67], художників А. Горської і В. Зарецького (вул. Терещенківська, 25/10)[68] та ін. З 1950-х рр. щороку 22 травня (день перепоховання Т. Шевченка на Чернечій горі біля Канева) перед пам'ятником поету навпроти університету збиралося свідоме

українське громадянство, тут не лише читали твори Т. Шевченка, а й виступали з критикою культурної та національної політики радянської влади[69].

1976 р. в місті утворилася Українська Гельсінкська група (УГГ) для захисту громадянських і національних прав відповідно до Гельсінкської угоди, підписаної СРСР у 1975 р. Більшість членів УГГ, як і "шістдесятників", чекала доля в'язнів, чимало з них загинуло в радянських таборах. На Байковому цвинтарі 19 листопада 1989 р. перепоховано Ю. Литвина, В. Стуса та О. Тихого. Ініціатором акції став Народний рух України за перебудову, який зароджувався в будинку Спілки письменників України (вул. Банкова, 2)[70] та в політехнічному інституті (просп. Перемоги, 39)[71].

Сумною пам'яткою історії громадсько-політичного життя, соціальних і національно-визвольних рухів є Лук'янівська в'язниця (вул. Дегтерьовська, 13). Неможливо скласти список усіх, хто перебував тут за понад 130 років її функціонування (перші споруди тюремного замку зведено в 1863 р.). В'язнями були народники М. Кибальчич, В. Дебогорій-Мокрієвич, В. Осинський, С. Богомолець, М. Щедрін; керівник Лук'янівської школи-майстерні Ю. Мельников, соціал-демократи М. Бауман, М. Бердяєв, В. Водовозов, Б. Кістяківський, М. Литвинов, А. Луначарський, Є. Тарле, О. Шліхтер; діячі українського національного руху В. Винниченко, М. Грушевський, С. Єфремов, С. Петлюра, В. Шульгин; численні жертви сталінських репресій, зокрема відомі вчені, письменники, церковні діячі. У 1970-х рр. тут утримувалися в'язні сумління, засуджені за нібито кримінальними справами[72].

Пам'ятки науки, освіти і культури

Основні типи об'єктів:

– споруди громадського призначення:

а) навчальних закладів (академій, університетів, інститутів, ліцеїв, пансіонів, семінарій, бурс, гімназій, училищ, шкіл тощо);

б) наукових установ та лікувальних закладів (науково-дослідних інститутів, наукових товариств, клінік, лікарень, лабораторій тощо);

в) культурно-освітніх установ (театрів, студій, музеїв, галерей, бібліотек, товариств, творчих спілок і майстерень, редакцій газет і журналів, видавництв, клубів, народних будинків та ін.);

– житлові будинки і садиби з прилеглими територіями, майстерні, де народилися, проживали (перебували) та працювали відомі вчені, письменники, художники, музиканти, артисти, журналісти, видавці, музейні діячі, просвітителі та ін.;

– пам'ятні місця проведення визначних культурно-громадських акцій (фестивалів, Олімпійських ігор тощо);

– поховання видатних представників науки, освіти, культури.

Київ здавна був провідним культурним центром на східнослов'янському просторі. Перші навчальні заклади з'явилися тут ще за князя Володимира Святославича. Він заснував у Верхньому місті першу школу, призвичаюючи дітей до "науки книжної". Знаними осередками освіти стали храми й монастирі. Відомі, наприклад, графіті й малюнки Святої Софії, зроблені особами, причетними до влаштованої князем Ярославом Мудрим книгозбірні зі скрипторієм — майстернею, де ченці переписували та перекладали з іноземних мов книги.[73]

Визначним культурним центром від заснування в XI ст. й до закриття в 1926 р. була Свято-Успенська Києво-Печерська лавра. Тут велося літописання, а близько 1113 р. укладено славнозвісну "Повість временних літ", в якій відтворено історію Київської Русі. Її упорядником вважається чернець Нестор Літописець, мощі якого збереглися в Ближніх печерах[74]. У Лаврі жили й творили давньоруський лікар Агапіт[75], художник Аліпій[76], мощі яких також покояться в Ближніх печерах. У XVII—XVIII ст. у Печерському монастирі працювали видатні вчені І. Ґізель, П. Беринда, художники Л. і О. Тарасевичі, А. Галик, І. Щирський, архітектор С. Ковнір, а діяльність вченого гуртка на чолі з Є. Плетенецьким і лаврської друкарні відіграла головну роль у боротьбі проти покатоличення українського народу, відстоюванні його національної самобутності, розвиткові науки, поширенні освіти[77]. Лаврська іконописна школа мала великий вплив на розвиток не лише церковного, а й світського мистецтва. Зокрема, її вихованцем і викладачем був живописець І. Їжакевич[78]. Ризниця монастиря, що зберігалася в соборі Успіння Пресвятої Богородиці, мала надзвичайної історичної та мистецької цінності колекції. На початку XX ст. її навіть було відкрито для широкого огляду. В 1926 р. на території монастиря створено Всеукраїнське музейне містечко, в якому працювали відомі діячі науки і культури. У корпусі № 2 містилися управління Лаврського музею культів та побуту (перший директор — академік Ф. Шміт) і музейного містечка, на чолі з П. Курінним[79]; у корпусі № 24 — Музей українських діячів науки і мистецтва, в якому працювали О. Новицький, Є. Рудинська, та Український театральний музей, яким завідував П. Рулін [80] тощо.

Роль центру інтелектуального життя впродовж XVII—XVIII ст. відігравав Києво-Могилянський колегіум (з 1701 р. — академія), що

зорганізувався внаслідок об'єднання в 1632 р. Братської і Лаврської шкіл зусиллями видатного просвітника, вченого, митрополита Петра (Могили). Комплекс академії розташований на Подолі. Викладачами та вихованцями цього вищого навчального закладу було сформовано основи багатьох напрямків новітньої української науки — історії, археології, філософії, мовознавства, літературознавства, математики, природознавства, медицини. В її стінах постали національна поетична школа й театр. Ректорами школи були визначні вчені, церковно-громадські діячі — І. Борецький, М. Смотрицький, К. Сакович, І. Трофимович-Козловський, І. Ґізель, Л. Баранович, І. Ґалятовський, Ф. Прокопович, Г. Кониський та ін. В академії навчалися філософ і поет Г. Сковорода, історики Д. Бантиш-Каменський, Ф. Сафонович, Д. Туптало, козацькі літописці С. Величко і Г. Грабянка, математик І. Фальковський, лікар Н. Амбодик-Максимович, поети Л. Горка, М. Козачинський. С. Яворський, художники Г. Левицький, Л. Тарасевич, І. Щирський, архітектор І. Григорович-Барський, композитори М. Березовський, А. Ведель та багато ін. До наших днів зберігся старий академічний корпус з Благовіщенською церквою 1-ї пол. XVIII ст.[81]

У 1834 р. засновано Університет св. Володимира, який на початку 1840-х рр. переїхав у власний корпус на вул. Володимирській, 60. За короткий час університет набув значення відомого центру науки, освіти й культури. Тут було створено кілька визначних наукових шкіл. Історична представлена блискучою плеядою викладачів і вихованців навчального закладу — М. Костомаровим, В. Антоновичем, М. Грушевським, І. Лучицьким. Розвиток математичних наук пов'язаний із діяльністю Б. Букрєєва, Д. Граве, Б. Делоне, М. Крилова; хімії — М. Бунге, С. Реформатського; медицини — В. Беца. В. Високовича, В. Образцова, В. Підвисоцького, М. Скліфосовського; ботаніки — С. Навашина, І. Шмальгаузена. Тут здобули освіту винахідник у галузі зварювання металів М. Бенардос, письменники М. Старицький і М. Рильський, композитор М. Лисенко. При навчальному закладі працювали Тимчасова комісія для розгляду давніх актів, Історичне товариство Нестора-літописця, хірургічне, психіатричне, природознавців, юридичне та інші наукові товариства Відомими науковими центрами були медичні клініки, обсерваторія, ботанічний сад університету[82].

В 1898 р. в Києві постав перший на півдні Російської імперії політехнічний інститут, комплекс якого розташований на просп. Перемоги, 39. Його вихованці були творцями багатьох нових напрямків у різних галузях науки й промисловості: в металургії та

зварюванні — І. Бардін. Б. Патон, в авіаційній і ракетно-космічній технології — С. Корольов, А. Люлька. І. Сікорський, у галузі будівельної механіки — М. Корноухов. В інституті викладали засновник дирижаблебудування Ф. Андерс, математик В. Єрмаков, механіки М. Делоне. В. Кирпичов, фізіолог Є. Вотчал, хімік С. Реформатський та багато ін. Збереглися корпуси інституту, в яких вони працювали[83].

Відомими освітніми й науковими закладами були Перша (бульв. Т. Шевченка, 14)[84] та Друга чоловічі гімназії (бульв. Т. Шевченка, 18)[85]; Комерційний інститут (бульв. Т. Шевченка, 22—24)[86], Колегія Павла Ґалаґана (вул. Б. Хмельницького, 9-а, 11)[87]; духовна семінарія і Київський художній інститут (нині — Національна академія образотворчого мистецтва та архітектури), який розмістився в її будинку в 1920-х рр.[88]; Вищі жіночі курси, в одному з будинків якої містилася Головна редакція Української Радянської Енциклопедії[89]. На вул. Хрещатик, 52 містилися перший у Києві постійний "Художній салон", Музично-драматичний інститут ім. М. Лисенка та Київський державний інститут театрального мистецтва ім. І. Карпенка-Карого[90].

Підґрунтя для фундації Академії наук у Києві було підготовлено працею багатьох учених, діяльністю численних наукових товариств, серед яких чільне місце посідає Українське наукове товариство в Києві, засноване в 1906 р. Голова УНТ — М. Грушевський. Збереглися будинки, в яких воно працювало в різні роки: вулиці Володимирська, 28[91] та Десятинна, 9[92], садиба на вул. Ярославів вал, 36, де відбулися установчі збори УАН[93]. Заснована за наказом гетьмана П. Скоропадського в листопаді 1918 р. Українська академія наук отримала в лютому 1919 р. будинок і садибу пансіону Є. Левашової на вул. Володимирській, 54. Тепер тут працює Президія НАН України. У цьому будинку працювали всі президенти академії — В. Вернадський, М. Василенко, О. Левицький, В. Липський, Д. Заболотний, О. Богомолець, О. Палладін[94]. У будинку № 35 на цій же вулиці в 1927—1934 рр. розміщувалися заклади Історичної секції ВУАН на чолі з М. Грушевським[95]. Сьогодні в складі НАН України близько 80 наукових інститутів та установ, які пов'язані з життям і творчістю багатьох відомих учених.

Значна частка пам'яток відбиває історію лікувальних закладів, розвиток медичної науки в Україні. Це комплекс Бактеріологічного інституту (вул. Протасів яр, 4), заснованого в 1896 р. для боротьби із заразними хворобами[96]; Олександрівська міська лікарня, нині — Центральна міська клінічна лікарня (вул. Шовковична, 39/1)[97];

університетський Анатомічний театр на вул. Б. Хмельницького, 37 (нині — Центральний музей медицини України)[98] та ін.

XIX — початок XX ст. позначені виникненням різноманітних культурно-освітніх товариств. Наприклад, Товариство грамотності в 1902 р. побудувало Троїцький народний будинок (вул. Червоноармійська, 53), в якому проходило багато культурних і просвітницьких акцій, діяли книжковий склад, бібліотека, музей. У 1907—17 рр. будинок орендував актор і режисер М. Садовський. Тут працював створений ним професійний український театр, в якому грали такі корифеї національної сцени, як М. Заньковецька, І. Мар'яненко, М. Литвиненко-Вольгемут, С. Тобілевич. В 1913 р. частину приміщень займав Олімпійський комітет. Тепер у будинку Київський державний театр оперети, в якому працювали відомі театральні діячі[99].

Просвітницький характер мало Товариство опіки про народну тверезість, яке в 1902 р. спорудило Лук'янівський народний будинок (вул. Дегтерьовська, 5), при якому діяли дешева їдальня, нічний притулок, бібліотека, театр, кінотеатр, чайна-музей, влаштовувалися читання, концерти та інші просвітницькі заходи[100].

Назавжди вписано в історію української культури Київське товариство старожитностей і мистецтв, яке очолював Б. Ханенко. Вінцем діяльності Товариства стало заснування Київського художньо-промислового і наукового музею, який відкрився 1899 р. в спеціально зведеному приміщенні на сучасній вул. М. Грушевського, 6. Тут працювали археолог і мистецтвознавець М. Біляшівський, археолог В. Хвойка, мистецтвознавці Д. Щербаківський і Ф. Ернст. Музей став родоначальником таких сучасних музеїв, як Національний музей історії України, Національний художній музей, Музей українського народного декоративного мистецтва[101].

Далеко за межами Києва відомі його театри — Міський (нині — Національна опера України; вул. Володимирська, 50)[102], Театр "Соловцов" (нині — Національний український драматичний театр ім. І. Франка, розташовується на пл. І. Франка)[103], "Театр Бергоньє" (вул. Б. Хмельницького, 5; тепер — Національний академічний театр російської драми ім. Лесі Українки)[104], "Молодий театр", заснований Лесем Курбасом (грав у будинку Київського військового зібрання на вул. Прорізній, 17)[105].

На території міста збереглося багато житлових будинків і садиб, де народилися, жили й працювали відомі вчені, письменники, художники, музиканти, артисти, журналісти, видавці, музейні діячі, просвітники та ін. Перелічити їх майже неможливо. Це будинки,

пов’язані з життям і діяльністю письменника, літературознавця Б. Грінченка (вул. Гоголівська, 8), першого президента УАН В. Вернадського (вул. Тарасівська, 16), історика О. Оглоблина (Андріївський узвіз, 2-г і 4/26), філософа М. Бердяєва (вул. М. Грушевського, 8/16), художників І. Їжакевича (вул. Бондарська, 11), М. Врубеля та В. Котарбінського (вул. Десятинна, 14), О. Мурашка (вул. Мала Житомирська, 14), В. Пальмова (вул. Артема, 33-а), І. Кавалерідзе (Андріївський узвіз, 21), ученого в галузі кібернетики В. Глушкова (вул. Банкова, 5—7), фізіолога О. Богомольця (вул. Академіка Богомольця, 2), педагога й громадського діяча В. Науменка (вул. Паньківська, 1/23), акторів і режисерів П. Саксаганського (вул. Жилянська, 96-а), Л. Бикова (вул. О. Туманяна, 8), С. Параджанова (просп. Перемоги, 1), письменників Лесі Українки (вул. Саксаганського, 97), М. Булгакова (Андріївський узвіз, 13), Шолом-Алейхема (вул. Саксаганського, 27), М. Рильського (вул. М. Рильського, 7), М. Бажана, О. Гончара, В. Антоненка-Давидовича, М. Стельмаха (вул. Б. Хмельницького, 68), О. Олеся й О. Ольжича (вул. Горького, 64/16), архітекторів П. Альошина (вул. Велика Житомирська, 17/2), О. Вербицького та В. Заболотного (вул. Володимирська, 22), мистецтвознавця А. Прахова (вул. Велика Житомирська, 6/11), композитора М. Лисенка (вул. Рейтарська, 19 і Саксаганського, 95-а).

Пам’ятки історії виробництва й техніки

Основні типи споруд:

– будови промислового і допромислового виробництва різноцільового призначення;

– гідротехнічні та шляхові споруди;

– об’єкти гірничодобувної промисловості (відсутні в Києві);

– інженерні споруди;

– зразки обладнання, продукції і техніки, встановлені просто неба;

– пам’ятні місця видатних подій в історії виробництва і техніки;

– житлові будинки, в яких проживали відомі діячі виробництва і техніки;

– будинки освітніх закладів, в яких навчалися та працювали відомі діячі виробництва і техніки;

– поховання видатних діячів виробництва і техніки.

Київ, який належить до числа розвинутих промислових міст України, мав і має багатогалузеву розгалужену мережу промислових підприємств, частина яких належить до пам’яток історії. Ця група належить до ще недостатньо вивчених об’єктів історико-культурного

фонду столиці, їх дослідження має велике значення для складання об'єктивного уявлення про природні ресурси й економічний потенціал України, її промисловий і технічний розвиток.

Однією з найстаріших пам'яток промислового виробництва в Києві є завод "Арсенал", що почав діяти в 1764 р. й поступово став найбільшим військовим підприємством царської Росії. На вул. І. Мазепи, 30 зберігся перший арсенальний корпус, зведений у 1803 р., в якому виготовляли та ремонтували гармати й артилерійське спорядження[106]. У 1854 р. було споруджено новий головний корпус виробничих майстерень (вул. Московська, 2) з ковальською, ливарною, складальною, слюсарною, механічною, токарною, деревообробною, шорною, клепальною та малярною майстернями. Продукція арсенальців неодноразово нагороджувалася на всеросійських виставках, на Всесвітній виставці в Парижі (1900). У радянський час на заводі вироблялася, крім артилерійських систем, і продукція для народного господарства — сільськогосподарський реманент, трактори, верстати, текстильні машини тощо. Територію підприємства було значно розширено, побудовано нові виробничі, конструкторські, службові корпуси. Після Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу завод уславився виготовленням точних оптичних приладів. Фотоапаратом спеціальної конструкції — "Салют-В" — здійснював зйомки у відкритому космосі космонавт Б. Волинов[107].

Завод Гретера, Криванека і К° (з 1922 р. — завод "Більшовик"; вул. Індустріальна, 2—4), заснований у 1882 р., був найбільшим машинобудівним підприємством міста. Він випускав устаткування для цукрових заводів, насоси, парові котли тощо. В 1888 р. підприємство було відзначено золотою медаллю Всеросійського промислового ярмарку за парову машину. У радянський час завод перепрофілювали на виготовлення устаткування для хімічної промисловості, обладнання для шинної та гумотехнічної промисловості, після війни — апаратів для виробництва віскози[108].

На вул. Жилянській, 107 та на Рибальському півострові (вул. Електриків, 26) розташовані виробничі ділянки сучасного ВАТ "Завод «Ленінська кузня»", родоначальником якого був Південноросійський машинобудівний завод, заснований у 1862 р. Напередодні Першої світової війни тут виготовляли товарні вагони, машини та обладнання для пароплавів, було налагоджено виробництво буксирних пароплавів. З 1927 р. завод перепрофільований на спеціалізоване суднобудівне підприємство, яке випускало спочатку колісні пароплави, баржі, парові котли й машини. За участю видатного вченого в галузі зварювання металів Є. Патона на "Ленінській кузні" в

1930-х рр. налагодили серійний випуск суцільнозварних суден, зокрема морських. У 1950-х рр. вперше в країні тут стали будувати дизельні морські середньотонажні рибопромислові судна, згодом — морські рибальські траулери[109]. У парку неподалік від верфі встановлено монітор "Желєзняков", побудований на заводі в 1936 р.[110]

Рідкісними для Києва пам'ятками народних промислів є два будинки на вул. Ямській, 44 та 54, що входили колись до великої Ямської слободи. Вона виникла в кінці XIX ст. В одному з них містився каретний цех[111], у другому — кузня[112].

Високоякісною продукцією "Фабрики кахляних виробів Андржейовського Й. А. та Куликовської Є. С.", заснованої 1879 р., було оздоблено багато київських будинків. Від неї до наших днів зберігся виробничий корпус на вул. Фрунзе, 64[113].

До пам'яток історії сільськогосподарського виробництва належать пивоварний завод на вул. Фрунзе, 35, збудований у 1860—1909 рр., від садиби якого збереглися головний корпус, димар, житловий будинок і броварня[114]; пивоварний завод Акціонерного товариства на вул. Фрунзе, 41, споруджений у XIX ст., статті про броварню та будинок головної контори якого включено до Зводу пам'яток[115]. Від комплексу Товариства цукеркової і шоколадної фабрики "Валентин Єфимов" (просп. Голосіївський, 60) збереглися головний виробничий корпус, будинок правління Товариства і гуртожиток фабрики, зведені в 1897—1900 рр. У дорадянський час фабрика була найбільшим кондитерським підприємством Києва з випуску шоколаду та цукерок[116]. До складу одного з найбільших у країні млина Л. Бродського початку XX ст. входили елеватор (Боричів узвіз, 13) та дизель-моторна станція (вул. Набережно-Хрещатицька, 1-а)[117].

У Києві збереглась єдина в Україні загальноміська електрична станція поч. XX ст., реконструйована в 1930-х рр. До комплексу Центральної електричної станції входять головний корпус, насосна водогінна станція, розподільча підстанція (вул. Андріївська, 19)[118].

Визначною пам'яткою історії гідротехнічного будівництва є водогін кінця XIX — початку XX ст. Другий в Україні (після Одеського) централізований водогін, споруджений Київським товариством водопостачання, складався з кількох водоприймальних колодязів, звідки вода подавалася трубами (не збереглися) до насосів нижньої машинної станції (Набережне шосе, 8), від неї — до фільтрів (зберігся фільтр в урочищі "Палестина" на Володимирському узвозі) та верхньої машинної станції (знесена). З верхньої станції вода розподілялась у вуличну мережу й водонапірні башти, з яких до наших

днів дійшла споруда в колишньому Царському саду (нині — Хрещатий парк). Досі діють Московська та Бульварна насосні станції, насосна станція Південно-Західної залізниці й кілька фонтанів, що також входили до системи водогону — в Міському саду, Маріїнському парку, Золотоворітському сквері, на пл. І. Франка, на вул. О. Гончара тощо[119].

Своєрідним символом Києва поч. XX ст. стала видатна інженерна споруда — фунікулер (тоді — Михайлівський підйом), що з'єднав Поділ і верхню частину міста. Він зазнав неодноразових реконструкцій, які засвідчили високий інженерний рівень проекту його авторів — інженерів О. Абрагамсона, М. П'ятникова та архітектора О. Баришникова[120].

Визначними пам'ятками шляхового будівництва вважаються київські мости через Дніпро. Зокрема, міст ім. Є. Патона, споруджений у 1953 р., — перший у світі суцільнозварний автошляховий міст балкової конструкції (1543 м)[121]. Міст Метро (1965 р.) відомий тим, що вперше в світовій практиці містобудування великопрогінну збірну залізобетонну конструкцію було зроблено на сухих стиках[122].

У Києві проживали відомі інженери та винахідники. Наприклад, на вул. Терещенківській, 17 мешкав інженер, учений у галузі залізничного транспорту О. Бородін, який був основоположником локомотивної науки в Російській імперії, побудував у 1885 р. новий потужний тип паротягу системи "тандем-компаунд", який експлуатувався на залізницях багатьох країн світу. У цьому будинку в 1880 р. він вперше в Києві обладнав телефонний зв'язок[123]. На вул. Б. Хмельницького, 46 жив інженер-гідротехнік і будівельник М. Максимович, який керував роботами з регулювання русла Дніпра й Десни, у 1895—1897 рр. — проектуванням і будівництвом київської річкової гавані, яка остаточно вирішила проблеми вантажно-транспортного забезпечення міста водним шляхом[124].

Чимало київських адрес пов'язано з життям і діяльністю відомих підприємців, які водночас були й щедрими меценатами, доброчинниками, їх нерідко оголошували почесними громадянами міста. Це родина цукропромисловців Терещенків, члени якої проживали у власних садибах на вулицях Л. Толстого, 7/2[125], Терещенківській, 9, 9-а[126] та бульв. Т. Шевченка, 34[127]; Б. Ханенко — один із засновників Київського художньо-промислового музею, котрий побудував на вул. Терещенківській, 15 особняк для власної мистецької збірки й заповів її місту (нині — Музей мистецтв ім. Богдана й Варвари Ханенків)[128]. Контори кількох цукрозаводів містилися в особняку промисловця та банкіра М. Гальперіна (вул. М. Грушевського, 18/2)[129]. Ім'я цукропромисловця В. Симиренка

назавжди вписано в історію української культури, яку він підтримував матеріально. А власний особняк на вул. Десятинній, 9 він заповів Українському науковому товариству[130].

Пам'ятки релігійного і церковного життя

Основні типи об'єктів:

– споруди культового і релігійного призначення (капища, язичницькі святилища, християнські храми і монастирі, у тому числі печерні, синагоги, кірхи, кенаса, молитовні будинки, каплиці, мечеті, мінарети тощо);

– споруди духовних навчальних закладів (шкіл, колегіумів, училищ, семінарій, академій, бурс, хедерів й т. ін.);

– споруди, в яких містилися резиденції церковних ієрархів, установи і відомства, видавництва, редакції газет і журналів, друкарні, братства, релігійно-культурні й доброчинні формування, об'єднання і товариства, богодільні, лікарні, притулки, ризниці, музеї, бібліотеки тощо;

– житлові й інші будинки, в яких проживали, працювали, перебували відомі релігійні і церковні діячі, святі, старці;

– монастирі й храми, пов'язані з історією козацтва;

– пам'ятні місця страт визначних діячів релігійного життя;

– пам'ятні місця, пов'язані з видатними подіями в історії релігії та церкви, розміщення визначних церковних історико-культурних об'єктів, проведення релігійно-громадських акцій тощо;

– монастирські й церковні некрополі, окремо розташовані могили відомих церковних і релігійних діячів;

– храми-усипальні, зведені на честь воєнних подій або загиблих воїнів.

Зазначені об'єкти і пам'ятні місця раніше не виділялися в окрему групу пам'яток історії. Нерухомі споруди цієї групи складають значну за кількісними параметрами частку національної культурної спадщини. До таких об'єктів належать споруди культового та релігійного призначення, починаючи від язичницьких капищ. Рештки одного знайдено і законсервовано на вул. Володимирській, 2[131]. На Старокиївській горі законсервовано також фундаменти першого християнського кам'яного храму — Десятинної церкви, в якій правив перший руський митрополит Іларіон і в якій він виголосив своє відоме "Слово про закон і благодать"[132].

Раніше об'єкти цієї групи розглядались у складі пам'яток археології, архітектури і монументального мистецтва, частково — у підгрупі історичних пам'яток науки, освіти і культури. Оскільки релігійне і церковне життя відігравало протягом століть велику роль в

історії суспільства, пам'ятки цієї групи потребують спеціального розгляду. Ставлення до них було не завжди однозначним. Так, із прийняттям християнства, знищувались язичницькі святилища, із встановленням радянської влади релігійні вірування, церкви, конфесії зазнали переслідувань і репресій, величезна кількість безцінних нерухомих об'єктів була зруйнована (як Свято-Михайлівський Золотоверхий монастир у Києві), перетворена на клуби, музеї та інші культурно-освітні заклади, а самі пам'ятки цінувалися лише як архітектурно-мистецькі твори. Імена відомих церковних і релігійних діячів були заборонені.

Таким чином, пам'ятки нововиділеної групи потребують повної інвентаризації, додаткового вивчення історико-культурного потенціалу тих, що взяті під охорону держави, а також ретельної дослідницької роботи з виявлення нових об'єктів. Особливої актуальності вказана проблема набула із здобуттям Україною незалежності, оголошенням і здійсненням на ділі, а не словах свободи совісті й віросповідань. Так, у ході підготовки тому "Київ" Зводу пам'яток історії та культури України довелося провести значний обсяг досліджень історичної цінності величезної кількості пам'яток архітектури та історії з метою включення нової інформації стосовно релігійного й церковного життя України й міста, життя та діяльності визначних діячів різних церков і релігійних конфесій, а також з виявлення нових об'єктів і пам'ятних місць.

Наведемо деякі приклади нововиявлених об'єктів і пам'ятних місць або поглиблення історичної інформації про ті з них, які вже перебували на державному обліку. До тому "Київ" Зводу включено кілька духовних навчальних закладів, в яких вчились і працювали відомі церковні діячі. Серед них — духовна семінарія на вул. Костянтинівській, 5[133], Друге жіноче училище духовного відомства на вул. Десятинній, 4/6[134], Церковно-учительська школа (семінарія) на вул. Пугачова, 12/2[135]. Значно розширено змістовні історичні характеристики пам'яток Братського Богоявленського училищного монастиря, зокрема тих з них, які використовувались як навчальні корпуси Києво-Могилянської академії[136] та Київської духовної академії[137].

Вперше охарактеризовано ансамбль Софії Київської як визначну історичну пам'ятку, пов'язану з життям та діяльністю православних першоієрархів — митрополитів Київських, починаючи з доби Київської Русі, а також історією Української автокефальної православної церкви. Це стосується не лише собору Святої Софії, а й споруд, які раніше визначались як пам'ятки архітектури. В їх числі

будинок митрополита XVIII ст., де проживали митрополити Київські і Галицькі[138]; консисторія, де працювали відомі церковно-громадські діячі, містилася Всеукраїнська православна церковна рада УАПЦ[139]; вежа південна, в якій жив митрополит УАПЦ В. Липківський[140].

Ретельно досліджено як пам'ятки історії також будівлі та некрополь Свято-Успенської Києво-Печерської лаври. Зокрема, до широкого наукового і суспільного обігу введено інформацію про тих церковних православних діячів, які проживали в будинках митрополита XVIII ст.[141] і намісника Києво-Печерської лаври 17 ст.[142], а також про лаврські "адреси" багатьох репресованих у радянський час ченців та церковних архієреїв.

Вперше до складу пам'яток включено Голосіївську Свято-Покровську[143], Китаївську[144] пустині, Феофанівський Свято-Пантелеймонівський монастир[145], а також будинки, пов'язані з перебуванням у Києві митрополита Галицького Української греко-католицької церкви Андрея Шептицького[146], Папи Римського Івана Павла II[147].

Визначними пам'ятками історії є Андріївська (Андріївський узвіз, 23)[148], Покровська (вул. М. Островського, 20/1)[149] церкви, споруджений на честь 900-ліття прийняття християнства Володимирський собор (бульв. Т. Шевченка, 20)[150] та інші православні храми.

Із здобуттям Україною незалежності велику кількість монастирів і церков повернуто релігійним конфесіям. Відновлено служби у католицьких Миколаївському (вул. Червоноармійська, 75)[151] та Олександрівському (вул. Костьольна, 17)[152] костьолах. Збереглися деякі споруди нехристиянських релігійних конфесій та віросповідань — хоральна синагога на вул. Ш. Руставелі, 13[153], лютеранська євангелістська кірха на вул. Лютеранській, 22[154], караїмська кенаса на вул. Ярославів Вал, 7[155] тощо.

До наших днів дійшла велика кількість поховань історичних діячів, з життям і діяльністю яких пов'язані всі групи пам'яток історії. Ці поховання розташовані у Києво-Печерській лаврі, соборі Святої Софії, парку Вічної Слави, на Байковому, Звіринецькому, Лук'янівському та інших цвинтарях Києва[156].

Слід ще раз підкреслити, що наведена класифікація, як і будь-яка система розподілу явищ або процесів суспільного життя взагалі, не позбавлена елементів умовності, адже і в реальній дійсності не існує чітких меж між окремими сферами і формами людської діяльності, і певна частка об'єктів може бути віднесена до двох або більшої кількості груп. Мета запропонованої класифікації полягає не в

досягненні абсолютної точності розподілу об'єктів, а у виконанні ролі допоміжного засобу, своєрідного інструмента наукового аналізу якісних параметрів державного фонду нерухомих пам'яток, передусім з точки зору відображення в ньому основних сфер соціально-економічного, політичного й духовного розвитку народу України на всіх етапах його багатовікової історії. Такий аналіз є необхідним підґрунтям наукового підходу до визначення пріоритетних напрямків пошукової й дослідної роботи, запровадження науково-обґрунтованих форм обліку нерухомих об'єктів культурної спадщини.

Таким чином, на території Києва збереглися всі види й типи пам'яток історії, які відображають всі етапи і періоди історичного розвитку не лише міста, а й України в цілому. Серед них є об'єкти нерухомої спадщини світового, загальнодержавного і місцевого значення.

Проблеми збереження та суспільного використання нерухомих пам'яток історії

Збереження культурної спадщини українського народу є одним із пріоритетних напрямів внутрішньої політики нашої держави. Зокрема, у статті 54 Конституції України, ухваленої Верховною Радою України 28 червня 1996 р., задекларовано: "Культурна спадщина охороняється законом. Держава забезпечує збереження історичних пам'яток та інших об'єктів, що становлять культурну цінність, вживає заходів для повернення в Україну культурних цінностей народу, які знаходяться за її межами"[157]. Охорона культурних цінностей регулюється цілою низкою законодавчих актів, про що йдеться у відповідному розділі монографії.

Незважаючи на досить міцну законодавчу базу в галузі охорони пам'яток та створений численним колективом фахівців науковий реєстр пам'яток столиці України, яким є том "Київ" Зводу пам'яток історії та культури України, проблема фізичного збереження нерухомих об'єктів культурної спадщини залишається надзвичайно гострою.

Пам'яткам Києва, знищеним у XX ст., присвячені праці відомих києвознавців і вчених. Першими звернули увагу на цю проблему українські вчені в еміграції. Зокрема, О. Повстенко в 1954—1962 рр. видав у Вашингтоні збірку випусків "Золотоверхий Київ", в якій йшлося про об'єкти історико-культурної спадщини міста, зруйновані радянською владою в 1920—1930-х рр.[158] У 1982 р. управа Українського музею у Нью-Йорку (США) організувала виставку

“Втрачені архітектурні пам’ятки Києва”, яка охоплювала переважно період 1930-х рр. Каталог виставки, підготовлений Т. Гевриком, було перевидано в Києві в 1991 р.[159] Зрозуміло, що більшість архітектурних споруд, про які йдеться у каталозі, належала одночасно до пам’яток історії. Додатком до цього каталогу було видано картосхему та анотований перелік пам’яток міста, знищених у XX ст., складений відомою київською дослідницею Л. Проценко[160]. У ній зафіксовано 254 зруйновані нерухомі пам’ятки всіх видів, абсолютна більшість яких зникла за радянських часів. Але слід звернути увагу, що зазначена кількість втрачених об’єктів не є абсолютною, оскільки містить значне число домових церков, які складають одне ціле зі знищеною архітектурною спорудою, або були закриті, а споруда збереглася в перебудованому вигляді. Ще дві праці Л. Проценко присвячено київському некрополю, в яких йдеться також про ліквідовані кладовища та знищені поховання на тих, що існують досі[161].

Демократичні зміни в України позначилися виходом ще кількох видань, присвячених зниклим пам’яткам Києва. Це праці В. Акуленка[162], О. Анісімова [163], В. Галайби [164]; висвітлює серед інших долю київських пам’яток релігійного та церковного життя О. Нестуля[165]. К. Третяк ґрунтовно досліджував історію забудови Києва та втрати архітектурних споруд впродовж XX ст.[166] Дослідник звернув увагу на таке парадоксальне явище в галузі охорони пам’яток в умовах нової — незалежної України, як тиха загибель одних пам’яток на тлі гучно розрекламованого відновлення інших пам’яток минулого[167].

Беззаперечно, що відбудова втрачених за радянських часів національних святинь є справою благородною і потрібною для відродження історичного та культурно-екологічного середовища, духовного та естетичного виховання молоді. Відтворення втрачених визначних пам’яток здійснюється згідно з Указом Президента України від 9 грудня 1995 р. “Про заходи щодо відтворення видатних пам’яток історії та культури”, та доповненнями, внесеними згідно з Указами Президента України від 27 січня і 5 травня 1999 р. та від 24 квітня 2000 р. Цим Указом при Президентові України було створено Комісію з питань відтворення видатних пам’яток історії та культури, головою якої призначено академіка НАН України П. Тронька, передбачено створення Всеукраїнського фонду відтворення пам’яток[168]. Положення про Всеукраїнський фонд відтворення видатних пам’яток історико-архітектурної спадщини імені О. Гончара затверджене Указом Президента України від 31 липня 1996 р. Фонд визначений як благодійна організація, що має права юридичної установи. Його

головним завданням є сприяння діяльності, спрямованої на відтворення пам'яток[169], перелік яких був визначений спеціальною програмою (Програма відтворення видатних пам'яток історії та культури України), затвердженою Постановою Кабінету Міністрів України від 23 квітня 1999 р. Зміни до неї внесено 27 вересня та 13 грудня 2000 р. Крім переліку пам'яток, які передбачалося відтворити, у Програмі визначено також критерії та підстави допустимості та правомірності відтворення, порядок ведення науково-дослідних, проектних, реставраційних та будівельних робіт.

З наукової точки зору становить інтерес наведені в Програмі критерії поцінування пам'ятки національного значення. Таким визнається об'єкт, який

"справляв значний вплив на розвиток культури, архітектури, містобудування мистецтва впродовж тривалого історичного періоду;

був безпосередньо пов'язаний з історичними подіями, розвитком ідей, видатними особами, які справили визначальний вплив на перебіг національної історії, розвиток культури і мистецтва;

репрезентує шедевр творчого генія, став етапним твором видатних архітекторів чи інших митців;

був унікальним витвором зниклої культури чи мистецького стилю"[170].

Таким чином, об'єкт поціновується з погляду на його визначну історичну, архітектурну або мистецьку цінність.

Перелік пам'яток, включених до "Програми", включає 56 об'єктів з усіх регіонів України. Найбільшу кількість пам'яток (11) було заплановано відтворити в Києві. Всі вони належать не лише до пам'яток архітектури, а й пам'яток історії релігійного та церковного життя. З них чотири храми перевезено з різних регіонів до Музею народної архітектури та побуту України. Журнал "Пам'ятки України" постійно висвітлював роботу Фонду і процес відновлення видатних історичних споруд, започаткувавши рубрику "Літопис відродження пам'яток", яку вів архітектор В. Вечерський[171]; спеціальний випуск часопису присвячено відбудові Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря[172].

Станом на 2008 р. відновлено комплекс Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря XII—XVIII ст. (собор, мури, дзвіниця, брама)[173]; собор Успіння Пресвятої Богородиці Свято-Успенської Києво-Печерської Лаври XI—XX ст.[174]; церкву Різдва Христового, зведену 1814 р. за проектом архітектора А. Меленського, в якій 6—7 травня 1861 р. перебувала труна з тілом Т. Шевченка[175]. За

Програмою мають бути відтворені також Богоявленський собор та дзвіниця Братського Богоявленського монастиря XVII — початку XIX ст.; надбрамна церква з дзвіницею Кирилівського монастиря 1760 р.; дзвіниця Свято-Троїцької церкви Китаївської пустині, 1768 р.; будинок Київського магістрату на Контрактовій площі середини XVIII ст. Коштом міста відбудовано церкву Успіння Богородиці Пирогощі на Подолі XII ст.[176], коштом церковної громади відроджено Феофанівський Свято-Пантелеймонівський монастир XIX—XX ст.[177] тощо.

Одночасно з відбудовою втрачених пам'яток продовжується нищення історико-культурної спадщини Києва, насамперед об'єктів значної архітектурної та історичної цінності. Якщо у радянський час руйнували будівлі, що не відповідали ідеологічним пріоритетам комуністичної влади, то в наш час вони руйнуються, виходячи з бізнесових або особистих інтересів нових українських магнатів. Іноді це проявляється у незбагненно цинічних формах. Наведемо лише деякі приклади. Повністю знесено споруду колишнього готелю "Франсуа" ("Театральний") на розі вулиць Володимирської та Б. Хмельницького, який пов'язаний з життям та діяльністю багатьох історичних діячів. Зокрема тут у 1913 р. проживав письменник В. Короленко, який був присутній як журналіст на суді по т. зв. справі Бейліса[178]; за Української Держави в готелі містилося Морське міністерство на чолі отаманом О. Рогозою[179] тощо. Тепер його відбудовано у первісних архітектурних формах, але на декілька поверхів вище. Зруйновано будинки на вул. Володимирській, № 17 (на початку XX ст. містилася редакція першого українознавчого часопису в Наддніпрянській Україні "Киевская старина") та № 47 (у 1891—1901 рр. містилася Рисувальна школа М. Мурашка)[180], стосовно яких архітектори запевняли, що їх буде відбудовано у первісному вигляді[181] (в 2001 р. відновлено № 17). У 1990-х рр. знесено через незадовільний технічний стан, у 2001 р. відбудовано у первісному вигляді будинок на вул. Саксаганського, 93-б, в якому в 1898—1904 рр. проживав письменник, театральний діяч М. Старицький з родиною[182]. Однак новозбудована споруда, хоча б і зведена за первісним авторським проектом, є лише матеріалізованою ілюстрацією колишньої пам'ятки і не може бути пам'яткою своєї доби, оскільки вона не автентична, не має ознак меморіальності, тобто архітектурно-історичної цінності.

У числі загиблих останнім часом є цінні пам'ятки історії, які були описані в опублікованих двох частинах книги першої тому "Київ" Зводу пам'яток історії та культури України. Серед них згаданий вже будинок Рисувальної школи; будинок на вул. Прорізній, 22, в якому в

1917—1918 рр. містився секретаріат Київської організації Української соціал-демократичної робітничої партії, в 1917 р. — редакція "Робітничої газети" — органу ЦК РСДРП, які очолював В. Винниченко[183]; житловий будинок на вул. Саксаганського, 80, в якому проживав останні роки життя письменник, член Київської Старої громади, один із засновників Наукового товариства імені Шевченка у Львові О. Кониський (це була єдина його адреса в Києві, що збереглась)[184]; житловий будинок на вул. Воздвиженській, 10-в, в якому народився письменник М. Булгаков[185].

Повного мартирологу втрачених об'єктів історико-культурної спадщини Києва не існує. Причина полягає в тому, що й досі всебічно й глибоко не вивчено історико-культурний потенціал нерухомих споруд, будинків та будівель, навіть ті об'єкти, що ввійшли до Зводу, не всі ще поставлені на державний облік, тому не мають офіційного статусу пам'ятки. Ще гірша картина з кладовищами. Яка кількість поховань на них має історичну цінність та потребує охорони, достеменно не знає ніхто. Єдиний виняток — Лук'янівський цвинтар, оголошений державним історико-меморіальним заповідником, співробітники якого і громадський актив провели велику роботу з вивчення й збереження поховань та популяризації життя та діяльності історичних діячів, які тут покояться[186].

В останні роки Київський науково-методичний центр по охороні, реставрації та використанню пам'яток історії, культури і заповідних територій Головного управління охорони культурної спадщини Київської міської державної адміністрації (далі — КНМЦ) складає Список знесених будинків — пам'яток та таких, що знаходяться в поганому та аварійному технічному стані. Станом на листопад 2008 р. до нього занесено 131 об'єкт історико-культурної спадщини[187]. Щодо видової приналежності, то це пам'ятки архітектури або історії, або комплексні пам'ятки. Згідно Списку, у 1980-2000-х рр. зруйновано 96 об'єктів. Аналіз цього Списку свідчить, що руйнуються або навмисно доводяться до аварійного технічного стану як обліковані об'єкти культурної спадщини, так і не обліковані, а лише описані в томі "Київ" Зводу пам'яток історії та культури. Крім вище згаданих адрес, в Списку зафіксовані, наприклад, поставлені на облік ще в 1970 р. будинки на вул. Саксаганського, 115-а, в якому проживала в 1910 р. Леся Українка, та на вул. Червоноармійській, 5-а, де мешкав у 1896—1903 рр. класик єврейської літератури Шолом-Алейхем; облікований в 1994 р. будинок на вул. Гоголівській, 9, в якому жив педагог, громадсько-культурний діяч, приятель і біограф Т. Шевченка М. Чалий; облікований в 1984 р. будинок на вул. Ярославів Вал, 15, в

якому містилася в 1904—1918 рр. Музично-драматична школа М. Лисенка; поставлений на облік у 1994 р. і описаний у Зводі єдиний будинок, що зберігся від Головних залізничних майстерень (вул. Ползунова, 2), в якому в 1881—1883 рр. було створено першу в світі паровозну лабораторію, засновником і керівником якої був видатний інженер і вчений О. Бородин[188] та ін. Слід згадати і "марафетні" перебудови споруд, після яких вони зазнають непоправних змін і втрачають історико-архітектурну цінність, як у випадку з проведеною в 1990—2000-х рр. реконструкцією комплексу прибуткових будинків кінця XIX — початку XX ст. у кварталі між вулицями Червоноармійською та Басейною і пл. Бессарабською (№ 1—3)[189].

До того ж Список не повний, у ньому, зокрема, відсутні згаданий будинок на вул. Саксаганського, 80 — адреса О. Кониського та ін. Процес руйнації або посягання на цінні споруди та історично сформоване середовище міста не зупиняється і сьогодні, про що свідчать численні публікації в засобах масової інформації.

Боротьба за київську спадщину позначена численними протестами громадськості, починаючи з 1990-х рр. 1 липня 1997 р. відомі діячі науки і культури П. Толочко, П. Тронько, І. Шпара, А. Чебикін, Л. Прибєга, В. Жежерін, В. Чепелик звернулися з листом до Президента України, вимагаючи припинити "необґрунтовані дії зі спорудження дисонуючих споруд" в історичних зонах, зокрема готелю міжнародної мережі "Хілтон" на вул. Володимирській, 47—49, за рахунок знесення таких унікальних пам'яток історії, як будинок Рисувальної школи М. Мурашка[190]. Ще раніше (17 квітня) з аналогічним листом до Уряду України звернувся від імена Ради "Европа Ностар", що об'єднує понад 350 пам'яткоохоронних та споріднених організацій і понад 800 індивідуальних членів, її виконавчий директор Даніель Кардон де Ліхтбуер. Він писав: "Цю політику було започатковано в 30—40-х роках XX століття, коли знищили багато видатних зразків української архітектури і районів історичної забудови. І це триває тепер, коли збереження історичних будівель і цілісних ансамблів стає узвичаєною практикою. Зведення такої масивної споруди завдасть великої шкоди краєвидові й архітектурної неповторності Києва. А саме завдяки ним Київ є однією з найбільш вражаючих світових столиць. Фактично спорудження такої будівлі серйозно поставить під сумнів статус тих пам'яток Києва, які вже включено до Списку всесвітньої спадщини"[191].

Копію цього листа було надіслано до Ради Європи, Центру світової спадщини, ЮНЕСКО, ІКОМОС, Верховної Ради України, Адміністрації Президента України, Міністерства культури і мистецтв

України та Київської міської державної адміністрації. “Хілтон” на цьому місці не з’явився, але пам’ятку історії — будинок № 45 вже зруйнували. У 2008 р. маємо повідомлення, що цей готель вирішено збудувати на бульв. Т. Шевченка навпроти Ботанічного саду ім. акад. О. Фоміна. Але цей історичний район Києва абсолютно ідентичний вул. Володимирській — аналогічна забудова, суцільні пам’ятки історії та архітектури. За проектом має бути зведений 26-поверховий п’ятизірковий готель плюс житловий комплекс “люкс” з апартаментами[192].

Проблемам збереження історичного середовища Києва присвячена стаття архітектора В. Дахна, стурбованого наступом інвесторів на святині Києва шляхом будівництва хмарочосів[193].

Відомий києвознавець і журналіст М. Кальницький у січні 2004 р. опублікував у газеті “Киевские ведомости” статтю, викликану руйнуванням останньої споруди, що вціліла від комплексу відомої Всеросійської виставки 1913 р. (до речі, стаття про цей виставковий павільйон включена до Зводу пам’яток[194]). Автор пише: “Замість того, щоб делікатно включати пам’ятки старовини до своїх проектів, наші метри від архітектури часто ставляться до них, як до прикрої перешкоди, від якої було б добре позбавитись”[195].

О. Анісімов, також добре знаний києвознавець і журналіст, підіймає в одній із своїх публікацій 2006 р. питання охорони міських кладовищ і перетворення Байкового цвинтаря на заповідник. Воно займає сьогодні територію у 20 га і за понад 170 років свого існування прийняло в свою землю десятки тисяч людей. Автора непокоїть поганий стан багатьох могил відомих діячів, вандалізм, який тут відбувається. Пограбування, руйнування та знищення поховань здійснюються, на його думку, внаслідок відсутності у цвинтаря заповідного статусу. Не можна не погодитися з О. Анісімовим, що “Найстрашніший злочин — осквернення могил предків, «кривава тризна» на кістках поколінь, що пішли, — переконливо демонструє не тільки духовне зубожіння влади, але і стає Апокаліпсисом аморальності”[196].

О. Романюк (“Газета по-киевски”) писала про рішення Київради у вересні 2006 р. про передачу в приватні руки вежі № 5 (вул. Рибальська, 24/16) і Олексіївського люнету (між вулицями Редутна і Радіальна)[197], у жовтні 2007 р. — вежі № 4 (вул. Старонаводницька, 2)[198], що входять до складу Національного музею-заповідника “Київська фортеця” і відповідно до діючого законодавства не підлягають приватизації. Интернет-сайт “Интересный Киев” повідомив, що 9 травня 2007 р. знищили адміністративну

будівлю Васильківського укріплення Київської фортеці, що перебувала на державному обліку[199].

Посилаючись на опубліковану в томі "Київ" статтю про садибу на вул. Пушкінській, 35-а, 35-б, 37-а і 37-б, яка пов'язана з життям відомих діячів науки і культури та діяльністю підпільної групи І. Кудрі[200], мешканці вул. Пушкінської п'ятий рік намагаються врятувати її від руйнування. Нові господарі чи не навмисно доводять відселені пам'ятки до непридатності, пише "Газета по-киевски"[201].

Перелік прикладів можна продовжувати, адже місту загрожує втрата його історико-архітектурного обличчя. Вандалізм, яким характеризується сучасне ставлення до пам'яток, має тенденцію прогресувати. Культурно-наукова громадськість міста не залишається осторонь зазначених проблем. У 2007 р. виникла нова громадська організація "Клуб справжніх киян", яка ставить за мету спрямувати свої зусилля на рятування Києва від тотальної "перебудови" та збереження його неповторного вигляду для нащадків. Член Клубу — академік НАН та АМН С. Комісаренко вважає, що багато з того, що зводиться в Києві, — не лише аморально, а й злочинно. Його, зокрема, турбує доля Андріївського узвозу, який начебто планують забудувати новими спорудами. Академік висловлюється за збереження історичного вигляду вулиці, до якої, на його думку, слід було б додати відновлені "ремісничі" вулиці, які прилягають до нього, щоб утворити чудовий район для митців і туристів. Учений пропонує створити фахову комісію — дорадчий орган при керівництві міста — для розв'язання складних проблем містобудування та збереження культурної спадщини[202].

Українське товариство охорони пам'яток історії та культури — громадська організація, створена ще в 1966 р. для сприяння державі, суспільству в реалізації їх гуманітарної політики, не в змозі протистояти варварському ставленню до пам'яток. Громадська думка в більшості випадків ігнорується органами влади. Голова УТОПІКу П. Толочко, відкриваючи перший номер нового друкованого органу Товариства "Відлуння віків", писав: " Якщо в перші роки незалежності ця сфера надто політизувалась — масово зносились навіть художньо вартісні пам'ятники комуністичним вождям, знімались з обліку пам'ятки історії радянського періоду, то наприкінці 90-х вона стала надто комерціалізованою. Внаслідок нового будівельного буму, особливо в столиці та багатьох обласних центрах, знесено значну кількість пам'яток архітектури та містобудування. Все більшого розмаху набуває мансардна лихоманка — в результаті втрачається первісний архітектурний образ пам'яток. Нове будівництво ведеться на

заповідних територіях у межах історико-архітектурних заповідників, внесених до Списку всесвітньої культурної спадщини. Внаслідок грабіжницьких розкопок нищаться археологічні пам'ятки. Щорічно «чорними археологами» руйнуються близько 1,5 тис. археологічних об'єктів. Уперше за останні десятиліття кількість зареєстрованих у державі пам'яток почала різко скорочуватись. За даними Мінкультури зі 150 тис. у 2000 році їх кількість зменшилася до 130 тис. на даний час"[203].

Товариство публікує у своїх виданнях матеріали, присвячені проблемним питанням збереження пам'яток в Києві та новобудовам, що загрожують історичному середовищу, порушенню діючого законодавства тощо. Воно не раз направляло листи в адрес Президента України і прем'єр-міністра, зокрема щодо загрози оточуючій історичній забудові та невідповідності їй об'єктів будівництва на вул. Грушевського, 9, пл. Поштовій, вул. Великій Житомирській, 2-а, площі перед Національним стадіоном "Олімпійський" тощо, але вони залишилися без уваги[204].

Проблемам збереження об'єктів культурної спадщини в умовах сучасного міста був присвячений III пленум Головної ради УТОПІКу в 2003 р.[205] У тому ж році було влаштовано громадські слухання з проблем забудови та збереження історичного середовища Києва, на якому з доповіддю виступила архітектор Л. Скорик. Громадські слухання висловили недовіру міській владі, яка завдає непоправної шкоди історико-культурній спадщині Києва; ухвалили звернутися до Президента України, Верховної Ради України та Кабінету Міністрів України з конкретними пропозиціями щодо вдосконалення чинного законодавства та реорганізації структур, які відповідають за будівництво нових споруд у столиці за неузгодженими проектами, припинити руйнування багатьох історичних споруд та нове будівництво на їх місці (названо цілу низку конкретних адрес), утворити Вищу Громадську Колегію з проблем забудови та збереження історичного середовища Києва тощо[206]. Але значних змін у пам'яткоохоронній справі в Києві не спостерігається й досі[207]. В 2005 р. УТОПІК навіть впровадив звання "Герострат року" за знищення, руйнування, псування об'єктів культурної спадщини, грубе втручання в історико-культурне середовище історичних, архітектурних ансамблів, садово-паркових комплексів, заповідних ландшафтів[208].

Недбайливе ставлення до історичної спадщини міста постійно перебуває в центрі уваги столичних архітекторів, учених, краєзнавців, журналістів та інших небайдужих представників київської громадськості. Причини називаються різні — бездіяльність влади у

випадках порушення діючого законодавства з охорони культурної спадщини, а іноді й безпосередня участь чиновників у розробці тих чи інших проектів, відсутність системи в організації пам'яткоохоронної справи, жорстких норм щодо будівництва в охоронних зонах, повного державного реєстру пам'яток тощо[209].

Процес соціалізації нерухомих пам'яток передбачає включення їх до системи національних і загальнолюдських цінностей. Стосовно пам'яток історії прийнято акцентувати увагу на трьох аспектах їх поцінування: історичному, науковому та утилітарному[210]. Якщо перший пов'язаний з історичним змістом закладеної до цих об'єктів інформації, другий — з автентичністю носіїв цієї інформації, її науковою достовірністю, то третій — з ефективністю їх використання в суспільній практиці. При цьому саме поняття "використання" також є багатоаспектним. В пам'яткоохоронній діяльності прийнято розподіляти об'єкти на 4 групи відповідно до існуючих форм їхнього використання[211]. Стосовно пам'яток історії цей розподіл має такий вигляд:

– найзначніші за своєю історичною й науковою цінністю об'єкти й пам'ятні місця, що вимагають забезпечення оптимальних умов для їхнього збереження й огляду значної кількості людей — для організації на їхній основі музейних закладів, заповідників;

– пам'ятки і пам'ятні місця, що збереглися у фрагментарному стані — у науковій, культурно-освітній, навчально-виховній діяльності;

– пам'ятки, що значною мірою зберегли своє функціональне призначення — для виконання таких самих або близьких за змістом суспільних й господарських цілей (адміністративні, господарські, торговельні, навчальні, театральні будівлі, житлові будинки), споруди виробничого й інженерно-технічного призначення (заводи, депо, вокзали, мости, електростанції тощо);

– пам'ятки (будівлі, споруди), що втратили своє функціональне призначення, зазнали значних змін зовнішнього вигляду, планування, оздоблення інтер'єрів й т. ін. — для господарських цілей, як житловий фонд тощо.

Зупинимося спочатку на проблемі сучасної експлуатації, господарського й іншого використання пам'яток (будинків, споруд, пам'ятних місць), оскільки вона має пряме відношення не лише до збереження історико-меморіальної та наукової цінності, а й до самого їх існування як матеріальних об'єктів. Слід зазначити, що в поле зору дослідників потрапляють переважно архітектурні споруди, оскільки будь-яке порушення зовнішнього вигляду та планувальної структури

або ландшафтного оточення може завдати непоправної шкоди їхній художньо-естетичній цінності, як результат — призвести до втрати самого статусу пам'ятки. Питання пристосування до сучасних умов експлуатації нерухомих пам'яток історії розроблені значно менше. Між тим, збереження автентичності (первісності) цих історико-культурних об'єктів набуває вирішального значення у забезпеченні їхньої пам'яткової якості. При цьому, на відміну від пам'яток архітектури, на перше місце за своєю вагою виступає тут підтримання у недоторканому вигляді ознак меморіальності. Одночасно принципово важливого значення набуває відповідність нового призначення об'єкта його первісній функції, яка досить часто становить основний аспект історичної цінності зазначених пам'яток.

Збереження цієї "відповідності" в сучасних умовах пов'язане з певними труднощами, оскільки в ряді випадків первісна функція об'єктів взагалі втрачена або частково змінилася. Тому пошуки органічних форм використання нерухомих історичних пам'яток завжди залишались актуальними для пам'яткознавців і пам'яткоохоронців, які боляче реагували на невдалі випадки їх сучасної експлуатації. Йдеться, наприклад, про перетворення спочатку на робітничий гуртожиток, згодом — на планетарій Олександрівського костьолу у Києві, який назавжди втратив первісне оформлення інтер'єрів (у 1990-х рр. відреставрований); повне знищення внутрішньої планувальної структури житлового будинку на Андріївському узвозі, 15 (т. зв. Замок Річарда — Левове серце), з яким пов'язані життя та діяльність відомих діячів культури, у зв'язку з перебудовою його під готель. У наведених випадках зміна функцій об'єктів призвела до повної реконструкції внутрішньої структури споруд, а значить і часткової втрати їхньої наукової цінності як пам'яток історії[212].

Серед подібних "протиріч пристосування" (за влучним виразом відомого пам'яткознавця М. Брайчевського) — використання колишньої Народної аудиторії (Київ, вул. Воровського, 26) — для потреб інституту "Дніпроцивільпромбуд", споруд Свято-Михайлівського Видубицького монастиря у Києві — для Інституту археології АН України (тепер повернуто релігійній громаді) тощо.

Пропозиції щодо покращення цього становища, які висловлювались у пресі за останні роки, не втратили своєї актуальності й зараз. Йдеться про спеціальні пам'яткоохоронні державні структури, як республіканського, так і відповідно — регіонального, місцевого рівня, у віданні яких перебували б усі пам'ятки, незалежно від їхнього виду, що й передбачено новим Законом "Про охорону культурної спадщини". Незважаючи на існування в Києві Управління охорони

культурної спадщини, його компетенція обмежена. При ньому має бути організована координаційна рада за участю представників державних органів, фахівців, громадськості, які б виконували функцію дорадчого органу з питань сучасного використання пам'яток історії та культури. Особлива увага має бути зосереджена на складанні реєстрів тих з них, що не мають сьогодні господаря, для визначення оптимальних варіантів пристосування їхніх приміщень для культурно-освітніх, господарчих й інших суспільних потреб.

Цілком зрозуміло, що проблема використання нерухомих пам'яток історії значно ширша від конкретних питань сучасної експлуатації, хоч це і має пряме відношення не лише до збереження їхньої історико-меморіальної та наукової цінності, а й самого фізичного існування як матеріальних об'єктів. Основна ж соціальна функція, отже і сфера використання цих пам'яток у суспільній практиці, пов'язані, безумовно, з реалізацією комунікативних і пізнавально-виховних можливостей.

Дослідження процесу "виховання історією" набуває особливої актуальності в наш час, коли йдуть пошуки ефективних засобів формування національної та державної самосвідомості українського суспільства. Знайомство з найважливішими сторінками минулого нашої країни, духовним досвідом попередніх поколінь набуває у процесі сприйняття нерухомих пам'яток історії загальнодоступної, інтелектуально-емоційної форми, сприяючи всебічному розвитку людини як цілісної соціальної істоти. Наочно-образний характер цього процесу створює відчуття особистої причетності кожного члена суспільства до конкретних подій, явищ, персоналій вітчизняної історії, формуючи тим самим власну життєву позицію, точку зору, психологічну установку, в кінцевому рахунку — систему індивідуальних і суспільних духовних цінностей. На думку сучасних учених-психологів, неповторний для кожної людини образ рідного краю — населеного пункту, навколишніх ландшафтів, історико-культурного середовища в цілому, важливою складовою якого є й нерухомі пам'ятки, набуває значення одного з визначальних факторів у формуванні відчуття Батьківщини, етносоціальної, економічної, духовної спільності людей, їхньої національної і державної ментальності. І, навпаки, як підтверджують дослідження, свідомість людей, життя яких з дитинства проходило переважно в умовах "типової забудови", досить часто позбавлена конкретного образу батьківщини, а відтак — і психологічного тяжіння до рідного краю, патріотичних імпульсів життєдіяльності[213].

Виховний потенціал нерухомих пам'яток історії великою мірою базується на їхніх пізнавальних можливостях, багатстві й різноманітності втіленої в них соціально-важливої інформації. Процес реалізації, тобто передання цієї інформації також має свою специфіку. Розташовані просто неба нерухомі об'єкти культурної спадщини вже самим фактом свого існування потрапляють у поле зору величезної кількості людей. При цьому пам'ятки архітектури, монументального мистецтва, іноді — археології мають властивості саморозкриття, тобто без всяких пояснень здатні справляти враження на глядачів завдяки художньо-естетичним якостям або особливостям зовнішніх форм[214]. Пам'ятки історії досить часто нічим не відрізняються від звичайних будинків, місць, поховань, якщо вони не є комплексними, тобто не мають додатково архітектурно-мистецької цінності. Тому процес їхньої взаємодії з широкою глядацькою аудиторією (канал передання інформації) має досить складний структурний характер. Він вимагає наявності щонайменше двох проміжних етапів — наукового дослідження об'єктів, встановлення їхнього зв'язку з певними історичними подіями, фактами, персоналіями й доведення цієї інформації до громадського загалу.

Зазначені функції, безумовно, може виконувати й одна людина, найчастіше — вчений, краєзнавець. Але в масштабах цілого суспільства забезпечення вказаної соціальної потреби викликало появу певних інституцій, частково чи повністю спеціалізованих на їх виконанні. Це — наукові й навчальні заклади, історико-краєзнавчі товариства, туристичні установи, музеї. Роль останніх є особливо вагомою, оскільки саме музеї здійснюють всі вищезазначені напрямки діяльності — від виявлення, дослідження пам'яток до включення їх до широкого громадського користування. Завдяки цьому, як слушно зауважує російський музеєзнавець В. Дукельський, музей є "універсальним засобом реалізації культурного надбання, основним каналом підключення його до сучасної культури, ...єдиним у своєму роді інститутом духовної сфери суспільства, здатним до інтегративного засобу трансляції культури"[215]. Важливо відмітити, що вказане стосується не тільки рухомих пам'яток, основними державними акумуляторами, зберігачами й популяризаторами яких являються ці заклади, а й нерухомих об'єктів культурної спадщини.

З початку XX ст. в статутах музеїв одним із основних завдань, як правило, значилося виявлення та популяризація нерухомих пам'яток старовини ("позамузейних" — за термінологією тих часів). Ця традиція продовжувалась і пізніше. Надзвичайно великою є роль музейних установ й у вирішенні проблеми сучасної експлуатації (господарського

та іншого використання) пам'ятних будинків і споруд, що, як вже зазначалось, є однією з найскладніших у сучасній пам'яткоохоронній діяльності. Йдеться про музеєфікацію нерухомих історичних пам'яток як один з ефективних засобів їх збереження і використання у суспільній практиці. Оскільки історично склалося так, що лише незначна кількість київських музеїв має спеціально споруджені для них будинки (Національний художній музей України, Меморіальний комплекс "Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр.", Педагогічний музей України), практика розміщення зазначених закладів у будинках — пам'ятках різного призначення є досить поширеною. Як приклад, можуть бути названі Музей видатних діячів української культури — Лесі Українки, Михайла Старицького, Миколи Лисенка, Панаса Саксаганського, який займає меморіальні житлові будинки, Музей книги і друкарства в Україні, розміщений у будинку колишньої друкарні Києво-Печерської лаври, Національний музей-заповідник "Київська фортеця", Національний музей медицини України, який займає будинок колишнього Анатомічного театру Університету св. Володимира, Аптека-музей та ін.

Музеєфікація пам'яток є однією з найважливіших тенденцій і перспективним напрямом розвитку сучасних музеїв України. Не обмежуючись приміщенням з головною експозицією, музей вийшов в оточуюче середовище, почав активно його освоювати, тобто формувати систему експозицій, філіалів, відділів, виставкових зал, окремих пам'яток — об'єктів музейного показу. При цьому музейні предмети і музеєфіковані пам'ятки, які складають культурне надбання регіону або країни, стають частиною універсального, багатоаспектного зібрання музею. Комплексний підхід до культурної спадщини, можливість навіть злиття двох сфер діяльності із збереження рухомих і нерухомих цінностей вже давно обговорюється в наукових колах, у тому числі зарубіжних. Така форма охоронної, дослідницької діяльності отримала назву "історико-культурного заповідання"[216]. Пам'яткоохоронну роботу українських музеїв визнано тепер і на державному рівні. Свідченням цьому є прийнятий у 1995 р. Закон України "Про музеї та музейну справу", у с ст. 15 якого зафіксовано, що Музейний фонд України — це сукупність рухомих і нерухомих пам'яток природи, матеріальної і духовної культури, а роботу з охорони пам'яток усіх видів і типів визначено як один з провідних напрямків музейної діяльності (ст. 1)[217].

Створення системи різнопрофільних експозицій у музеєфікованих пам'ятках історії та культури має декілька важливих наслідків. Музейні предмети — рухомі пам'ятки — повертаються в

дійсне середовище існування, від якого вони були колись відчужені. Освоєння культурно-історичного середовища у формі мікрорегіональних музейних блоків (меморіальних та спеціалізованих музеїв) дає можливість відроджувати культурне середовище. При цьому будинки-пам'ятки становляться центральними об'єктами показу такого музею. Музеєфікація міських пам'яток — не тільки шлях оволодіння культурною спадщиною, внаслідок якого зростає інформаційний та комунікативний потенціал і музею, і пам'ятки. "Вихід" у культурне середовище міст та інших населених пунктів стає характерною рисою діяльності музею, яка набуває культуротворчих, культуроформуючих функцій. Музей перетворюється на особливу систему виробництва культурних цінностей, відтворення культури. Виявляючи культурно-історичні надбання у формі об'єктів і предметів музейного значення, визначаючи їх історичну, наукову, естетичну цінність, музей стає одним із центрів накопичення історичної, краєзнавчої, пам'яткознавчої інформації, використовує та організує її в різноманітних формах і таким чином активно впливає на організацію соціокультурних процесів у тому регіоні, де він діє, сам перетворюється на один із елементів історико-культурного середовища[218].

Наприклад, завдання відтворення історичного середовища, самобутнього і неповторного, постало на початку 1990-х рр. при розробці концепції реконструкції музею-садиби художника Г. Світлицького у Києві, єдиної, що залишилася від зруйнованої забудови урочищ Гончарі й Кожум'яки. Свого часу архітектура й побут цієї частини Подолу були дуже характерними для міста кінця XIX — початку XX ст. Автори проекту реконструкції запропонували відродити сусідні садиби із влаштуванням в них відкритих для відвідувачів художніх і ремісничих майстерень, малих архітектурних форм, природного ландшафту, що сприяло б не тільки повноцінному функціонуванню музею, але й формуванню сучасного культурно-мистецького комплексу у відтвореному середовищі[219]. На жаль, проект не був реалізований, а в наш час нависла загроза знищення самого музею, оскільки цей район міста активно заповнюється елітними новобудовами.

У процесі музеєфікації пам'яток виникає ще одна дуже важлива проблема. Більшість пам'яток має багатошаровий, різночасовий потенціал інформації великого історико-культурного значення. Характер і засоби використання пам'ятки частіше за все пов'язані з якою-небудь конкретною темою, проблемою, меморованою особою, внаслідок чого залишається поза увагою багато культурних

нашарувань, дійової інформації, особливостей самої пам'ятки. Музей історії міста Києва, наприклад, прагне у своїй музеєфікаційній діяльності розкрити весь обсяг історико-культурної інформації, котру можна умовно назвати "біографією пам'ятки". Незалежно від того, яка в ній розташована або готується експозиція, обов'язково розробляється вступний розділ, де мають знайти відображення час і умови створення, автори, володарі, події й особи, пов'язані з об'єктом, його місце в історії міста, художні особливості тощо. Крім того, у цей розділ включається матеріал про дослідників пам'ятки. Так значною мірою розширюються інформаційні та комунікативні можливості музею, його значення у збереженні культурної спадщини. Адже саме із доль і портретів окремих пам'яток складається портрет та історія міста[220].

Практика свідчить, що найоптимальнішим варіантом музеєфікації нерухомих пам'яток історії є утворення на їхній основі музеїв відповідної тематичної спрямованості, що функціонують самостійно чи у складі музейних об'єднань, об'єднаних музеїв або музеїв-заповідників. Це стосується, передусім, меморіальних музеїв, що розташовані у садибах, будинках, квартирах, робочих кабінетах, пов'язаних з життям та діяльністю відомих громадсько-політичних діячів, представників науки, культури тощо. Наприклад, музеї в будинках, де проживали Т. Шевченко, М. Лисенко, М. Грушевський, М. Рильський, М. Булгаков, музей-квартира П. Тичини, музеї-кабінети О. Богомольця, В. Глушкова, О. Палладіна та ін.

До аналогічних прикладів органічного використання пам'яток належать також історико-культурні музеї-заповідники, створені урядовими рішеннями на основі комплексів, ансамблів й окремих пам'яток історії та культури, що мають історичну, наукову, мистецьку цінність. Організаційна структура і специфіка діяльності музеїв-заповідників визначаються наявністю в їхньому складі нерухомих пам'яток, історично сформованої, пов'язаної з ними території (забудова, садово-парковий або природний ландшафт), музейних зібрань і музейних експозицій[221]. У Києві це Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник, Національний заповідник "Софія Київська", Національний музей-заповідник "Київська фортеця", Державний історико-меморіальний Лук'янівський заповідник.

Надзвичайно цікавим прикладом є музеєфікація будинку колишнього Педагогічного музею при Київському навчальному округі (вул. Володимирська, 57), який був центром державного й політичного життя України за доби Української Центральної Ради та Української Народної Республіки. У радянський час він використовувався за різним

призначенням. Створеному в 1983 р. Педагогічному музею України було передано це приміщення, що використовується і як Будинок учителя. В 2008 р. тут відкрився також Музей Української Народної Республіки, фундаторами якого виступили Український інститут національної пам'яті у співпраці з Будинком учителя та Академією педагогічних наук, а основою майбутньої колекції стало зібрання Бібліотеки імені Ольжича, що виникло завдяки українській політичній еміграції за кордоном[222].

Відповідність первісної функції нерухомих пам'яток історії та культури основним завданням та напрямкам діяльності розташованих в них установ дозволяє розглядати музеєфікацію цих об'єктів, як найоптимальнішій варіант їх збереження і використання в інтересах суспільства. На основі копіткої збиральницької і дослідницької роботи часто не одного покоління музейників створюється унікальний ефект відтворення нерухомої пам'ятки в її первісному вигляді й оточенні історичного ландшафту. Велику роль у досягненні зазначеного ефекту має відновлення історичних інтер'єрів, доповнення їх відповідними пам'ятками-оригіналами або підібраними за типологією чи копіями. Цілком зрозуміло, що наукова і пізнавальна цінність такого пам'яткового комплексу безпосередньо залежить від ступеня автентичності, збереження ознак меморіальності як самої споруди, так і всіх доповнюючих її елементів.

Особливої уваги заслуговує досвід запровадження нових форм музеєфікації нерухомих пам'яток історії, пов'язаних з пошуками ефективних умов для їх збереження та всебічного використання. Це стосується передусім так званих "діючих пам'яток-музеїв", оскільки в даному випадку йдеться не лише про відповідність, а й відновлення первісної функції історико-культурного об'єкта в умовах музею. Як приклад, можна назвати Аптеку-музей на вул. Притисько-Микільській, 7, що функціонує в будинку, де 1728 р. була відкрита перша в Києві приватна аптека. Тут реконструйовано інтер'єри аптеки XVIII ст., лабораторію аптеки та робочий кабінет аптекаря XIX ст. тощо, а в торговельній залі можна купити ліки, виготовлені за старовинними рецептами[223].

Ще один приклад — Звіринецькі печери, які в 1988 р. передали Музею історії міста Києва з метою музеєфікації. В 1990—1994 рр. співробітники музею провели розкопки (печери досліджувало і провело укріплювальні роботи в 1910-х рр. Київське товариство охорони пам'яток старовини і мистецтва). Встановлено, що досліджені печери являють собою монастирський цвинтар з підземною церквою, який був складовою великого підземного монастирського комплексу.

Музейні дослідники вважають, що комплекс існував у XII—XVIII ст. У 1990-х рр. проведено музеєфікацію пам'ятки і відкрито її для відвідування. Нині Звіринецькі печери — філіал Музею історії міста Києва. Одночасно вони використовуються церковною громадою[224].

Досить поширеним напрямком діяльності музеїв, що спостерігається останніми роками в багатьох регіонах України, є їх прагнення до вивчення нерухомих культурних надбань історичних поселень в якомога широкому обсязі. На наш погляд, це пояснюється, по-перше, незадовільним станом організації пам'яткознавчої та пам'яткоохоронної справи в Україні, по-друге, як вже зазначалося, будь-який музей за своєю природою є також пам'яткознавчою і пам'яткоохоронною установою і для об'єктивного та науково-обґрунтованого відтворення картини життя регіону, в якому він діє, має вивчати культурну спадщину у комплексі взаємозв'язків рухомих і нерухомих її надбань. Наприклад, значний обсяг пам'яткознавчих досліджень з вивчення історії прибуткових будинків та особняків здійснює відділ історії міського побуту Музею історії міста Києва, співробітниками якого створено картотеки на понад 1 тис. об'єктів, в яких зафіксовано архітекторів і власників, відомих мешканців, історію архітектурного життя житлових споруд, пов'язані з ними історичні події і явища тощо. Музейниками підготовлено численні публікації із зазначеної тематики[225], їх матеріали значно збагатили статті про пам'ятки історії міста тому "Київ" Зводу пам'яток історії та культури України.

Зрозуміло, що музеєфікувати всі пам'ятки історії неможливо. Відкрити туристу, мешканцю та гостю міста наукове та історичне значення певного об'єкта культурної спадщини допомагають меморіальні дошки, яких в Києві встановлено досить багато. З проголошенням незалежності України з'явилися дошки на таких пам'ятках, які раніше належали до заборонених. Це, зокрема, дошки Українській Центральній Раді на Педагогічному музеї, де вона працювала (1995 р.; вул. Володимирська, 57); Галицько-Буковинському куреню Січових стрільців під командуванням Є. Коновальця (2001 р.; бульв. Т. Шевченка, 22—24); М. Грушевському на будинку, де містилась очолювана ним Історична секція ВУАН (1991 р.; вул. Володимирська, 35), і головному корпусі Київського національного університету ім. Т. Шевченка, де він навчався (1996 р.; вул. Володимирська, 60); митрополиту УАПЦ В. Липківському на Покровській церкві (1996 р.; вул. Островського, 20/1); поету В. Стусу (1994 р.; просп. Вернадського, 61); голові проводу ОУН О. Ольжичу (1994 р.; вул. Л. Толстого, 15);

авіаконструктору І. Сікорському (1998 р.; просп. Перемоги, 37, корпус № 6 Київського політехнічного інституту); художнику-авангардисту О. Богомазову (2002 р.; вул. Смирнова-Ласточкіна, 18).

Однак, встановлення меморіальних дошок відбувається за відсутності цілеспрямованої і науково обґрунтованої програми, фінансованої державними органами влади. Тому на багатьох пам'ятках історії загальнодержавного значення вони відсутні. Іноді з'являються дошки особам, які не відіграли визначної ролі в історії України, а іноді вони встановлюються не за тою адресою, де повинні бути. Прикладом є меморіальна дошка вченому в галузі механіки і процесів керування, академіку АН СРСР, генеральному конструктору авіаційної техніки СРСР В. Челомею, встановлена в 2001 р. на вул. Саксаганського, 3. Насправді, його особисті документи, що зберігаються в Державному архіві м. Києва, свідчать що він жив у 1927—41 в будинку № 2/34 на цій вулиці. Саме ця адреса зафіксована у другій частині книги 1 тому "Київ" Зводу пам'яток історії та культури України[226]. Перелік аналогічних помилок, помилок у текстах меморіальних дошок можна продовжити.

Формально, процес увічнення історичних подій та діячів організований у Києві демократично. Будь-який громадянин може звернутися до міської влади з пропозицією встановити меморіальну дошку, пам'ятний знак або перейменувати вулицю. Письмові зверненні розглядає фахова громадська комісія з питань найменувань та пам'ятних знаків виконавчого органу Київської міської ради (Київської міської державної адміністрації). Рішення комісії розглядає Київська міська рада, її ухвала є остаточною. На комісії вже не раз підіймалося питання про розробку міської програми вшанування пам'яті видатних діячів та доленосних історичних подій. Досить сказати, що в Києві відсутні меморіальні дошки В. Винниченку, С. Єфремову, А. Кримському, В. Науменку, С. Петлюрі, П. Скоропадському, Л. Чикаленку, хоча будинки, пов'язані з їхнім життям та діяльністю, збереглися. Відомі адреси, де збиралися старогромадівці, було обрано Директорію УНР тощо.

Важливою і невирішеною проблемою культурного життя України та її столиці є розвиток туристичної індустрії. Незважаючи на фактично безмежні можливості створення туристичних маршрутів (групових, сімейних, фахових) з урахуванням всіх найбільш значних пам'яток, відсутність комфортних умов для перебування туристів (готелів, кафе, ресторанів та інших об'єктів сервісного обслуговування) заважає розвитку цієї галузі народного господарства і культури. А вона може давати величезні прибутки, якщо держава

підтримає її на початковому етапі. Крім того, потребує уважного вивчення й фінансово-економічні засади діяльності музеїв і заповідників, які сьогодні є неприбутковими, хоч у світі є чимало прикладів самоокупності й прибутковості подібних установ.

Популяризація пам'яток частіше тримається на ініціативі окремих музеїв і краєзнавців. Путівники, буклети, каталоги, з яких можна було б дізнатися про пам'ятковий фонд Києва видають не часто. На республіканських краєзнавчих конференціях останнім часом досить часто виступають викладачі вищих навчальних закладів, які накопичили досвід використання культурної спадщини у навчальних курсах з історії, краєзнавства тощо. І такі путівники, довідники, каталоги по місцевим пам'яткам могли б відіграти значну роль в освітньо-виховній роботі. Однак, у цьому зв'язку викликає занепокоєння ще одна невирішена проблема. Й досі не підготовлено жодного підручника з пам'яткознавства, яким можна було б користуватись у спеціальних чи додаткових курсах у школах і вузах. Його розробка може бути організовано і на конкурсній основі з умовою широкого обговорення серед спеціалістів-теоретиків і практиків. Фахових істориків-пам'яткознавців не готує жоден вищий навчальний заклад.

Важливу роль у популяризації історичних надбань можуть відіграти засоби масової інформації, створюючи спеціальні цикли передач про пам'ятки історії по радіо і телебаченню за різною тематикою (науки, мистецтва, громадсько-політичного, релігійного життя й т. ін.). Всілякої підтримки і заохочення потребують й різноманітні громадські ініціативи: створення гуртків, виставки і конкурси відповідної тематики тощо.

Отже, величезні комунікативні та освітньо-виховні можливості нерухомих пам'яток історії, які постійно акумулюють нову інформацію, що має унікальний характер через її нетиражованість, використовуються не повною мірою. Тим самим природне прагнення суспільства до власної ідентифікації через закріплення накопиченого культурного досвіду, втіленого в пам'ятках, не задовольняється, навіть обмежується.

Підсумовуючи аналіз історичної спадщини Києва та проблем її збереження, доречно згадати спочатку, що в сучасній науці розуміється під такими термінами, як "охорона пам'яток" та "пам'яткознавство", оскільки вони є базовими для висновків нашого дослідження. Охорону пам'яток визначають як систему заходів зі збереження та включення до суспільного життя пам'яток культури як частини культурної спадщини. Складовими частинами охорони

пам'яток є її правове регулювання (див. розділ 1 монографії), облік пам'яток та їх комплексів, контроль за їх збереженістю, дії з підтримання збереженості пам'яток (консервація, реставрація, ремонт) та їх використання на благо суспільства[227].

"Пам'яткознавство — спеціальна наукова дисципліна, предметом якої є всебічне дослідження, охорона, збереження і популяризація пам'яток історії та культури як складової частини національної та світової культурної спадщини", — пише історик С. Кот, розглядаючи теоретичні проблеми пам'яткознавства[228].

Стосовно пам'яток історії Києва можна зробити загальний висновок про те, що жодна складова цих понять не може оцінена як повністю реалізована. Виявлено, досліджено та обліковано лише частину історичної спадщини. Державний реєстр національного культурного надбання складено тільки на пам'ятки архітектури та містобудування[229]. До нього включено лише 390 споруд, з яких 105 складають пам'ятки Музею народної архітектури та побуту України. Решта об'єктів є в більшості і пам'ятками історії. Крім того, назви пам'яток в реєстрі не уніфіковано, деякі подано не науково. Наприклад, під № 379 обліковано будинок Національної спілки письменників України 1898 р. на вул. Банковій, 2. Про яку спілку письменників можна говорити станом на час зведення будинку? У Зводі пам'яток він описаний як особняк 2-ї половини XIX ст. (пам'ятка архітектури, історії та мистецтва), а дата побудови, вказана в реєстрі, стосується добудови й надбудови первісного об'єму, зведеного ще в 1879 р.[230] Отже, йдеться про помилки фактологічну, тобто наукову (датування пам'ятки) та методологічну, оскільки всі об'єкти історико-культурної спадщини повинні фіксуватися за первісним функціональним призначенням, а не за назвою установи чи фірми, яка в ньому розміщується на момент обліку пам'ятки. У такому випадку № 372 — пансіон графині Левашової 1851 р. на вул. Володимирській, 54 теж треба було облікувати як будинок Президії НАН України.

Підготовкою документів для постановки на державний облік нерухомих пам'яток міста займається Київський науково-методичний центр по охороні, реставрації та використанню пам'яток історії, культури і заповідних територій Головного управління охорони культурної спадщини Київської міської державної адміністрації. За його даними, станом на 2003 р. на обліку перебувало 1629 пам'яток історії, з яких загальнодержавного значення — 156, місцевого — 1237, нововиявлених — 236. Більше половини об'єктів культурної спадщини складали пам'ятки некрополів — 1030[231]. Станом на 2008 р. кількість поставлених на облік пам'яток історії збільшилася до 1780, тобто на

151 об'єкт. Кількість пам'яток історії загальнодержавного значення тепер складає 178 (збільшилась на 22), місцевого — 1312 (більше на 75), нововиявлених — 290 (більше на 54). Нових пам'яток — поховань поставлено додатково на облік 90, загальне число їх — 1120[232]. Нововиявленими пам'ятками історії є ті, що описані в томі "Київ" (книга 1, частини 1—2), але не перебували на державному обліку.

Загалом у трьох частинах тому "Київ" Зводу пам'яток історії та культури України описано 2455 об'єктів історико-культурної спадщини міста всіх видів і типів. З них пам'яток історії — 1221, з яких поховань — 146. Зважаючи на те, що кілька тисяч пам'яток історії (поховань) ще не досліджено й не описано авторами Зводу, можна дійти висновку, що державні пам'яткоохоронні органи не мають повних даних про нерухому частину історико-культурної спадщини міста. А та автоматична база даних пам'яток Києва, що складається ними, недоступна широкому загалу. Інформація про ті об'єкти культурної спадщини, що взяті під охорону держави, не публікується. Потрібно запровадити практику видання інформаційних бюлетенів, які б висвітлювали процеси, що відбуваються в справі охорони пам'яток в Києві. Це стосується як обліку пам'яток, так і встановлення меморіальних дошок, пам'ятних знаків, руйнації й перебудови цінних історичних об'єктів тощо.

Розв'язання проблем пам'яткоохоронної справи в Україні і в Києві зокрема, її розвиток, забезпечення належного рівня збереження та використання об'єктів культурної спадщини в суспільному житті є метою основними завданнями "Загальнодержавної програми збереження та використання об'єктів культурної спадщини на 2004—2010 роки", ухваленої Законом України від 20 квітня 2004 р.[233]

Програмою передбачено внесення змін та доповнень у діюче законодавство з питань охорони культурної спадщини, зокрема за його порушення; про перелік пам'яток, що не підлягають приватизації; порядок виявлення та обліку об'єктів культурної спадщини та проведення їх інвентаризації; проведення обстеження стану пам'яток з метою визначення об'єктів, які потребують першочергових заходів з їх збереження; уточнення переліку пам'яток історії, монументального мистецтва та археології для занесення до Державного реєстру; проведення досліджень, вивчення історичних кладовищ, поховань та меморіалів, здійснення заходів з їх збереження; забезпечення музеєфікації найбільш цінних об'єктів культурної спадщини; підготовку та перепідготовку кадрів сфери охорони культурної спадщини; видання підручників і навчально-методичних посібників для фахівців пам'яткоохоронної і реставраційної справи; видання

науково-методичної та навчальної літератури з питань дослідження, охорони та реставрації пам'яток з метою їх популяризації; сприяння залученню об'єктів культурної спадщини до національних і міжнародних туристичних маршрутів; підготовка і видання інформаційних проспектів, туристичних карт, а також ілюстрованих путівників музеїв, заповідників, по найбільш визначних пам'ятках та історичних місцях України (з їх відповідною категоризацією) тощо.

Станом на кінець 2008 р. проблеми пам'яткоохоронної галузі, так добре прописані в Програмі, залишаються майже не вирішеними. Це стосується і Києва. Всі програмні положення можна внести у висновки і рекомендації дослідження, присвяченого проблемам охорони пам'яток в столиці України. Головна причина полягає в недостатньому фінансуванні запланованих заходів у цій сфері, про що йдеться в багатьох повідомленнях засобів масової інформації та Українського центру культурних досліджень при Міністерстві культури і туризму України[234].

Крім того, не враховується думка громадськості, зведено нанівець роль Українського товариства охорони пам'яток історії та культури та її Київської організації у вирішенні проблем збереження та використання історичної спадщини міста.

Сучасна держава у великому боргу перед пам'яткоохоронною практикою. Адже об'єкти історичної спадщини можуть відіграти вагому роль організуючого начала у багатьох соціокультурних процесах. Цілеспрямована увага і сприяння вирішенню поставлених проблем і завдань пам'яткознавчої та пам'яткоохоронної діяльності може обернутися суттєвим внеском в оптимізацію процесів соціально-економічного розвитку України.

---

[1] Сьомін С., Кондель-Пермінова Н. Історико-культурна спадщина — капітал, який не слід тримати у скрині // Пам'ятки України. — 1992. — № 2—3. — С. 86—90.

[2] Акуленко В. Охорона пам'яток культури в Україні. — К.: Вища школа, 1991. — 274 с.

[3] Брайчевський М. Зберегти пам'ятки історії // Пам'ятки України. — 1993. — № 1—6. — С. 140—159.

[4] Брайченко М. Час і пам'ятки: До проблеми поняття "Пам'ятки історії та культури" // Пам'ятки України. — 1986. — № 2. — С. 36—39.

[5] Вечерський В. Що і як захищати? (Проблеми охорони культурно-історичного середовища) // Філософська і соціологічна думка. — 1991. — № 2. — С. 15—21; Його ж. Державна політика в сфері охорони історико-

культурної спадщини // Хроніка—2000. — 1998. — № 27—28. — С. 590—600.

[6] Горбик В., Денисенко Г. Воєнна історія України в пам'ятках. — К.: Інститут історії України НАН України, 2003. — 178 с.; Денисенко Г. Г. Проблема дослідження пам'яток воєнної історії XX ст. // Праці Центру пам'яткознавства. — К., 2001. — С. 109—125.

[7] Заремба С. З. Українське пам'яткознавство: історія, теорія, сучасність. — К.: Центр пам'яткознавства НАН України і Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, 1995. — 448 с.

[8] Калугін П. М. Методичні рекомендації щодо уніфікації найменувань пам'яток історії та монументального мистецтва відповідно до чинного пам'яткоохоронного законодавства // Праці науково-дослідного центру пам'яткоохоронних досліджень. К.: "Фенікс", 2007. — Вип. 3. — С. 410—426.

[9] Кот С. Пам'ятка чи пам'ятник // Пам'ятки України. — 1988. — № 4. — С. 27.

[10] Піскова Е., Федорова Л. Нерухомі пам'ятки історії (теоретичні аспекти проблеми) // Київська старовина. — 1999. — № 5. — С.140—154.

[11] Історико-культурна спадщина України: проблеми дослідження та збереження. — К.: Інститут історії України НАН України, 1998. — 399 с.; Актуальні питання виявлення і дослідження пам'яток історії та культури. — К.: Інститут історії України НАН України, 1999. — Ч. 1. — 303 с.; Ч. 2. — 255 с.; Пам'яткознавчі студії в Україні: теорія і практика. — К.: Інститут історії України НАН України, 2007. — 336 с.

[12] Пам'ятки історії та культури України: Каталог-довідник. Зошит 1: Пам'ятки історії та культури України: дослідження та збереження. — К., 2005. — 240 с.

[13] Методичні рекомендації по підготовці матеріалів Зводу пам'яток історії та культури України. — К.: Інститут історії України АН України, 1993. — 112 с.

[14] Толочко П. П. Древний Киев. — К.: Наукова думка, 1976. — С. 22.

[15] Івакін Г. Ю. Оповіді про стародавній Київ. — К.: Радянська школа, 1982. — С. 31—32.

[16] Сагайдак М. А. Великий город Ярослава. — К.: Наукова думка, 1982. — С. 58.

[17] Пономаренко Л., Різник О. Київ. Короткий топонімічний словник. — К.: "Павлім", 2003. — С. 40.

[18] Малаков Д., В. Отченашко, І. Тарутінова. Садиба управління Київського генерал-губернаторства, 18—19 ст. // Звід пам'яток історії та культури України: Київ: Енцикл. вид. Кн. 1, ч. 3. — К.: Голов. ред. Зводу пам'яток історії та культури при вид-ві "Українська енциклопедія" ім. М. П. Бажана, 2008 / Верстка. — С. 1444—1446.

[19] Білокінь С., Іваненко І., М. Кіпоренко та ін. Маріїнський палац, серед. 18—2-а пол. 19 ст. // Там само. — Кн. 1, ч. 2. — К., 2004. — С. 613.

[20] Лазанська Т., Шевченко В. Контрактовий будинок, 1815—17 // Там само. Кн. 1, ч. 1. — К., 1999. — С. 483—485.
[21] Кальницький М., Отченашко В., Федорова Л. Присутствені місця, 1854—1909 // Там само. — С. 283—284.
[22] Колибанова К., Кучерук О., Трегубова Т. Земська управа, 1913—14 // Там само. — С.272—273.
[23] Дорофієнко І., В. Щербак, В. Ясієвич. Київська контора Державного банку, 1-а третина 20 ст. // Там само. — С. 425—427.
[24] Друг О., Мокроусова О., Скібіцька Т. Київське відділення Санкт-Петербурзького облікового і позичкового банку, 1914—16 // Там само. — Кн. 1, ч. 3. / Верстка. — С. 1854—1855.
[25] Малаков Д. Київське відділення Російського для зовнішньої торгівлі банку, 1913—15 // Там само. — Кн. 1, ч. 3. / Верстка. — С. 1838—1839
[26] Кальницький М., Ясієвич В. Селянський поземельний та Дворянський земельний банки, 1910—11 // Там само. — Кн. 1, ч. 1. — С. 286.
[27] Кальницький М., К. Колибанова, Т. Скібіцька. Біржа, 1870—73 // Там само. — Кн. 1, ч. 1. — С. 420.
[28] Федорова Л., Яневський Д., Ясієвич В. Педагогічний музей 1909—11, де працювала Українська Центральна Рада // Там само. — Кн. 1, ч. 1. — С. 279—281.
[29] Білокінь С., Дорофієнко І., Ляпін О. та ін. Колегія Павла Ґалаґана 2-ї пол. 19 ст., в якій навчалися, працювали, проживали відомі діячі науки і культури, містилися Генеральне секретарство і Міністерство військових справ УЦР—УНР // Там само. — Кн. 1, ч. 3. / Верстка. — С. 1779.
[30] Білокінь С., Кадомська М., Ковпаненко Н. та ін. Садиба Терещенка Ф. А. кін. 19 ст., в якій містилися Генеральний секретаріат і Міністерства закордонних справ УНР, Української Держави і Директорії УНР, проживали і працювали родина Терещенків, відомі політичні, державні, культурно-громадські діячі // Там само. — Кн. 1, ч. 3. / Верстка. — С. 1592.
[31] Кадомська М., Кальницький М., Кучерук О. та ін. Садиба 1891—92, в якій містилося Київське громадське зібрання, відбувалися збори “Української народної громади”, діяла Культурна референтура ОУН // Там само. — Кн. 1, ч. 1. — С. 285.
[32] Друг О., Кадомська М., Малаков Д. та ін. Садиба 1874—75, в якій проживали Терещенко І. Н., Терещенко М. І., містилися генеральне секретарство шляхів сполучення УЦР і УНР, Міністерства шляхів сполучення УНР і Української Держави, було обрано Директорію УНР // Там само. — Кн. 1, ч. 3. / Верстка. — С. 2002—2004.
[33] Логвин Г., Піскова Е. Софійська площа, 11—20 ст. // Там само. — Кн. 1, ч. 1. — С. 287.
[34] Мойсєєнко В., Федорова Л. Будинок ЦК КП(б)У, 1936—38 // Там само. — Кн. 1, ч. 1. — С. 215—216.
[35] Мойсєєнко В., Федорова Л. Будинок штабу Київського військового округу, 1936—40 // Там само. — Кн. 1, ч. 1. — С. 183—184.

[36] Грачова Л. Будинок Верховної Ради УРСР, 1936—39 // Там само. — Кн. 1, ч. 1. — С. 333—334.
[37] Мойсєєнко В. Будинок Ради Народних Комісарів УРСР, 1936—38 // Там само. — Кн. 1, ч. 1. — С. 336.
[38] Кравченко Г., Мокроусова О., Чорна В. Виконком Київської міської ради, 1952—57 // Там само. — Кн. 1, ч. 3. / Верстка. — С. 1841.
[39] Коваленко Н. Протас М. Пам'ятне місце поховань жертв політичних репресій 1936—41 (Биківня) // Там само. — Кн. 1, ч. 2. — С. 842—843.
[40] Духовичний Г., Іванченко Р., Кілессо Т. Майдан Незалежності, 10—20 ст. // Там само. — Кн. 1, ч. 3. / Верстка. — С. 1832—1833.
[41] Білокінь С., Кадомська М., Рилкова Л. та ін. Садиба кін. 18 — поч. XIX ст., в якій проживали родини Вігелів,
Іпсіланті, відомі діячі культури, містилася живописна школа Києво-Печерської лаври // Там само. — Кн. 1, ч. 3. / Верстка. — С. 1442—1444.
[42] Абрамова І., Вериківська І., Кіпоренко М. та ін. Садиба 1913—14, в якій проживали Вериківський М. І., Винниченко В. К., Дерев'янко К. М., Павличенко Л. М. // Там само. — Кн. 1, ч. 2. — С. 1020—1030.
[43] Будзинський О., Панькова С. Житловий будинок 1901, в якому проживали родина Грушевських, відомі діячі науки і культури // Там само. — Кн. 1, ч. 2. — С. 880—882.
[44] Апанович О., Кальницький М., Федорова Л. Готель кін. 19 — поч. 20 ст., в якому проживали Васнецов В. М., Гашек Я., Котарбінський В. О., Кричевський Ф. Г., Петлюра С. В. // Там само. — Кн. 1, ч. 1. — С. 256—257.
[45] Кальницький М., Ястребова О. Готель "Кане" 1873—74, в якому проживали Врубель М. О., Скоропадський П. П. // Там само. — Кн. 1, ч. 3. / Верстка. — С. 1842—1843.
[46] Мельник О. Житловий будинок 1977—79, в якому проживали державні та партійні діячі УРСР // Там само. — Кн. 1, ч. 3. / Верстка. — С. 2015—2016.
[47] История Киева. Т. 1. Древний и средневековый Киев. — К., Наукова думка, 1984. — С. 106—107.
[48] Лопушинська Є., Пономарьова Л. Стецюк К. Золоті ворота, 11 ст. // Там само. — Кн. 1, ч. 1. — С. 391—393.
[49] Гламазда М., Дегтерьов М., Коваленко Н. Друкарня, 18—19 ст. // Там само. — Кн. 1, ч. 3. / Верстка. — С. 1274—1278.
[50] Апанович О., Богдалова Н., Є. Горбенко та ін. Старий академічний корпус з Благовіщенською церквою, 1-а пол. 18 ст. // Там само. — Кн. 1, ч. 1. — С. 200—203.
[51] Лозанська Т., Шевченко В. Контрактовий будинок, 1815—17 // Там само. — Кн. 1, ч. 1. — С. 483—485.
[52] Пивоваренко Л., Ситкарьова О., Т. Трегубова та ін. Арсенал 1784—1803, де у креслярській канцелярії працював Андрієвич Я. М. // Там само. — Кн. 1, ч. 1. — С. 435.
[53] Бондаренко Р., Федорова Л., Шевченко Л. Головний корпус, 1837—43 // Там само. — Кн. 1, ч. 3. / Верстка. — С. 1643—1668.

[54] Шевченко О. Садиба 19—20 ст., в якій проживали Шевченко Т. Г., Афанасьєв-Чужбинський О. С., Сажин М. М. // Там само. — Кн. 1, ч. 3. / Верстка. — С. 2005—2006.

[55] Кальницький М., Федорова Л. Будинок головної контори 1872—73, в якому бували Термен О. Ф., Хряков М. Г., проживав і працював Михальчук К. П. // Там само. — Кн. 1, ч. 2. — С. 904.

[56] Кальницький М., Федорова Л. Житловий будинок серед. 19 — 20 ст., в якому проживали Васнецов В. М., Сєтов Й. Я., Тарновський В. В., містились Український клуб, клуб "Родина", Українське наукове товариство, провід ТУПу і УДРП // Там само. — Кн. 1, ч. 1. — С. 266—267.

[57] Кальницький М., Федорова Л. Садиба 2-ї пол. 19 — поч. 20 ст., в якій проживав Ульянов Д. І., містилися приватні навчальні заклади, правління Спілки композиторів України, редакція журналу "Радуга", де працювали відомі діячі науки і культури // Там само. — Кн. 1, ч. 2. — С. 1018—1019.

[58] Завада В., Шип Н. Житловий будинок кін. 19 — поч. 20 ст., в якому проживав Шліхтер О. Г. // Там само. — Кн. 1, ч. 2. — С. 1117.

[59] Кадомська М., Слюдикова Т., Федорова Л. Житловий будинок 1875—76, 1880—81, в якому проживали Афанасьєв Є. І., Кржижановський Г. М., Черкунов М. Т. // Там само. — Кн. 1, ч. 2. — С. 1586—1587.

[60] Білокінь С., Кадомська М., Слюдикова Т. та ін. Житловий будинок 1899—1900, в якому проживав Ляскоронський В. Г., містилися явочні квартири Організаційного комітету II з'їзду РСДРП // Там само. — Кн. 1, ч. 1. — С. 223—224.

[61] Кальницький М., Федорова Л. Будинок 1903, в якому містилась явочна квартира Київського підпільного обласного комітету КП(б)У, проживав Каракіс Й. Ю. // Там само. — Кн. 1, ч. 1. — С. 204.

[62] Григор'єва Т., Малаков Д., Панькова С. Особняк 1899, в якому проживали Жаданівський Б. П., Карачківський М. Ф., Краусс А.-Ф. К., Нестеров П.М. // Там само. — Кн. 1, ч. 2. — С. 748—749.

[63] Глизь І. Пам'ятне місце розстрілу повсталих солдатів-саперів та робітників 1905 // Там само. — Кн. 1, ч. 2. — С. 845.

[64] Глизь І., М. Кадомська, М. Кальницький та ін. Управління Південно-Західної залізниці, 1889 // Там само. — Кн. 1, ч. 1. — С. 514—515.

[65] Протас М., Щусь О. Братська могила учасників січневого повстання 1918, пам'ятник, 1967 // Там само. — Кн. 1, ч. 2. — С. 619—620.

[66] Дубиківська Л. Житловий будинок 1959, в якому проживав Гончар І. М. // Там само. — Кн. 1, ч. 3. / Верстка. — С. 1435—1436.

[67] Білокінь С., Малаков Д., Федорова Л. Будинок домініканського монастиря 1-ї пол. 19 — 20 ст., в якому проживали Андрей Шептицький, Світличний І. О. // Там само. — Кн. 1, ч. 2. — С. 816.

[68] Кальницький М., Кучерук О. Житловий будинок 2-ї пол. 19 ст., в якому містився Український генеральний військовий штаб Армії УНР, проживали Горські А. О. і О. В., Зарецький В.І., Рогач І. А. // Там само. — Кн. 1, ч. 3. / Верстка. — С. 1584—1586.

[69] Галайба В., Нельгівський Ю. Парк ім. Т. Г. Шевченка, 2-а пол. 19 — 20 ст. // Там само. — Кн. 1, ч. 2. — С. 895—896.
[70] Малаков Д., Мокроусова О., Сердюк О. та ін. Особняк, 2-а пол. 19 ст. // Там само. — Кн. 1, ч. 1. — С. 185—187.
[71] Кадомська М., Кравченко Г., Піскова Е. та ін. Головний навчальний корпус, 1898—1901 // Там само. — Кн. 1, ч. 2. — С. 949—953.
[72] Білокінь С., Кальницький М. Лук'янівська в'язниця // Там само. — Кн. 1, ч. 1. — С. 519—520.
[73] Нікітенко Н., Преловська І., Рясная Т. та ін. Собор Святої Софії, 1-а пол. 11 — 20 ст. // Там само. — Кн. 1, ч. 3. / Верстка. — С. 1489—1490.
[74] Кабанець Є. Поховання Нестора Літописця бл. 1114 // Там само. — Кн. 1, ч. 3. / Верстка. — С. 1349.
[75] Кабанець Є. Поховання Агапіта Лікаря бл. 1095 // Там само. — Кн. 1, ч. 3. / Верстка. — С. 1351.
[76] Кабанець Є. Поховання Аліпія (Алімпія) Іконописця // Там само. — Кн. 1, ч. 3. / Верстка. — С. 1347.
[77] Гламазда М., Дегтерьов М., Коваленко Н. Друкарня, 18—19 ст. // Там само. — Кн. 1, ч. 3. / Верстка. — С. 1274—1278.
[78] Кот. С., Рилкова Л. Будинок іконописної школи й майстерні та ключні 1880—83, в якому містився Музей архітектури Лаврського музею культів та побуту, працювали і проживали відомі діячі культури // Там само. — Кн. 1, ч. 3. / Верстка. — С. 1260—1262.
[79] Пламеницька Є., Рилкова Л., Федорова Л. Будинок митрополита 1727—1867, в якому проживали відомі церковні та державні діячі, містилися управління Лаврського музею культів та побуту і Всеукраїнського музейного містечка, відділ станкового малярства музею, працювали і проживали відомі діячі науки і культури // Там само. — Кн. 1, ч. 3. / Верстка. — С. 1266—1267.
[80] Бонь О., Рилкова Л., Федорова Л. Аптека та новокрилошанський корпус 1902—03, де містилися Музей українських діячів науки та мистецтва, Український театральний музей, працювали відомі діячі науки і культури // Там само. — Кн. 1, ч. 3. / Верстка. — С. 1256—1258.
[81] Апанович О., Богдалова Н., Є. Горбенко та ін. Старий академічний корпус з Благовіщенською церквою, 1-а пол. 18 ст. // Там само. — Кн. 1, ч. 1. — С. 200—203.
[82] Бондаренко Р., Федорова Л., Шевченко Л. Головний корпус, 1837—43 // Там само. — Кн. 1, ч. 3. / Верстка. — С. 1643—1668.
[83] Веселова О., Кондель-Пермінова Н., Піскова Е. Політехнічний інститут, кін. 19 — 20 ст. // Там само. — Кн. 1, ч. 2. — С. 943—949.
[84] Осташко Т., Пыскова Е., Хромченков В. та ін. Перша чоловіча гімназія 1847—50, де містилися Генеральне секретарство освіти УЦР, Міністерства народної освіти УНР і Української Держави, Наркомат освіти УСРР, Всенародна бібліотека України, установи УАН—ВУАН—АН УРСР, навчалися, працювали і проживали відомі діячі науки, культури, громадсько-

політичного і державного життя // Там само. — Кн. 1, ч. 3. / Верстка. — С. 1979—1988.

[85] Артемов А., Демиденко О., Кіпоренко М. та ін. Друга чоловіча гімназія 2-ї пол. 19 ст., в якій працювали і навчалися відомі діячі науки і культури, громадсько-політичного і державного життя // Там само. — Кн. 1, ч. 3. / Верстка. — С. 1970—1973.

[86] Гаврилюк Л., Кадомська М., Кальницький М. та ін. Садиба 2-ї пол. 19 — поч. 20 ст., в якій проживав Волошин М. О., містилися Київський комерційний інститут, Київський юридичний інститут, Київський інститут народного господарства, Київський інженерно-будівельний інститут, Музично-театральна академія, в яких працювали і навчалися відомі діячі науки, освіти, культури, громадсько-політичного і державного життя, відбулися установчі збори Української партії соціалістів-революціонерів, містився Галицько-Буковинський курінь Січових стрільців // Там само. — Кн. 1, ч. 3. / Верстка. — С. 1991—1997.

[87] Білокінь С., Дорофієнко І., Ляпін О. та ін. Колегія Павла Ґалаґана 2-ї пол. 19 ст., в якій навчалися, працювали і проживали відомі діячі науки і культури, містилися Генеральне секретарство і Міністерство військових справ УЦР—УНР // Там само. — Кн. 1, ч. 3. / Верстка — С. 1776—1780.

[88] Білокінь С., Бондаренко Р., Кальницький М. та ін. Духовна семінарія (Академія образотворчого мистецтва і архітектури), 1899—1901 // Там само. — Кн. 1, ч. 1. — С. 353—355.

[89] Абрамова І., Білокінь С., Кіпоренко М. та ін. Садиба поч. 20 ст., в якій містилися Вищі жіночі курси, Фребелівське товариство, Фребелівський інститут, Київський авіаційний інститут ім. К. Є. Ворошилова, Головна редакція Української Радянської Енциклопедії // Там само. — Кн. 1, ч. 3. / Верстка — С. 1782—1786.

[90] Горбик В., Дмитрук С., Рибаков М. та ін. Житловий будинок 1875—78, в якому містилися склад-магазин і фабрика музичних інструментів Іїндржишека Г.-І. І., перший у Києві постійний “Художній салон”, Музично-драматичний інститут ім. М. Лисенка та Київський державний інститут театрального мистецтва ім. І. Карпенка-Карого, в яких працювали і навчалися відомі діячі культури, проживав Бажан М. П. // Там само. — Кн. 1, ч. 3. / Верстка. — С. 1844—1848.

[91] Кальницький М., Федорова Л. Будинок 1886, в якому містилися бюро Українського наукового товариства, редакції українських видань, працювали Грушевський М. С., Тищенко Ю. П. та ін. // Там само. — Кн. 1, ч. 1. — С. 254—255.

[92] Кадомська М., Хромченков В., Шевченко Л. Особняк Симиренка В. Ф. кін. 19 ст., в якому містилися УНТ, ВУАК, Спілка українських письменників, проживали Новицький О. П., Шарлемань М. В. та інші // Там само. — Кн. 1, ч. 1. — С. 352—353.

[93] Друг О., Кіпоренко М., Осташко Т. та ін. Садиба 1875—78, 1886—99, в якій містилися навчальні заклади Жекуліної А. В., Українське наукове товариство,

редакції і контори журналів “Записки Українського наукового товариства в Києві”, “Літературно-науковий вістник”, “Україна”, бюро Товариства для надання допомоги населенню Півдня Росії, яке постраждало від воєнних дій, проживали Волошинов О. Ф., Лотоцький О. Г., Матушевський Ф. П., відбулися установчі збори Української академії наук, розміщувалася редакція газети “Молода гвардія”, в якій працювали Маняк В. А., Чорновіл В. М. // Там само. — Кн. 1, ч. 3. / Верстка. — С. 2049—2053.

[94] Бондаренко Р., Горбик В., Шевченко Л. Пансіон графині Левашової Є. В. (будинок Президії НАН України) 1850-і рр. — 1892 // Там само. — Кн. 1, ч. 1. — С. 276—278.

[95] Федорова Л., Ясієвич В. Особняк Беретті О. В. 1848, в якому містилися заклади Історичної секції ВУАН, працювали Грушевський М. С. та інші вчені // Там само. — Кн. 1, ч. 1. — С. 275—276.

[96] Гаврилюк Л., Ноженко С., Піскова Л. та ін. Бактеріологічний інститут // Там само. — Кн. 1, ч. 1. — С. 179—181.

[97] Кальницький М., Паламарчук К., Трегубова Т. та ін. Олександрівська міська лікарня (Центральна міська клінічна лікарня), 2-а пол. 19 — 20 ст. // Там само. — Кн. 1, ч. 1. — С. 802—804.

[98] Горбик В., Логвин Н., Скляренко Г. та ін. Анатомічний театр 1851—53, в якому працювали відомі лікарі та вчені // Там само. — Кн. 1, ч. 3. / Верстка. — С. 1635—1638.

[99] Вечерський В., Осташко Т., Рибаков М. та ін. Троїцький народний будинок Київського товариства грамотності (тепер Київський державний театр оперети), 1901—02 // Там само. — Кн. 1, ч. 3. / Верстка. — С. 1943—1963.

[100] Скібіцька Т., Федорова Л. Лук’янівський народний будинок, 1900—02 . // Там само. — Кн. 1, ч. 1. — С. 520—521.

[101] Єрофалов Б., Осташко Т., Федорова Л. Київський художньо-промисловий і науковий музей 1897—99 (тепер Національний художній музей України), де працювали Біляшівський М. Ф., Ернст Ф. Л., Хвойка В. В., Щербаківський Д. М. // Там само. — Кн. 1, ч. 1. — С. 342—344.

[102] Апанович О., Граужис О., Кілессо С. та ін. Міський театр (Національна опера України ім. Т. Шевченка), 1897—1901 // Там само. — Кн. 1, ч. 1. — С. 273—274.

[103] Малакова І., Осташко Т., Рибаков М. Театр “Соловцов” (Національний академічний драматичний театр ім. І. Франка), кін. 19—20 ст. // Там само. — Кн. 1, ч. 3. / Верстка. — С. 1712—1740.

[104] Рибаков М. “Театр Бергоньє” (тепер — Національний академічний театр російської драми ім. Лесі Українки) 1875-2000-і рр. // Там само. — Кн. 1, ч. 3. / Верстка. — С. 1793—1807.

[105] Горбик В., Малакова І., Скалій Р. Будинок Київського військового зібрання кін. 19 — поч. 20 ст., в якому працював Молодий театр, містився Будинок Червоної армії та флоту Київської залоги. // Там само. — Кн. 1, ч. 2. — С. 981—982.

[106] Пивоваренко Л., Ситкарьова О., Трегубова Т. та ін. Арсенал 1784—1803, де у креслярській майстерні працював Андрієвич Я. М. // Там само. — Кн. 1, ч. 1. — С. 435.
[107] Гаврилюк Л., Дмитрук С. Завод "Арсенал", 18—20 ст. // Там само. — Кн. 1, ч. 1. — С. 381—383.
[108] Гаврилюк Л. Завод Гретера, Криванека і К °, 19—20 ст. // Там само. — Кн. 1, ч. 1. — С. 383—384.
[109] Галайба В., Пікульська А. Південноросійський машинобудівний завод, кін. 19—20 ст. // Там само. — Кн. 1, ч. 1. — С. 904—906.
[110] Гутянська Е., Зінченко Ю. Монітор "Желєзняков" 1936 // Там само. — Кн. 1, ч. 1. — С. 906.
[111] Ляпін О. Будинок, в якому містився каретний цех // Там само. — Кн. 1, ч. 1. — С. 203.
[112] Ляпін О. Будинок, в якому містилася кузня // Там само. — Кн. 1, ч. 1. — С. 204.
[113] Шулешко І. Фабрика кахляних виробів Андржейовського Й. А. та Куликовської Є. С., кін. 19 ст. // Там само. — Кн. 1, ч. 3. / Верстка. — С. 1679.
[114] Ієвлева В. Пивоварний завод, 1860—1909 // Там само. — Кн. 1, ч. 2. — С. 902—903.
[115] Кальницький М. Пивоварний завод Акціонерного товариства 19 ст. // Там само. — Кн. 1, ч. 2. — С. 903—904.
[116] Ієвлева В. Товариства цукеркової і шоколадної фабрики "Валентин Єфимов" у Києві комплекс, 1887—1900, 1930—39 // Там само. — Кн. 1, ч. 3. / Верстка. — С. 1599—1600.
[117] Кальницький М., Отченашко В. Млин Бродського Л. І., поч. 20 ст. // Там само. — Кн. 1, ч. 2. — С. 737—738.
[118] Ієвлева В. Центральна електрична станція, 1898—1900, 1903—06, 1909—14, 1933—36 // Там само. — Кн. 1, ч. 3. / Верстка. — С. 1871—1874.
[119] Кириченко О., Панчишин Л. Київський водогін, кін. 19 — поч. 20 ст. // Там само. — Кн. 1, ч. 1. — С. 450—452.
[120] Трегубова Т. Фунікулер, 20 ст. // Там само. — Кн. 1, ч. 3. / Верстка. — С. 1742.
[121] Кілессо С., Ясієвич В. Міст ім. Є. Патона, 1953 // Там само. — Кн. 1, ч. 2. — С. 709—710.
[122] Кілессо С., Ясієвич В. Міст Метро, 1965 // Там само. — Кн. 1, ч. 2. — С. 710—711.
[123] Кадомська М., Кальницький М., Скібіцька Т. Садиба 1875—79, в якій проживали Бородін О. П., Сахновські В. М. і Є. Н., було встановлено перший в Києві телефон // Там само. — Кн. 1, ч. 3. / Верстка. — С. 1589—1590.
[124] Авраменко О., Кальницький М., Могилевський В. Житловий будинок 1888—90, в якому проживав Максимович М. І. // Там само. — Кн. 1, ч. 3. / Верстка. — С. 1758—1759.
[125] Кадомська М., Кальницький М., Кучерук О. та ін. Садиба Терещенка О. Н. кін. 19 — поч. 20 ст., в якій проживали Гаєвський Ю. Г., Драгомиров А. М.,

Христюк П. О., містився Київський рентгенінститут, де працювали відомі вчені // Там само. — Кн. 1, ч. 3. / Верстка. — С. 1617—1619.

[126] Білокінь С., Кадомська М., Ковпаненко Н. та ін. Садиба Терещенка Ф. А. кін. 19 ст., в якій містилися Генеральний секретаріат і Міністерства закордонних справ УНР, Української Держави і Директорії УНР, проживали і працювали родина Терещенків, відомі політичні, державні, культурно-громадські діячі // Там само. — Кн. 1, ч. 3. / Верстка. — С. 1590—1593.

[127] Друг О., Кадомська М., Малаков Д. та ін. Садиба 1874—75, в якій проживали Терещенко І. Н., Терещенко М. І., містилися генеральне секретарство шляхів сполучення УЦР, Міністерства шляхів сполучення УНР і Української Держави, було обрано Директорію УНР // Там само. — Кн. 1, ч. 3. / Верстка. — С. 2002—2004.

[128] Білокінь С., Кадомська М., Піскова Е. та ін. Садиба Ханенків Б. І. та В. Н. кін. 19 — поч. 20 ст., в якій містилися Українське науково-технічне товариство “Праця”, канцелярія Українського народного університету, гірничий департамент Міністерства торгівлі і промисловості Української Держави, Музей мистецтв ВУАН, проживали і працювали відомі діячі науки і культури, політичні та державні діячі // Там само. — Кн. 1, ч. 3. / Верстка. — С. 1593—1599.

[129] Малаков Д., Нельгівський Ю. Особняк (Гальперіна М. Б.), 1890-і рр. // Там само. — Кн. 1, ч. 1. — С. 346.

[130] Кадомська М., Хромченков В., Шевченко Л. Особняк Симиренка В. Ф. кін. 19 ст., в якому містилися УНТ, ВУАК, Спілка українських письменників, проживали Новицький О. П., Шарлемань М. В. та інші // Там само. — Кн. 1, ч. 1. — С. 352—353.

[131] Кілієвич С. Капище, 6—9 ст. // Там само. — Кн. 1, ч. 1. — С. 322—323.

[132] Кілієвич С. Десятинна церква, 989—996 // Там само. — Кн. 1, ч. 2. — С. 715—716.

[133] Кальницький М., Криволапов М. Духовна семінарія (Академія образотворчого мистецтва і архітектури), 1899—1901 // Там само. — Кн. 1, ч. 1. — С. 353—355.

[134] Кальницький М., Федорова Л. Друге жіноче училище духовного відомства кін. 19 — поч. 20 ст., в якому працювали відомі діячі науки і культури // Там само. — Кн. 1, ч. 1. — С. 349—350.

[135] Білокінь С., Кальницький М. Будинок Церковно-учительської школи (семінарії) 1903, в якому працювали Леонтович М. Д., Липківський В. К., Стеценко К. Г., навчався Міньківський О. З. // Там само. — Кн. 1, ч. 1. — С. 214—215.

[136] Апанович О., Богдалова Н., Горбенко Є. та ін. Старий академічний корпус з Благовіщенською церквою, 1-а пол. 18 ст. // Там само. — Кн. 1, ч. 1. — С. 200—203.

[137] Гаврилюк Л., Горбенко Є., Кальницький М. та ін. Новий навчальний корпус Київської духовної академії, 1822—25 // Там само. — Кн. 1, ч. 1. — С. 198—199.

[138] Преловська І., Шамраєва А. Будинок митрополита 18 — поч. 20 ст., в якому проживали відомі церковні діячі, містилися Міністерства ісповідань УНР та Української Держави, Київський архітектурний інститут, Академія архітектури УРСР, працювали відомі громадсько-політичні, державні, культурні діячі, вчені діячі // Там само. — Кн. 1, ч. 3. / Верстка. — С. 1512—1517.

[139] Кадомська М., Лисенко О., Лялюшко О. та ін. Консисторія (пекарня братська та полата) 1-ї пол. 18 — поч. 20 ст., у будинку якої працювали відомі відомі церковно-громадські діячі, містилися Всеукраїнська православна церковна рада УАПЦ, штаб оборони Києва діячі // Там само. — Кн. 1, ч. 3. / Верстка. — С. 1522—1527.

[140] Тоцька І., Труш І. Вежа південні в'їзна кін. 17 — поч. 18 ст., в якій проживав Липківський В. К. діячі // Там само. — Кн. 1, ч. 3. / Верстка. — С. 1517.

[141] Пламеницька Є., Рилкова Л., Федорова Л. Будинок митрополита 1727—1867, в якому проживали відомі церковні і державні діячі, містились управління Лаврського музею культів та побуту і Всеукраїнського музейного містечка, відділ станкового малярства музею, працювали і проживали відомі діячі науки і культури діячі // Там само. — Кн. 1, ч. 3. / Верстка. — С. 1262—1267.

[142] Лопушинська Є., Рилкова Л., Федорова Л. Будинок намісника Києво-Печерської лаври 17—19 ст., в якому проживали відомі церковні діячі, містилися Лаврська іконописна школа, відділ письма й друку Лаврського музею культів та побуту, працювали і проживали відомі діячі науки і культури діячі // Там само. — Кн. 1, ч. 3. / Верстка. — С. 1267—1270.

[143] Дегтярьов М., Хромченков В. Голосіївська Свято-Покровська пустинь, 17 — поч. 20 ст. // Там само. — Кн. 1, ч. 1. — С. 304—305.

[144] Горбенко Є., Дегтярьов М., Коваленко Н. Китаївська пустинь, 16—20 ст. // Там само. — Кн. 1, ч. 1. — С. 463—464.

[145] Барабаш В., Богдалова Н. Феофанівський Свято-Пантелеймонівський монастир, 19—20 ст. // Там само. — Кн. 1, ч. 3. / Верстка. — С. 1679—1682.

[146] Білокінь С., Малаков Д., Федорова Л. Будинок домініканського монастиря 1-ї пол. 19 — 20 ст., в якому проживали Андрей Шептицький, Світличний І. О. // Там само. — Кн. 1, ч. 2. — С. 816.

[147] Дмитрук С. Житловий будинок кін. 19 ст., в якому міститься Апостольська Нунціатура в Україні, де проживав Папа Римський Іван Павло II // Там само. — Кн. 1, ч. 3. / Верстка. — С. 1627—1628.

[148] Білокінь С., Корнєєва В., Федорова Л. та ін. Андріївська церква, 1747—62 // Там само. — Кн. 1, ч. 1. — С. 155—159.

[149] Білокінь С., Галайбв А., Овчаренко О. та ін. Покровська церква, 1895—97, 1907—14) // Там само. — Кн. 1, ч. 2. — С. 920—924.

[150] Горбенко Є., Дегтярьов М., Кальницький М. Володимирський собор, 1862—96 // Там само. — Кн. 1, ч. 1. — С. 289—292.

[151] Граужис О., Овчаренко О. Миколаївський костьол, 1899—1909 // Там само. — Кн. 1, ч. 2. — С. 642— 645.
[152] Овчаренко О., Трегубова Т., Шамраєва А. Олександрівський костьол, 1817—49 // Там само. — Кн. 1, ч. 2. — С. 813—816.
[153] Кальницький М. Синагога хоральна, 1897—98 // Там само. — Кн. 1, ч. 3. / Верстка. — С.1416—1418.
[154] Єрофалов Б. Лютеранська євангелістська кірха, 1853—57 // Там само. — Кн. 1, ч. 1. — С. 528—529.
[155] Кадомська М., Малаков Д. Караїмська кенаса, 1898—1900. // Там само. — Кн. 1, ч. 3. / Верстка. — С. 2036—2038.
[156] Байковий некрополь: Історичний фотоілюстрований довідник / В. О. Жадько (авт.-упоряд.). — К., СПД Жадько В.О., 2004. — 239 с.; Проценко Л. Київський некрополь. Путівник-довідник. — К., Український письменник, 1994. — 334 с.; Проценко Л., Костенко Ю. Лук'янівське цивільне кладовище: Путівник. — К., 2001. — Вид. 2-е. — 192 с.
[157] Конституція України: Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1986 року. — К.: Юрінком, 1996. — С. 24.
[158] Третяк К. О. Київ: Путівник по зруйнованому місту. — К.: Редакційно-видавничий центр "Київський університет", 1998. — С. 11.
[159] Геврик Т. Втрачені архітектурні пам'ятки Києва. Нью-Йорк — Київ, 1991. — 64 с.
[160] Пам'ятки Києва, знищені у XX столітті / Автор спеціального змісту Л. А. Проценко. — К.: Кооператив "Картінформ", 1991. — 2 с.
[161] Проценко Л. А. Київський некрополь: Путівник-довідник. — К.: Український письменник, 1994. — 334 с.; Її ж. Історія київського некрополя. — К.: Вид-во "Укрбланквидав", 1995. — 412 с.
[162] Акуленко В. І. Злочин проти пам'яті: Про нищення культурних цінностей на Україні (1927—1941 рр.). — К.: Вид-во Товариства "Знання" України, 1991. — 47 с.
[163] Анисимов А. Л. Скорбное бесчувствие. На добрую память о Киеве, или грустные прогулки по городу, которого нет. — К.: "TABACHUR Ltd", 1992. — 264 с.; Його ж. Герострат замысел. — К.: Курчъ, 2004. — 256 с.
[164] Галайба В. Фотоспомин: Київ, якого немає. Анотований альбом світлин 1977—1988 рр. — К.: Головархітектура, НДІТІАМ, 2000. — 408 с.
[165] Нестуля О. Доля церковної старовини в Україні. 1917—1941 рр. — К.: Інститут історії України, 1995. — Ч. 1. 1917 р. — середина 20-х років. — 280 с.; Ч. 2. Кінець 20-х — 1941 рр. — 216 с.
[166] Третяк К. О. Київ: Путівник по зруйнованому місту; Його ж. Історія забудови та архітектури Києва наприкінці XIX — початку XX століть: Автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / Інститут історії України НАН України — К., 1999. — 20 с.; Його ж. Історія забудови та архітектури Києва наприкінці XIX — початку XX століть: Дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / Київський ун-т ім. Тараса Шевченка — К., 1999. — 190 с.
[167] Третяк К. О. Київ: Путівник по зруйнованому місту. — С. 151—156.

[168] Указ Президента України “Про заходи щодо відтворення видатних пам’яток історії та культури” // Пам’ятки України. — 1996. — № 3—4. — С. 126; Указ Президента України “Про Положення про Комісію з питань відтворення видатних пам’яток історії та культури” // Там само. — С. 127.
[169] uazakon.com/document/spart89/inx89461.htm
[170] uazakon.com/document/spart59/inx59585.htm
[171] Літопис відродження пам’яток // Пам’ятки України. — 1997. — № 2.— С. 116—121; № 3. — С. 74—75; 1998. — № 1. — С. 180—181.
[172] Пам’ятки України. — 1999. — № 1.
[173] Дегтярьов М., Кухаренко Р., Логвин Г. та ін. Михайлівський Золотоверхий монастир, 12—20 ст. // Звід пам’яток історії та культури України: Київ: Кн. 1, ч. 2. — С. 670—675.
[174] Граужис О., Трегубова Т., Чумаченко О. та ін. Собор Успіння Пресвятої Богородиці, 11—20 ст. // Там само. — Кн. 1, ч. 3. / Верстка. — С. 1243—1252.
[175] Яцюк В. Пам’ятне місце панахиди по Т. Г. Шевченку і жалобної процесії до пароплава 1861 // Там само. — Кн. 1, ч. 2. — С. 846—847.
[176] Івакін Г. Церква Успіння Богородиці Пирогощі, 12 ст. // Там само. — Кн. 1, ч. 2. — С. 911.
[177] Барабаш В., Богдалова Н. Феофанівський Свято-Пантелеймонівський монастир, 19—20 ст. // Там само. — Кн. 1, ч. 3. / Верстка. — С. 1679—1682.
[178] Хінкулов Л. Ф. Літературні зустрічі: Розповіді про письменників у Києві. — К.: Рад. Письменник, 1980. — С. 100—101.
[179] Полный справочник-указатель правительственных мест и лиц Украинской Державы. — К.: Издательское товарищество “Южная книга”, 1918. — С. 9.
[180] Кальницький М., Трегубова Т. Федорова Л. та ін. Житловий будинок 1889—90, в якому містилися Рисувальна школа Мурашка М. І., гамназії Бейтель А. О., Перетяткович В. А., Археологічний інститут // Звід пам’яток історії та культури України: Київ: Кн. 1, ч. 1. — С. 261—262.
[181] Третяк К. О. Київ: Путівник по зруйнованому місту. — С. 153.
[182] Трегубова Т. Житловий будинок, кін. 19 ст. // Звід пам’яток історії та культури України: Київ: Кн. 1, ч. 2. — С. 1101—1102.
[183] Кальницький М., Федорова Л. Житловий будинок 2-ї пол. 19 ст., в кому містилися секретаріат Київської організації УСДРП, редакція “Робітничої газети”, проживав Скворцов І. П. // Звід пам’яток історії та культури України: Київ: Кн. 1, ч. 2. — С. 984.
[184] Кальницький М., Панькова С. Житловий будинок серед. 19 — поч. 20 ст., в якому проживав Кониський О. Я. // Там само. — С. 1112—1113.
[185] Кальницький М. Будинок 1880, в якому народився Булгаков М. О. // Там само. — Кн. 1, ч. 1. — С. 205; Ганжа Л. Замість Булгакова — елітна новобудова. У Києві навіть світові культурні бренди мають доводити право на місце під сонцем // Дзеркало тижня. — 2006. — № 48. — 16—22 грудня.
[186] Проценко Л., Костенко Ю. Лук’янівське цивільне кладовище: Путівник. — К.: Вид-во “Інтерграфік”, 2001. — Вид. 2-е. — 192 с.

[187] Список знесених об'єктів — пам'яток та таких, що знаходяться в поганому та аварійному технічному стані. Станом на листопад 2007 року // Поточний архів Київського науково-методичного центру по охороні, реставрації та використанню пам'яток історії, культури і заповідних територій. — 20 с.
[188] Кучменко Е., Ляпін О. Будинок останньої чв. 19 ст., в якому було створено першу в світі паровозну лабораторію // Звід пам'яток історії та культури України: Київ: Кн. 1, ч. 1. — С. 304.
[189] Кадомська М. Червоноармійська вулиця, 19—20 ст. // Там само. — Кн. 1, ч. 3. / Верстка. — С. 1906.
[190] Лист до Президента України Леоніда Кучми // Пам'ятки України. — 1997. — № 3. — С. 10.
[191] Лист Ради "Европа Ностра" до Уряду України // Там само. — С. 11.
[192] http://infokiev.com.ua/content/view/33/37
[193] Дахно В. Хмарочоси в Києві: Мангеттен на Дніпрі? // Пам'ятки України. — 1999. — № 1. — С. 160—165.
[194] Бажанова Т. Павільйон Всеросійської промислової виставки, 1913 // Звід пам'яток історії та культури України: Київ: Кн. 1, ч. 2. — С. 835.
[195] Кальницкий М. Разрушительная сила богатства // Киевские ведомости. — 2004. — № 2. — 10 января 2004.
[196] Анисимов А. Тени забытых предков. Некрополи совести нашей // Киевский телеграф. — 2006. — № 48. — 1—7 декабря.
[197] Романюк А. Распродажа "Киевской крепости". Сразу два памятника истории депутаты отдали под застройку на первой же "земельной" сессии // Газета по-киевски. — 2006. — 30 сентября.
[198] Романюк А. «Киевская крепость» лишится еще одной башни. Киевсовет отдал памятник истории в частные руки на 49 лет совершенно бесплатно // Газета по-киевски. — 2007. — 4 октября.
[199] Знищена ще одна будівля "Київської фортеці" // http://www.interesniy.kiev.ua
[200] Кальницький М., Рилкова Л., Скібіцька Т. та ін. Садиба 1884—96, в якій проживали відомі діячі науки і культури, містилась явочна квартира підпільної групи Кудрі І. Д. // Звід пам'яток історії та культури України: Київ: Кн. 1, ч. 2. — С. 1021—1023.
[201] Романюк А. Памятники архитектуры властям мешают // Газета по-киевски. — 2007. — 28 марта.
[202] Сафійчук Л. Подумало місто: страждання ідуть! Чи можна врятувати столицю від прогресуючого архітектурного вандалізму // Дзеркало тижня. — 2007. — 27 жовтня — 2 листопада.
[203] Пархоменко М. Від редактора // Відлуння віків. — 2004. — № 1. — С. 4.
[204] Пархоменко М. "Герої нашого часу" // Відлуння віків. — 2005. — № 2. — С. 3—4; Його ж. Дніпро: слов'янська праріка чи заповідник для олігархів?! // Там само. — 2006. — № 1. — С. 3—4; Відкритий лист Президентові України В. Ющенку // Там само. — С. 6; Переможців не судять?! // Там само. — С. 7.

[205] Постанова ІІІ Пленуму Головної ради Українського товариства охорони пам'яток історії та культури "Проблеми збереження об'єктів культурної спадщини в умовах сучасного міста" // Вісник. — 2003. — № 1. — С. 3—5.
[206] Скорик Л.. Проблеми забудови та збереження історичного середовища Києва (доповідь на громадських слуханнях) // Вісник. — 2003. — № 1. — С. 7—11; Резолюція громадських слухань "Проблеми забудови та збереження історичного середовища Києва" // Там само. — С. 12—16;
[207] Ежегодно Украина теряет 1000 памятников истории и культуры: Такого не было даже в 30-е годы прошлого века // http://gazeta.ua/index.php?&id=180732&eid=444&lang=ru
[208] Положення про звання "Герострат року" // Відлуння віків. — 2005. — № 2 — С. 10.
[209] Трагедия киевского Подола // htth://www.m2.com.ua; Бесхозные памятники. Еще раз о законодательстве, новостройках и культурном наследии / Подготовил Б. Радченко // Киевский телеграф. — 2003. — 25—31 августа.
[210] Полякова М.А. Исторические памятники: проблемы классификации и определения общественной ценности // Памятники в контексте историко-культурной среды. — М., 1990. — С. 66.
[211] Инструкция о порядке учета, обеспечения сохранности, содержания, использования и реставрации недвижимых памятников истории и культуры. 1986 р. — М.,1986.— Розділ IV.
[212] Брайчевський М. Протиріччя пристосування // Пам'ятки України. — 1987. — № 2. — С. 51—52; Його ж. Зберегти пам'ятки історії // Там само. — 1993. — № 1—6. — С. 150—151.
[213] Боярский П. Теоретические основы памятниковедения // Памятниковедение: Теория, методология, практика. — М.,1986. — С.31.
[214] Дулов О. Пам'яткознавство як наука // Пам`ятки України. — 1993. — № 1—6. — С. 138.
[215] Дукельский В. Ю. Памятники истории и культуры в системе музейной деятельности // Памятниковедение: Теория, методология, практика. — М., 1986. — С.107.
[216] Шола Т. Предмет и особенности музеологии // Museum. — 1987. — № 135. — С. 50—53; Орлова Э. А. Социокультурные предпосылки освоения историко-культурного наследия в городской и сельской среде // Основание культурной политики Советского фонда культуры. — М.,1987. — С. 62—63; Никишин Н. А. Очерк музееведческих проблем создания музейного комплекса Нижнекамской агломерации // Культура города: проблемы развития. Сб. науч. трудов НИИ культуры. — М., 1988. — С.124—139.
[217] Закон України "Про музеї та музейну справу" // Голос України. — 1995. — 15 серпня.
[218] Дукельский В.Ю. Музей и культурно-историческая среда // Музееведение: Проблемы культурной коммуникации в музейной деятельности: Сб. науч. тр. НИИ культуры. — М.,1989. — С.107—116.

[219] Матеріали проекту зберігаються в науковому архіві Музею історії міста Києва.
[220] Хоменко Т. Є., Федорова Л. Д. Музей історії міста Києва // Український історичний журнал. — 1993. — № 2—3. — С. 86—96.
[221] Пищулин Ю. П., Букшпан П. Я., Гнедовский М. Б. и др. Музейные термины // Терминологические проблемы музееведения: Сб.науч. тр. ЦМР СССР. — М., 1986. — С. 60.
[222] "Вся ця автентика підкупає найбільше" — Розмова з Олександром Кучеруком, завідуючим відділом музеїв Українського інституту національної пам'яті, директором Музею Української Народної Республіки // http://www.pamjatky.org.ua/ShowInterview.aspx?ID=87
[223] Безякін В., Кіпоренко М., Тищенко О. Садиба 1728, 1818—20, в якій містилася перша київська аптека, проживала родина Бунге // Звід пам'яток історії та культури України: Київ: Кн. 1, ч. 2. — С. 976—979.
[224] Воронцова О. А. Дослідження та відродження середньовічної пам'ятки історії та культури України - Звіринецького печерного комплексу у Києві: Дис. канд. іст. наук: 17.00.01 / Київський держ. ін-т культури — К., 1996. — 150 с.; Її ж. Звіринецькі печери, 12—17 ст., поховання о. Валентина, Каманіна І. М. // Київ: Енциклопедичне видання. Кн. 1, ч. 1. — С. 390—391; Її ж. З історії дослідження Звіринецьких печер у Києві // Український історичний журнал. — 1995. — № 5. — С. 120—126; Її ж. Пам'ятки Звіринця. Возникновение пещерных монастырей в средневековом Киеве // Київ і кияни. Матеріали щорічної науково-практичної конференції. Музей історії м. Києва. — К.: "КИЙ", 2003. — Вип. 3. — С. 48—67.
[225] Друг О. На розі Банкової і Інститутської // Янус. — 1997. — №3. — С.14—15; Її ж. Особняки родини Терещенків //Там само. — 1997. — №4. — С.14—15; Її ж. Особняки вулиці Липської // Там само. — 1997. — № 9. — С.13; Друг О. М., Малаков Д. В. Особняки Києва. — К.: "КИЙ", 2004. — 824 с.; Ковалинский В., Ветрова Л. Путеводитель по Андреевскому спуску. — К.: Плеяды, 2000. — 96 с.; Ковалинський В. Інститутська — вулиця банкова // Там само. — 1997. — № 8. — С. 13; Його ж. Будинок Назарія Сухоти // Там само. — 1997. — № 24. — С.15; Його ж. Київські мініатюри.— К.: Купола, 2006. — Кн. 1. — 384 с.; Малаков Д. Колишній особняк командуючого //Там само. — 1997. — № 16. — С. 16; Його ж. Василь Григорович Кричевський // Там само. — 1998. — № 1. С.14—15; Його ж. Архітектор Городецький. — К.: "КИЙ", 1999. — 238 с.; Друг О. М., Малаков Д. В. Особняки Києва. — К.: "КИЙ", 2004. — 824 с.
[226] Зливкова О., Піскова Е. Житловий будинок 1906, в якому проживав Челомей В. М. // Звід пам'яток історії та культури України: Київ: Кн. 1, ч. 2. — С. 1117.
[227] Дьячков А. Н. Охрана памятников // Российская музейная энциклопедия: в 2 т. — М.: Прогресс, "РИПОЛ КЛАССИК", 2001. — С. 65.

[228] Кот С. Теоретичні проблеми пам'яткознавства // Пам'яткознавчі студії в Україні: теорія і практика. — К.: Інститут історії України НАН України, 2007. — С. 19.
[229] Державний реєстр національного культурного надбання (пам'ятки архітектури та містобудування) // Пам'ятки України. — 1999. — № 2—3. — С. 7—28.
[230] Малаков Д., Мокроусова О., Сердюк О. та ін. Особняк, 2-а пол. 19 ст. // Звід пам'яток історії та культури України: Київ: Кн. 1, ч. 2. — С. 185—187.
[231] Тарутінова І. Пам'ятки Києва в цифрах // Культурна спадщина Києва: дослідження та охорона історичного середовища. — К.: Вид-во "АртЕх", 2003. — С. 5—6.
[232] Автоматична база даних пам'яток по м. Києву // Київський науково-методичний центр по охороні, реставрації та використанню пам'яток історії, культури і заповідних територій.
[233] Загальнодержавна програма збереження та використання об'єктів культурної спадщини на 2004—2010 роки // http://zakon.rada.gov.ua
[234] Охорона культурної спадщини // Музеї України. — 2007. — 16 березня // http://www.museum-ukraine.org.ua; Охорона культурної спадщини // http://www.culturalstudies.in.ua

Денисенко Г. Г.

Проблеми увічнення воєнної історії в пам'ятках

Важливу роль у відтворенні історичної пам'яті суспільства, відродженні національної самосвідомості народу, забезпеченні наступності поколінь, вихованні військових кадрів, здатних захистити незалежність держави, відіграє воєнно-історична наука. Вивчення воєнної історії набуває великого значення в наш час, коли Україна розбудовує свою державність, одним із атрибутів якої є національні Збройні Сили.

Значну частину історичних джерел воєнно-історичної науки становлять історико-культурні об'єкти — пам'ятки воєнної історії. Війни залишили численні могили та цвинтарі. Пам'ятні місця боїв та укріплення, руїни фортець та оборонні споруди у багатьох випадках виступають єдиними свідками минулих подій. Пам'яткам і пам'ятним місцям воєнної історії належить чільне місце у відтворенні історичної пам'яті народу, вони поєднують наукові, популяризаторські та патріотично-виховні функції. Матеріалізуючи минуле, вони єднають в один ланцюг різні покоління, забезпечують наступність патріотичних традицій.

Термін "пам'ятки воєнної історії", як і загалом поняття "пам'ятки історії" з'явився у XX ст**.** Охорона пам'яток старовини, підготовка закону про охорону пам'яток були в полі зору наукової і культурної громадськості Російської імперії, до складу якої входили українські землі. Але понятійно-термінологічному апарату, видовій приналежності пам'яток увага не приділялася. Тривалий час проекти законодавчих актів по різному тлумачили видову приналежність пам'яток, не давали чіткого визначення рухомих і нерухомих об'єктів. Так, згідно матеріалів I Археологічного з'їзду 1869 р., пам'ятки старовини ділилися на чотири розряди — пам'ятки архітектури, а також вали, городища та кургани, писемності, живопису — ікони, розписи на стінах і вироби народної творчості[1].

На II Археологічному з'їзді в 1871 р. список пам'яток розширився до п'яти розрядів — пам'ятки зодчества, живопису (ікони, стінописи, мозаїки і т. п.), ліплення та різьблення, вироби з металів, кісток, дерева, тканини, стародавній одяг та ін. В цьому списку були

задекларовані в основному рухомі пам'ятки, відомості про пам'ятки історії були взагалі відсутні[2].

Для розгляду проекту "Заходів зі збереження пам'яток старовини", запропонованого на з'їзді, при Міністерстві народної освіти була створена Особлива комісія, яка приступила до роботи в 1876 р. У результаті в 1877 р. з'явився проект "Правил про збереження історичних пам'яток". Не дивлячись на назву, в документі йшлося лише про пам'ятки архітектури, писемності та народної творчості. Термін "пам'ятки історії" був відсутній, в той же зазначалося, що пам'ятки, включені до списку, охоплюють досить широке коло історико-культурних об'єктів — "залишки старовини, що заслуговують збереження за їх історичне, мистецьке чи археологічне значення"[3].

Оскільки окрім декларацій і пропозицій, що лунали від шанувальників історико-культурної спадщини, справа охорони та збереження пам'яток не рухалася вперед, на VII Археологічному з'їзду було ініційовано створити "Товариство охорони національних пам'ятників" з метою залучення та активної участі громадськості у збереженні пам'яток старовини. На початку своєї діяльності товариство, за задумом його організаторів, повинно було провести облік всіх історичних пам'яток, а також решток минулих епох, творів мистецтва, у тому числі будинків, могил[4]. Але ідея створення пам'яткоохоронного товариства, як і прийняття закону про охорону пам'яток, у той час так і залишилися на папері.

В проекті Закону "Про охорону пам'ятників старовини в Росії", підготовленому Московським археологічним товариством в 1911 р., всі пам'ятки входили до п'яти груп: зодчество (споруди, вали, кургани, насипи, монументи на честь різних осіб та історичних подій), живопису, скульптури (статуї, барельєфи, горельєфи), прикладного мистецтва, писемності і друку[5]. Поза увагою залишилися споруди, поховання, пам'ятні місця, пов'язані з визначними діячами, знаковими історичними подіями, у тому числі воєнними.

Проект Закону "Про охорону пам'яток старовини і мистецтва", підготовлений за часів Української Центральної Ради відомим громадським і культурним діячем М. Біляшівським, включав низку нових принципових положень. Розглядалися чотири види нерухомих пам'яток — археології, історії, архітектури і мистецтва, речові й писемні пам'ятки, але, в той же час, не передбачався чіткий поділ пам'яток за видами й окремими групами. Важливо, що в проекті закону з'явилося поняття про пам'ятки історії та пам'ятні історичні місця, до яких можна віднести й ті, які пов'язані з воєнною історією.

Зокрема, зазначалося, що під охороною держави знаходилися: “могили, городища, замчища, церковища, вали й окремі місця, що мають археологічне чи історичне значення; пам’ятки старого будівництва — руїни, замки, вежі, церкви, костьоли, синагоги, дзвіниці, каплиці, будинки й інші забудови ...”[6]

Наступним кроком у розробці концептуальних засад, понятійного апарату в пам’яткознавстві став Закон УРСР “Про охорону та використання пам’ятників історії та культури” 1978 р., в якому поряд із юридичним закріпленням поняття “пам’ятки історії”, більш чітко виписані пам’ятки, що відносилися до воєнної історії. Це — будівлі, споруди, пам’ятні місця, братські могили та індивідуальні поховання. Разом з тим, за радянських часів першочергове значення надавалося групам пам’яток, пов’язаним з подіями Великої жовтневої соціалістичної революції, громадянської і Великої вітчизняної 1941—1945 рр. воєн[7]. На визначення цінності пам’яток цієї групи впливала ідеологічна заангажованість і політична кон’юнктура в суспільстві. При наданні статусу пам’ятки перевага надавалася меморіальним об’єктам, пов’язаним із діяльністю комуністичного підпілля, радянського партизанського руху, з життям і діяльністю воєначальників Червоної гвардії та Червоної армії. Значний пласт воєнної історії, зокрема про творення Армії УНР, Української Галицької армії, Української повстанської армії не досліджувався радянською історичною наукою. Відповідно і пам’ятки — поховання, пам’ятні місця боїв, будинки, пов’язані із іменами славетних земляків, які воювали в українських національних підрозділах, не мали право на легітимність.

Новим етапом у розробці теоретичних засад у пам’яткознавстві стала підготовка багатотомного енциклопедичного видання — Зводу пам’яток історії та культури України, який є науковою основою Державного реєстру нерухомих пам’яток України. Серед пам’яток історії та культури пріоритетне місце за кількістю і значенням посідають пам’ятки історії. Окрім розподілу пам’яток історії за типологічною ознакою (будівлі, поховання, пам’ятні місця) запропонований розподіл пам’яток історії за окремими групами. В основу покладена класифікація за змістовними параметрами, а в межах кожної групи пам’ятки розподіляються за хронологічним принципом.

У ході підготовки Зводу розроблені концептуальні засади його створення, понятійно-термінологічний апарат нерухомих пам’яток, запропоновані наукові критерії поцінування, класифікація пам’яток історії, в окрему групу виділені пам’ятки воєнної історії. Останнім часом серед науковців розгорнулася полеміка навколо термінів

“воєнна” та “військова” історія. Військова історія досліджує історію війська, воєнна — займається вивченням історії воєн у контексті загальної історії відповідно до її періодизації. На нашу думку, термін “воєнна історія” — більш широке поняття, оскільки воно стосується всього спектру проблем — і історії війн, і історії війська. Саме війни та воєнні конфлікти, а не військо, є головним, пріоритетним об’єктом вивчення воєнної та воєнно-історичної науки[8].

Запропоновано наступний розподіл пам’яток, які всебічно відображають воєнну (військову — історію війська) історію Україну, і охоплюють всі існуючі типи пам’яток цієї групи:

– оборонні та військово-інженерні споруди — вали, рови, фортеці та їх залишки, оборонні лінії, запорозькі січі, траншеї, доти, дзоти, окопи, землянки;

– автентичні зразки зброї та воєнної техніки, пов’язані з важливими воєнними подіями, бойовою звитягою окремих воїнів, воїнських підрозділів або встановлені на постаментах на честь бойових подій воїнів, трудівників тилу;

– пам’ятні місця бойових дій регулярних військових частин, козацтва, ополченців, партизанів, підпільників, пов’язані з дислокацією військових частин, розміщенням штабів, командних пунктів, шпиталів;

– пам’ятні місця розташування концтаборів, гетто, таборів смерті, місця масових страт військових і цивільного населення під час воєнних дій, спалених населених пунктів;

– храми-усипальні, збудовані на честь воєнних подій або загиблих воїнів;

– меморіальні будинки, пов’язані з життям і діяльністю видатних військових діячів, функціонуванням військових установ і відомств;

– будинки, де розміщувались явочні та конспіративні квартири, підпільні друкарні під час воєнних дій;

– військові кладовища, братські та одиночні поховання воїнів, партизанів, підпільників;

– місця масових поховань іноземних воїнів, незалежно від національної та державної приналежності полеглих[9].

Запропонована класифікація включає всі типи пам’яток воєнної історії й охоплює хронологічно всю історію. Великий масив нових документів, якими останнім часом оперують історики, вільний від ідеологічних нашарувань і суб’єктивних уподобань погляд на історичні процеси і постаті дозволив намалювати об’єктивну картину історичного процесу, дати зважену та неупереджену оцінку історичним

подіям, діяльності видатних діячів. Все це значно розширило поле діяльності пам'яткоохоронців з виявлення та дослідженню пам'яток зазначеної групи, зробило можливим переглянути ставлення до багатьох об'єктів історико-культурного надбання.

Надзвичайно актуальним залишається виявлення й переосмислення пам'яток воєнної історії стародавньої, середньовічної та нової історії України. Протягом тривалого часу табу було накладено на дослідження історії козацтва, військовий вишкіл якого був одним із найкращих у середньовічній Європі. Практично не досліджувалися події, що мали місце на українських теренах під час російсько-турецьких, Північної, Кримської (Східної), вітчизняної 1812 р. воєн. Одностороннє висвітлювалися події громадянської війни, коли в боротьбі за владу зіткнулися інтереси протилежних за поглядами політичних партій, різних громадських організацій, державних утворень. Складність ситуації посилювалася внаслідок того, що в коловерть подій були втягнуті широкі народні маси, боротьба велася не тільки між окремими соціальними верствами, але й проти іноземних загарбників. Мало досліджена історія воїнських формувань доби національних визвольних змагань 1917—1921 рр.

Довгий час об'єктивному висвітленню історії Другої світової війни та її складової — Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу заважала залежність радянської історичної науки від політичної кон'юнктури, яка часто змінювалася. Друга світова війна за масштабами задіяних збройних сил та зусиль військово-промислового комплексу, визначальними битвами, за наслідками, що визначили маршрут світової історії в другій половині XX ст., займає особливе місце. Війна двічі прокотилася своїм смертоносним валом українськими землями, залишивши після себе руїни і згарища, оборонні споруди і місця воєнних баталій, воєнну техніку і поховання воїнів і мирних громадян.

Після визволення території від нацистських загарбників серед інших заходів, пов'язаних з відбудовою народного господарства, піднімалися питання про благоустрій могил, увічнення пам'яті воїнів, які загинули в боях за визволення і незалежність Батьківщини. Протягом перших повоєнних років розпочалося виявлення і постановка на облік військових цвинтарів, братських та одиночних поховань, було розроблено 50 типових проектів пам'ятників і надгробків[10]. Головним чином, увічнювались події, присвячені переможній ході Червоної армії, радянському партизанському руху, партійно-комсомольському підпіллю.

Поза увагою дослідників залишалися події 1939—1941 рр., початкового періоду Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу, пов'язаного з відступом радянських частин і оточенням сотень тисяч радянських воїнів під час оборони Києва, Севастополя, Одеси, наступальних операцій під Харковом і в Криму під час Керченсько-Феодосійської десантної операції в 1941—1942 рр. Однобічне висвітлення подій радянською історіографією негативно вплинуло на стан виявлення та дослідження пам'яток цього періоду. Поза увагою залишалися могили радянських воїнів, які загинули в оточенні, перебували у ворожому полоні, поховання січових стрільців, вояків ОУН і УПА, іноземних воїнів, місця масових страт радянських військовополонених і жертв нацизму, бойові дії Української повстанської армії, діяльність українського націоналістичного підпілля.

Концептуальні підходи щодо дослідження пам'яток цього періоду, які у багатьох випадках є чи не єдиним свідком воєнної доби, джерелом пізнання для сучасного покоління, потребують певної корекції. Лише за умови зваженого та об'єктивного підходу до висвітлення всіх подій і відображення їх у пам'ятках матеріальної культури, висвітлення всього спектру проблем воєнного часу можна показати не тільки велич духу та звитягу народу-переможця, а й неймовірно складні соціально-політичні процеси і колізії, що визначили його шлях на майбутнє. У повоєнний період українці гинули під час воєнних конфліктів, виконуючи "інтернаціональну місію" в Угорщині, Чехословаччині, Афганістані та в інших регіонах світу. Могили воїнів, які загинули під час радянсько-афганської війни, стоять на державному обліку і включені до Державного реєстру нерухомих пам'яток.

Початок XXI ст. позначений продовженням основних напрямів пам'яткоохоронної діяльності, започаткованих у попередні десятиліття. 1990-і рр., які ввійшли в історію України як час виникнення та розбудови незалежної держави Україна, характеризуються новими процесами у справі дослідження та збереження історико-культурної спадщини. Наукові розробки 1980—2000-х рр., досвід підготовки "Зводу пам'яток історії та культури України" знайшли певне відображення у Законі України "Про охорону культурної спадщини України" (2000 р.). Пам'ятки воєнної історії входять до історичних пам'яток, що визначені як "будинки, споруди, окремі поховання та некрополі, місця масових поховань померлих (загиблих військовослужбовців, у тому числі іноземців), які загинули у війнах, місця бойових дій, місця загибелі бойових кораблів, морських,

річкових суден, у тому числі із залишками бойової техніки, озброєння, амуніції тощо"[11]. У Законі визначені основні види пам'яток історії, але характеристика історичних пам'яток занадто узагальнена і вимагає конкретизації та розширення дефініції. Це стосується визначення критеріїв надання статусу пам'ятки, зазначення таких важливих характеристик, як автентичність і тотожність у часі з "важливими історичними подіями"[12].

Як відомо, особливістю історичного розвитку України була багатовікова боротьба народу за національне визволення, що органічно поєднувалася з соціальною історією. Пам'ятки воєнної історії середньовічної доби і ранньомодерного часу представлені незначною кількістю історико-культурних об'єктів. У більшості своїй це комплексні пам'ятки археології та історії, історії та архітектури. Наприклад, рештки укріплень княжої доби — дерев'яні вали, рови, башти, фортеці та їх залишки. "Місто Володимира" (IX — 1-а половина XIII ст.) на Старокиївській горі являло собою фортецю, оточену потужним земляним валом з дубовою огорожею, воротами, мостами через глибокий рів. За часів княжіння Ярослава Мудрого продовжувалося будівництво укріплень для захисту південних кордонів Русі від кочовиків. Навколо "міста Ярослава" були зведені потужні укріплення. Залишки Золотих воріт, збудованих за часів Ярослава Мудрого, — автентична пам'ятка, яка дає уявлення про оборонні споруди X ст. у Києві[13].

Оборонні споруди, вежі та брами навколо Києво-Печерської лаври, фундаменти Десятинної церкви у Верхньому місті — свідки звитяги русичів, які боронили свою землю від ворога. Перший мурований храм Київської Русі став останнім оплотом героїчних захисників Києва в грудневі дні 1240 р. Літописець повідомляє, що від великої кількості людей, які збіглися на хори, склепіння не витримали й обвалилися. Справжньою причиною руйнування Десятинної церкви, на думку археологів, були монголо-татарські стінобитні машини[14].

Комплексною пам'яткою архітектури і воєнної історії являється Київська фортеця, яка складається з кількох земляних укріплень — цитаделі, Звіринецького, Васильківського, Госпітального, Лисогірського — та низки споруд, що призначалися для військових казарм, виробництва та зберігання зброї, амуніції тощо. Самостійне значення мали укріплення Печерського монастиря та містечка, що існували протягом XII—XVII ст. і реконструювалися за часів гетьманів І. Самойловича та І. Мазепи. Найдавнішою пам'яткою середньовічного типу є оборонні мури навколо верхньої території Лаври (кінець XVII ст.). Арсенальні виробничі майстерні фортеці стали зародком

майбутнього заводу “Арсенал”. У 1991 р. створено пам’ятку-музей “Київська фортеця” (нині Національний історико-архітектурний заповідник “Київська фортеця”), який є своєрідним музеєм історії фортифікації[15].

У Києві збереглися пам’ятні місця, пов’язані з подіями Української революції та громадянської війни. Восени 1917 р. був сформований Галицький курінь січових стрільців, основу якого склали 22 добровольці, котрі знаходилися в Дарницькому таборі для військовополонених. Курінь відіграв важливу роль у захисті Української Народної Республіки під час повстання більшовиків у Києві в січні 1918 р. Найбільші сутички відбулися біля будинку Української Центральної Ради (вул. Володимирська, 57), стрілецьких казарм (вулиці Артема, 24 та Смирнова-Ласточкіна, 20), Михайлівського Золотоверхого собору, Трьохсвятительської церкви, біля заводу “Арсенал” та в інших місцях. В 2001 р. на будинку Національного педагогічного університету ім. М. Драгоманова, де створювався курінь (вул. Пирогова, 9), встановлена меморіальна дошка, що увічнює ці події[16].

Під час роботи над Зводом по м. Києву встановлені адреси меморіальних будинків, де розміщувалися військові відомства, штаби, працювали і мешкали відомі військові діячі. У 1918—1919 рр. на вул. Архітектора Городецького, 11-а працювали військові міністерства УНР та Української Держави В цей період у будинку проживав генерал-хорунжий Армії УНР, начальник штабу Київського військового округу (1917—1918 рр.), заступник, згодом військовий міністр УНР (1918—1919 рр.), командир 2-ї Сердюцької дивізії (1918 р.), головнокомандувач Південної групи військ Директорії УНР (1919 р.), Української Галицької армії (1919 р.) О. Греків[17].

Від листопада 1917 р. військовими справами УНР керував Генеральний секретаріат військових справ, утворений із Генерального військового комітету, який в 1917—1918 рр. працював у приміщенні колегії Павла Ґалаґана (вул. Б. Хмельницького, 11). У 1917 р. його очолював український громадсько-політичний і державний діяч С. Петлюра[18]. З ім’ям Головного отамана Армії УНР, голови Директорії УНР С. Петлюри пов’язані й інші меморіальні об’єкти у Києві (вул. Володимирська, 36, 57, 78).

Про події 1917 р. нагадує братська могила на Флорівській горі, в якій поховані 16 українських вояків полку ім. гетьмана Б. Хмельницького, що одним із перших присягнув Українській Центральній Раді. Під час виїзду на фронт з Києва ешелон полку на ст. Пост-Волинський був обстріляний козаками, заздалегідь

розставленими обабіч колії за наказом командувача Київським військовим округом[19].

Значну роль в українізації військових частин, будівництві національної армії відіграли військові з'їзди. Другий Всеукраїнський військовий з'їзд, який проходив у червні 1917 р. у приміщенні міського оперного театру, мав розпочати роботу в Троїцькому народному будинку, але його приміщення виявилося занадто малим для всіх делегатів. Біля Троїцького народного будинку відбувся мітинг солдат із закликами негайного проголошення автономії України. На з'їзді був оприлюднений 1-й Універсал Української Центральної Ради, обрана Тимчасова рада військових депутатів у складі 132 чоловік, яка увійшла до складу УЦР[20].

Глибокий слід в історичній долі українського народу залишила Велика Вітчизняна війна Радянського Союзу 1941—1945 рр. Якщо у воєнні і перші повоєнні роки увічнювалися лише події, пов'язані з переможною ходою Червоної армії, то на початку 1960-х рр. постало питання про увічнення трагічних сторінок, які протягом тривалого часу замовчувалися. На далеких підступах до Києва оборонні бої вели війська Південно-Західного фронту на чолі з генерал-полковником М. Кирпоносом. У другій половині вересня 1941 р. оборона Києва перетворилася на одну з найбільших трагедій Червоної армії. У вороже оточення потрапило чотири армії, близько 665 тис. радянських воїнів. Штаб фронту, члени Військової ради фронту і велика група офіцерів намагалися вирватися з оточення. У нерівному бою був смертельно поранений командувач фронту, Герой Радянського Союзу, генерал-полковник М. Кирпонос, загинули члени Військової ради фронту М. Бурмистенко, Є. Риков, начальник штабу В. Тупиков. Після визволення Києва в 1943 р. прах М. Кирпоноса і В. Тупикова перенесено до столиці, а 1957 р. перепоховано у парку Вічної Слави[21].

В Україні гітлерівці влаштували 230 концтаборів, 50 гетто, безліч місць масових страт військовополонених і мирних мешканців. Серед них найбільш сумної слави у Києві зажили Дарницький і Сирецький табори. В Дарниці, на колишній околиці міста, встановлені місця двох таборів для полонених командирів і рядового складу, де було знищено понад 120 тис. чоловік, за іншими даними — близько 200 тис.[22] Місцем масових страт мирного населення, переважно єврейської національності, радянських військовополонених, членів українського націоналістичного підпілля, став Бабин Яр, де загинуло понад 150 тис. чоловік[23].

З самого початку окупації Києва розгорнуло діяльність партійно-комсомольське підпілля. Початок війни відкрив новий етап у

діяльності всіх організацій самостійницького спрямування. Особливу активність виявила ОУН, обидва її відділи — під проводом А. Мельника і С. Бандери. На відміну від бандерівців прибулі до Києва члени ОУН (м) не афішували кінцевої мети своєї діяльності — відновлення Української держави. На початку грудня 1941 р. були заарештовані 200 чоловік, пов'язаних з ОУН, більшість з яких входила до ОУН (м). Їхня діяльність йшла в розріз з окупаційною владою. 21 лютого 1942 р. поетесу, керівника культурницької комісії О. Телігу і понад чотирьох десятків творчої інтелігенції було розстріляно в Бабиному Яру[24]. На місці загибелі О. Теліги в 1992 р. встановлений символічний хрест. Меморіальними дошками відзначені будинки, де мешкала поетеса (вулиці Володимирська, 45 та Л. Толстого, 25), керівник Проводу українських націоналістів О. Ольжич, за активного сприяння якого була створена Українська національна рада (вул. Л. Толстого, 15).

Друга світова війна — одна з найбільших трагедій двадцятого століття, в горнилі якої гинули мільйони людей різних національностей. Важливо відновити історичну пам'ять про всіх, хто загинув під час війни і похований на українській землі, незалежно від причетності до тієї чи іншої партії, конфесії, того чи іншого військового табору. Відновлення історичної правди про страждання і долі всіх без виключення жертв війни і політичних репресій часів Другої світової війни і повоєнних років —благородна гуманітарна мета. Встановленню поховань іноземних воїнів, складанню списків іноземних військовополонених, які знаходилися в Україні, слід приділити увагу як науковцям, так і місцевим громадським організаціям. В Києві відомі залишки німецького кладовища часів окупації міста (вул. Ризька), німецький воїнський цвинтар (5 км від міста на трасі Київ-Одеса), впорядковані братські поховання польських та чеських воїнів, учасників визволення столиці України.

Таким чином, після проголошення незалежності України з'явилася можливість об'єктивно та неупереджено, виходячи з принципу історичної достовірності й загальнолюдських цінностей, підійти до вивчення й дослідження історико-культурної спадщини. Серед історичних об'єктів найбільшу у кількісному відношенні групу становлять пам'ятки, пов'язані з воєнною історією, які відіграють вагому роль у патріотичному вихованні, являються організуючим началом у багатьох соціокультурних процесах.

Окремі розділи воєнно-історичної науки вивчалися фрагментарно, переважно в контексті загальної проблематики воєнної історії, воєнних конфліктів, розв'язаних Російською імперією,

громадянської, Першої і Другої світових воєн. Вивчення та дослідження цих подій із залученням до широкого наукового і суспільного обігу пам'яток воєнної історії дозволить об'єктивно висвітлити найбільш вагомі та рельєфні віхи воєнної історії України, увічнити пам'ять загиблих на українській землі.

---

[1] Проект "Заходів по збереженню пам'яток старовини", запропонований головою Московського археологічного товариства О. С.Уваровим І Археологічному з'їзду // Історико-культурна спадщина України (XIX ст. — поч. XX ст.). Збірник документів і матеріалів. — К., 1995. — С. 81.

[2] Григор'єва Т. З історії створення закону про збереження пам'яток // Краєзнавство. — 2008. — № 1—4. — С. 146.

[3] Проект "Правил збереження історичних пам'ятників", підготовлених особою комісією, очолюваною О. Б. Лобановим-Ростовським. // Історико-культурна спадщина України (XIX ст. — поч.XX ст.). Збірник документів і матеріалів. — С. 96.

[4] З доповіді І. Ф. Ліхачова "Про організацію провінційних музеїв і заснування товариства охорони національних пам'ятників" на VII Археологічному з'їзді // Там само. — С. 118—119.

[5] Проект Закону "Про охорону пам'ятників старовини в Росії", підготовлений Московським археологічним товариством // Там само. — С. 181.

[6] Денисенко О. А. Охорона і збереження пам'яток історії та культури в Українській Державі (1918 р.). Дис... на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук. — К., 2002. — С. 67—68.

[7] Бесценные сокровища народа. — К., 1984. — С. 38—39.

[8] Гуржій О. І., Пилявець Р. І. Проблемні питання сучасної української воєнної термінології // Воєнні конфлікти другої половини XX століття. — К., 2004. — С. 6—8; Лисенко О. Є. До питання про зміст понять "війна", "воєнний", "військовий" // Сторінки воєнної історії України. Збірник наукових статей. — К., 2003. — Вип. 7, ч 1. — С. 116—119; Пилявець Р. І. Локальні війни і збройні конфлікти як поняття воєнно-історичної науки // Там само. — С. 110—115.

[9] Методичні рекомендації по підготовці матеріалів Зводу пам'яток історії та культури України. — К., 1993. — С. 32; Горбик В., Денисенко Г. Воєнна історія України в пам'ятках України. — К., 2003. — С. 8.

[10] Горбик В. О., Денисенко Г. Г Воєнна історія України в пам'ятках. — С. 93.

[11] Закон України "Про охорону культурної спадщини" // Правова охорона культурної спадщини. Збірник документів. — К., 2006. — С. 133.

[12] Піскова Е., Федорова Л. Нерухомі пам'ятки історії // Пам'яткознавчі студії в Україні: теорія і практика. — К., 2007. — С.1 84.

[13] Повість времяних літ. Літопис (За Іпатіївським списком). — К., 1990. — С. 240—241.

[14] Толочко П. П. Київська Русь. — К., 1996. — С. 323.

[15] Ситкарьова О., Трегубова Т. Київська фортеця // Звід пам'яток історії та культури України: Київ: Енцикл. вид. Кн. 1, ч. 1. — К.: Голов. ред. Зводу пам'яток історії та культури при вид-ві "Українська енциклопедія" ім. М. П. Бажана, 1999. — С. 430—431.
[16] Горбик В. О., Денисенко Г. Г Воєнна історія України в пам'ятках. — С. 76.
[17] Там само. — С. 77—78.
[18] Мандзенко К. Петлюра, петлюрівці, петлюрівство. До сторіччя від дня народження головного отамана Симона Петлюри. 1879—1979 // Альманах Українського народного союзу. На рік 1979. — Річник 69-й. — Нью-Йорк. — С. 14.
[19] Солдатенко В. Ф. Центральна Рада та українізація армії // Український історичний журнал. — 1992. — № 6. — С. 31.
[20] Щусь О. Й. Всеукраїнські військові з'їзди // Історичні зошити. — 1992. — № 2. — С. 20, 22, 25.
[21] Горбик В. О., Денисенко Г. Г Воєнна історія України в пам'ятках. — С. 108.
[22] Король В. Ю. Трагедія військовополонених на окупованій території України в 1941—1944 роках. — К., 2002. — С. 70.
[23] Бабин Яр (вересень 1941 — вересень 1943 рр.): документи та матеріали // Український історичний журнал. — 1991. — № 9. — С. 80.
[24] Київ у дні нацистської навали. За документами радянських спецслужб. — Київ-Львів, 2003. — С. 52.

Катаргіна Т. І.

Історико-культурна спадщина національних меншин у Києві

Впродовж багатьох років у суспільну свідомість вкарбовувалася думка про "остаточне" вирішення національного питання в республіках СРСР. Етнічний фактор знецінювався і натомість визначався зростаючий тиск ідеологічних формулювань щодо злиття всіх націй і народностей в єдину монолітну спільність "радянський народ." Така політика призвела до нівелювання специфічних національних інтересів в усіх сферах суспільного життя. Складним випробуванням у вирішенні проблем національних взаємовідносин став кінець 1980-х — початок 1990-х рр. Тоді в СРСР склалася вкрай напружена ситуація, яка охопила всі сфери економічного, соціально-політичного і духовного життя. Концентрований вираз вона знайшла у сфері національного розвитку і міжнаціональних відносин. Загострення проблем у більшості колишніх республік Союзу призвело до відкритих воєнних конфліктів, до тисяч жертв у ряді регіонів.

Розпаду СРСР передували міжнаціональні конфлікти, центробіжні тенденції, які охопили суспільства країн бувшого соціалістичного табору, посилення міграційних потоків до західних країн. Це активізувало процес розробки і прийняття міжнародних документів із захисту національних меншин. Громадськість і державні інституції західних країн усвідомили, що нехтування інтересів етнічних меншин негативно позначається на прогресі не тільки таких суспільств, які щойно стали на шлях розвитку демократії, а й тих, що вважаються країнами з розвинутими демократичними інституціями. В ході міжнаціональних, міжетнічних конфліктів нищаться інші культури з їх традиціями, звичаями, пам'ятками — руйнується культурна сфера існування етносів. Розуміння цієї загрози і запобігання її поширення лежить у площині взаємовідносин етносів, тому що руйнування власної культури починається з вандалізму по відношенню до культурного надбання інших народів.

Існування загальних тенденцій у сфері збереження культурної спадщини в різних країнах, розуміння важливості цього напряму розвитку культури виявилось у діяльності та прийнятті міжнародними

організаціями спеціальних документів про статус національних меншин. У 1992 р. на 48-й сесії ООН прийнята "Декларація про права осіб, що належать до національних або етнічних, релігійних і мовних меншин"[1]. Цей важливий документ міжнародного права наголошує, що кожна з держав — членів ООН, зберігає самобутність етнічних меншин, заохочує створення умов для такої самобутності, визначає основні права національних меншин, які мешкають на її території, враховуючи загальноприйняті норми міжнародного права. До таких норм належать право користування культурними реліквіями свого народу, право опановувати й використовувати свою мову, право підтримувати етнокультурні зв'язки з титульними націями інших держав.

На міжнародних форумах НБСЄ (Копенгаген, 1990 р.), Ради Європи (Відень, 1993 р.) розглядалися питання вдосконалення системи забезпечення прав національних меншин, зміцнення й поширення принципів демократії, захисту прав національних меншин, толерантного ставлення до етнічної культурної спадщини. Серед документів, прийнятих Радою Європи, один безпосередньо був присвячений національним меншинам. У ньому зазначено, що держави повинні створювати умови, які б давали змогу особам, що належать до національних меншин, розвивати свою культуру, зберігаючи при цьому свою релігію, традиції та звичаї.

Наступним кроком Ради Європи у напрямку розвитку забезпечення прав національних меншин було прийняття у листопаді 1994 р. "Конвенції про захист національних меншин"[2]. У тексті конвенції викладені найновіші досягнення світової політології, правознавства, етнології щодо захисту прав національних меншин. Документ по суті є найновішим політико-правовим актом сучасності у галузі визначення прав національних меншин, що активізує шляхи вирішення багатьох гострих проблем сучасності. В ньому визначені місце і статус етнічних груп у сучасних демократичних державах, їх роль у правовому громадянському суспільстві. Цей документ базується на вагомому ґрунті попередніх документів, в тому числі й на Декларації ООН про права осіб, що належать до національних або етнічних, релігійних і мовних меншин.

У Рамковій Конвенції наголошується на зовнішньополітичному аспекті, оскільки захист прав етносів є суттєво важливим для забезпечення стабільності, демократії та миру в Європі. Через весь документ проведено думку про необхідність створення в кожному суспільстві клімату толерантності, заохочення взаєморозуміння та поваги до здобутків кожної з культур, взаєморозуміння між людьми

різного етнічного походження. Окремо звернуто увагу на необхідність сприяння вивченню культури, історії, мови та релігії етнічних груп[3]. Саме тому документ наголошує на підтримці культурного розмаїття, як джерела збагачення суспільства кожної з країн. Конвенція конкретизувала обов'язки держав щодо доступу, організації та використання засобів мас-медіа національних меншин, включаючи і право поширення інформації рідною мовою. Уряд України підписав Рамкову Конвенцію у 1995 р., а Верховна Рада ратифікувала її у грудні 1997 р. Таким чином, цей міжнародний акт увійшов до правового поля України[4].

В умовах процесу "глобалізації" з притаманним йому нівелюванням особливостей кожного етносу, актуальною проблемою сучасності стає збереження та популяризація історико-культурного надбання кожного народу, його етнокультурних традицій.

Основи міжнаціональних відносин, як і суспільного буття національних меншин, почали формуватися в Україні, як республіки колишнього Радянського Союзу лише наприкінці 1980-х рр. У цей період було визнано з правової точки зору саме існування в нашому суспільстві таких спільностей, як національні меншини. З часу проголошення незалежності України проблемам національних меншин розпочали приділяти більше уваги на державному рівні. Як відзначається в сучасних дослідженнях, "питання становлення конституційно-правового статусу національних меншин для України особливо актуальне тому, що вона є унітарною державою з багатонаціональним складом населення. Незважаючи на широке визнання і проголошення прав та свобод національних меншин, ця проблема залишалась мало дослідженою. У вітчизняній науці конституційного права до останнього часу не існувало фундаментальних досліджень конституційно-правового статусу національних меншин"[5].

За роки незалежності в Україні створені політико-правові підвалини державної національної політики, яка будується на принципах рівності політичних, соціальних, культурних прав і свобод усіх громадян незалежно від їхнього походження, на підтримці розвитку національної свідомості та самоутвердження, захисту громадян України на рівних підставах. Йдеться про вивірену державну програму гармонізації міжнаціональних стосунків, захист прав національних меншин, задоволення їхніх культурно-просвітницьких, мовно-освітніх та інформаційних потреб[6].

Серед перших законодавчих актів, прийнятих після проголошення незалежності України, були Декларація прав

національностей України (1 листопада 1991 р.)[7] та Закон України "Про національні меншини в Україні" (25 червня 1992 р.)[8]. Законом визначено, що до національних меншин належать групи громадян України, які не є українцями за національністю, виявляють почуття національного самоусвідомлення та спільності між собою. В статті 6 Закону про національні меншини зазначено, що "держава гарантує всім національним меншинам права на національно-культурну автономію: користування і навчання рідною мовою чи вивчення рідної мови в державних навчальних закладах або через національні культурні товариства, розвиток національних культурних традицій, задоволення потреб у літературі, мистецтві, засобах масової інформації. Держава гарантує національним меншинам право на збереження життєвого середовища у місцях їх історичного й сучасного розселення"[9]. Однак, у Законі відсутні положення щодо збереження та популяризації культурної спадщини національних меншин. Це питання повинно знайти своє відображення у новій редакції Закону.

Для реалізації державної політики у сфері міжнаціональних відносин, прав національних меншин, державної міграційної політики, координації діяльності органів державної виконавчої влади щодо задоволення духовних потреб, відродження, збереження та розвитку в Україні культур, мов і традицій національних меншин створено Державний комітет України у справах національностей та міграції.

1 березня 1999 р. Кабінет Міністрів України ухвалив постанову "Про затвердження комплексних заходів щодо розвитку культур національних меншин України на період до 2001 року"; 5 квітня 2000 р. відбулися парламентські слухання з проблем законодавчого врегулювання та реалізації державної політики щодо забезпечення прав кримськотатарського народу і національних меншин, які були депортовані і добровільно повертаються в Україну, та ін.[10] На місцевому рівні розпочали більше уваги приділяти програмам з підтримки національних меншин. За сприяння Київської міськадміністрації 2000 р. був виданий покажчик "Національні меншини в Україні"[11].

Проблеми національних меншин розглянуті у Розпорядженні Президента України "Про заходи щодо реалізації державної політики у сфері міжнаціональних відносин, релігій і церкви" (23 вересня 2005 р.), в якому наголошується на необхідності розробки державної програми зміцнення міжнаціонального миру та злагоди в Україні, запобігання виникненню міжетнічних, міжконфесійних конфліктів, передбачивши, зокрема, конкретні заходи з утвердження ідей міжнаціональної злагоди, толерантності у відносинах між представниками різних

національностей та конфесій, підтримки національних культурних традицій[12].

Але, незважаючи на певні кроки в напрямі вирішення проблем національних меншин, слід констатувати, що прийняті заходи мають пунктирний, не системний характер, хоча такі проблеми потребують постійної уваги з боку державних установ. Крім того, як наголошувалося на численних зустрічах, "круглих столах", конференціях і нарадах, досі не визначені статус, керівники і напрями діяльності Державного комітету у справах національностей та міграції, а у Верховній Раді не прийнято Концепцію державної етнонаціональної політики України. Керівник Асоціації національно-культурних об'єднань України О. Фельдман зауважив, що держава не повинна відкладати вирішення питань, пов'язаних із забезпеченням прав нацменшин. Це може не лише негативно позначитися на внутрішньополітичній ситуації в країні, а й ускладнити процеси інтеграції України до європейського співтовариства[13].

Мета представленого розділу — акцентувати увагу на масштабній і різноманітній культурній спадщині України, зокрема міста Києва, яка складається з надбань українського народу, інших народів і етносів, які мешкають на її території. Національні культури, впливаючи одна на одну специфічними особливостями, утворюють неповторний багатобарвний синтез. Збереження пам'яток історії та культури етнічних груп країни є складовою забезпечення її культурного розвитку.

В Україні, як багатонаціональній державі, визнано за життєву необхідність врахування в основних галузях державного, суспільно-політичного і культурного життя національного фактора. За даними останнього загальноукраїнського перепису населення 2001 р. на її території, крім титульної нації, проживає понад 130 національностей і народностей — 10,5 млн. чоловік, або понад 22% населення[14]. Це росіяни, білоруси, євреї, поляки, молдовани, румуни, угорці, греки, кримські татари, німці, болгари, чехи, гагаузи та ін. Найбільша етнічна спільнота — українці, яких налічується 37,5 млн. осіб, або 77,8% від загальної кількості громадян. Інші спільноти належать до категорії національних меншин. Серед них найбільшу частку становлять росіяни — 8,3341млн. або 17,3%. Їх кількість порівняно з переписом 1989 р. зменшилася на 26,6%. У порівнянні з даними перепису 1989 р. кількість євреїв зменшилася в 5 разів (з 500 до 100 тис.); в 5,3 рази збільшилася кількість кримських татар (сьогодні їх близько 250 тис.); кількість вірмен збільшилась у 1,8 рази (100 тис.); азербайджанців —

45 тис., їх збільшилось на 20%; грузин збільшилося на 50% і сьогодні їх 34 тис.[15]

В місті Києві, за даними перепису, налічується 2 567 мешканців, з яких українців — 2110,8 тис., росіян — 337,3 тис., євреїв — 17,9 тис., білорусів — 16,5 тис., поляків — 6,9 тис., вірменів — 4,9 тис., частка інших національностей становить менше 0,2% від загальної кількості постійного населення[16]. Такий етнічний склад населення вимагає особливої уваги до питань розвитку культури, освіти, збереження традицій, національних особливостей.

З поглибленням досліджень історико-культурної спадщини України і Києва, як столиці держави, виникають нові проблеми, які потребують осмислення та зваженого трактування з урахуванням збереження культурної самобутності кожного з народів. Рівень цивілізованості суспільства визначається не тільки сучасними новітніми методами технологічного розвитку, а й тим, як суспільство спромоглося зберегти спадщину попередніх поколінь. Створення нового і збереження традиційного в усі часи протистояло варварству й вандалізму. Збереження культурної спадщини титульних націй в кожній країні невід'ємне від дбайливого ставлення та підтримки культурних ресурсів всіх етнічних груп, які здійснили свій вагомий внесок у розвиток держави.

Геополітичне становище України з давніх-давен сприяло активним економічним, політичним та культурним зв'язкам українського народу з народами інших країн. На багатій українській землі знаходили притулок емігранти з інших держав, утворюючи з часом великі групи іноетнічного населення.

З кінця 1990-х рр. розпочалося дослідження у напрямку визначення та ідентифікації пам'яток і пам'ятних місць, пов'язаних з представниками національних меншин в Україні. Цей аспект пам'яткознавства вперше було висвітлено 1992 р. у дослідженні П. Т. Тронька і В. А. Войналовича "Увічнена історія України" у розділі "Відображення процесу взаємозбагачення національних культур у монументальному літописі України"[17]. Аналізуючи стан і перспективи дослідження пам'яток, пов'язаних із представниками різних національностей, науковці зазначили, що ця робота потребує глибоких і планомірних наукових досліджень[18].

У 1998 р. був виданий каталог-довідник "Пам'ятки діячам науки та культури національних меншин України"[19], до якого було включено об'єкти історичного, мистецького, архітектурного значення, які пов'язані або відзначають перебування в Україні видатних представників науки, культури, мистецтва інших етнічних груп.

Активну дослідницьку роботу у цьому напрямі розгорнуло й Українське товариство охорони пам'яток історії та культури. За даними досліджень був складений Словник пам'яток історії та культури національних меншин України[20].

Протягом 2003—2004 рр. побачили світ видання, присвячені пам'яткам російської[21] та німецької[22] культури в Україні. Такі тематичні публікації репрезентують різні аспекти захисту та збереження пам'яток окремих національних меншин і дають можливість детально виявити впливи і відмінності кожного з етносів, а також визначити внесок різних культур та традицій у скарбницю української культури за сторіччя їх співіснування.

За останнє десятиліття активізувалися наукові розвідки з етнонаціональних питань. Науковцями проводяться дослідження різних аспектів історії та культури етнічних груп в Україні. Вийшли з друку збірники документів і матеріалів: "Національні відносини в Україні у XX ст. Збірник документів і матеріалів"; "Кримські татари: шлях до повернення. Збірник документів і матеріалів у 2-х частинах"[23]; "Етнічний довідник. Національні меншини в Україні"[24], підготовлений науковцями Інституту історії України НАНУ. Культурна спадщину нацменшин досліджують такі автори, як М. Абдуллаєва[25], І. Винниченко[26], В. Григор'янц[27], О. Іващенко та Ю. Полішук[28], Л. Коган[29], А. Леонова[30], Н. Терентьєва[31], О. Терентьєва[32], Л. Розсоха[33], А. Ішин, І. Бернарський, О. Швець[34], О. Панченко[35] та ін.

Збільшилася кількість періодичних видань, покликаних задовольнити потреби етнічних спільнот. В Україні зареєстровано 188 друкованих засобів масової інформації для національних меншин, 58 із них розповсюджуються по всій державі. Вони виходять російською, болгарською, вірменською, єврейською, кримськотатарською, польською та румунською мовами. Плідно працює видавництво "Етнос", що друкує книги мовою оригіналу будь-яких національностей, які проживають в Україні. Головна спеціалізована редакція літератури мовами національних меншин України у Києві координує організаційно-творчу діяльність мережі спеціалізованих редакцій та видає книги, брошури, друковані видання для різних категорій етнічних груп[36].

До важливих результатів роботи слід віднести розробку концепції розвитку культур національних меншин України та програми її реалізації. В концепції стверджується, що лише на засадах вільного етнокультурного розвитку, якомога повнішого задоволення культурних та освітніх потреб можлива інтеграція національних меншин у державне, громадсько-політичне та духовне життя України.

В цьому напрямі Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України ім. І. Кураса проводить значну роботу з дослідження, виявлення, аналізу та оприлюднення документів з історії етнонаціональних відносин на українських землях у ХХ ст., оскільки більшість сучасних проблем корінням сягає у близьку історичну спадщину, ще живі очевидці трагедій тоталітаризму, не стерлися з пам'яті його жертви. Це етнополітологічні конкретні дослідження як окремих хронологічних відрізків: початку ХХ ст., доби Української революції 1917-1920 рр., 1920—1930-х рр., Другої світової війни, так і певних етнічних груп, у першу чергу поєднаних з долею українського народу, найбільш чисельних та впливових на регіональному рівні етносів: поляків, німців, євреїв, кримських татар, румун, словаків тощо. Також при Інституті відновлено "Кабінет єврейської культури". Окреслені напрями стали складовими загальної наукової проблеми "Етнополітичні процеси в Україні: історичний досвід, сучасний стан, перспективи", що розробляється в інституті[37]. У 1997 р. вчені інституту підготували колективну роботу "Етнополітичний розвиток України: досвід, проблеми, перспективи"[38].

Вагомий внесок у визначення, виявлення, ідентифікацію пам'яток етнічних громад Києва здійснили автори, залучені до підготовки Зводу пам'яток історії та культури по місту Києву, більшість з яких — наукові співробітники Інституту історії України НАНУ[39]. В інституті плідно працює Центр Зводу пам'яток історії та культури України, а також Центр українсько-грецьких відносин.

Значну дослідницьку роботу у напрямку виявлення пам'яток нацменшин здійснюють наукові працівники Музею історії міста Києва.

На сучасному етапі йде процес складання Державного реєстру культурної спадщини України. В Постанові Кабінету Міністрів України від 21 грудня 2001 р. щодо створення реєстру пам'яток на органи місцевого самоврядування покладена відповідальність за підтримку автентичних пам'яток національних меншин. Критерій автентичності означає, що пам'ятка повинна значною мірою зберегти свою форму та матеріально-технічну структуру, історичні нашарування, а також роль у навколишньому середовищі. В пункті 11 Постанови наголошується: "Об'єкти культурної спадщини місцевого значення повинні відповідати критерію автентичності, а також принаймні одному з таких критеріїв: вплинули на розвиток культури, архітектури, містобудування, мистецтва певного населеного пункту чи регіону; пов'язані з історичними подіями, віруваннями, життям і діяльністю видатних людей певного населеного пункту чи регіону; є творами відомих архітекторів або інших митців; є культурною

спадщиною національної меншини чи регіональної етнічної групи"[40]. Таким чином, об'єкти культурної спадщини етнічних громад відносяться до пам'яток місцевого значення і саме на місцеві органи виконавчої влади покладена відповідальність за виконання програм із захисту, охорони та збереження історико-культурних надбань національних меншин.

В умовах пробудження національної свідомості в сучасній Україні особливого значення набуває ставлення до історико-культурної спадщини. За якістю пам'яток, за наявністю шедеврів, за їх загальною кількістю Україна без перебільшення належить до країн з багатою культурною спадщиною. Нині в країні нараховується понад 130 тис. нерухомих пам'яток — археології, історії, архітектури та містобудування, монументального мистецтва. У Києві — 3859 пам'яток археології, історії, архітектури та містобудування, монументального мистецтва, два комплекси включені до Списку всесвітньої культурної спадщини ЮНЕСКО — собор Святої Софії з будівлями однойменного кафедрального монастиря (XI—XVIII ст.) і Києво-Печерська лавра (XI—XVIII ст.), 390 пам'яток віднесені до об'єктів національного значення[41]. Решта пам'яток має місцеве значення, серед яких певна частка припадає на пам'ятки національних меншин.

Різноманітна історико-культурна спадщина відтворює багатовікову історію міста. Суспільством має бути усвідомлене, що значна частина спадщини вже втрачена внаслідок тривалих і жорстоких війн, цілеспрямованого знищення в часи імперської політики, тоталітарного режиму, занепаду культури під тиском ідеологічних постулатів і політичних гонінь. Серед збережених об'єктів культурної спадщини на сьогодні певна частка належить пам'яткам і пам'ятним місцям національних меншин Києва, які представлені різноманітними видами пам'яток:

– Пам'ятки сакральної архітектури.
Середньовічні фортеці, замки, фортифікаційні укріплення.
– Палацові комплекси, маєтки, садиби, пам'ятки садово-паркового мистецтва.
– Будинки — пам'ятки історії, пов'язані з життям і діяльністю видатних представників культури і науки.
– Будинки органів самоврядування, освітніх і медичних закладів, наукових установ, театрів, бібліотек, музеїв, редакцій часописів.

– Будинки, де проживали політичні діячі, перебували учасники визвольних рухів.
– Пам'ятки виробництва і техніки, пов'язані з представниками різних етнічних громад.
– Пам'ятники монументального мистецтва.
– Споруди, меморіали, пам'ятники й надгробки, виконані представниками різних етносів.
– Пам'ятні місця трагічних подій воєнної історії.
– Некрополі, поховання.

Наведений розподіл дещо схематичний, але він дає можливість розглянути різноманітну культурну спадщину національних меншин за певним принципом, в основу якого покладено типологічне визначення пам'яток. Така класифікація також дає можливість сконцентрувати необхідну інформацію за тематичним принципом.

Пам'ятки сакральної архітектури

Надзвичайно цінними для дослідження історико-культурної спадщини різних народів є об'єкти сакральної архітектури, які дійшли до нашого часу в автентичному вигляді. Попри світові війни, антирелігійні кампанії, що супроводжувалися винищенням культових споруд, незважаючи на використання багатьох монастирських та церковних будівель в якості приміщення для утримання сільськогосподарської техніки, баз збереження овочів, на розміщення на їх території військових частин та військ НКВС, що відбувалися в Україні протягом 20 ст., незважаючи на репресії серед священнослужителів за роки радянської влади, церква як інституція вистояла і відродилася.

Церква, яка протягом століть виконувала багато функцій в організації виховання, освіти, спрямування суспільного життя, залишила неперевершені архітектурні споруди, твори монументального мистецтва. Розглядаючи церкви, як пам'ятки історії та культури, що відображають сакральні уявлення різноманітних етнічних груп та релігійних конфесій, можна спостерігати вплив європейської або азіатської культур на ту чи іншу територію або регіон України. Пам'ятки сакральної архітектури можуть нести інформацію щодо їх використання представниками різних релігійних громад протягом століть. У такому випадку об'єкт представляє історичний інтерес для різних етнічних груп.

Крім того, у спорудженні церков, дзвіниць, їх оздобленні часто брали участь російські, грецькі, вірменські, польські, шведські,

німецькі архітектори, що дає змогу визначити етапи їх творчого зростання та пошуку виразних форм у сакральній архітектурі. Збереглися храми, побудовані коштом греків: Всіх Святих, святих Костянтина і Олени. Відновили свою діяльність збережені синагоги у Києві. Найтяжчий період для розвитку церков в Україні пов'язаний з періодом сталінської індустріалізації кінця 1920-х — початку 1930-х років. Під приводом боротьби з релігією у церкви вилучалися цінності, руйнувались дзвіниці, а зняті дзвони і куполи йшли на переплавку для побудови велетнів важкої індустрії.

Масове закриття церков та їх руйнування припало й на роки хрущовської "відлиги". У 1960—1961 рр. за постановою Ради Міністрів з обліку було знято велику кількість пам'яток сакральної архітектури. Більшість з них була розібрана й стала будівельним матеріалом для господарського вжитку. Деякі церкви вдалося зберегти тільки завдяки використанню будівель в якості клубів, кінотеатрів, театрів. Так, у Києві була збережена хоральна синагога на вул. Ш. Руставелі, 13. Споруджена у 1897—1898 рр. на ділянці і коштом цукрозаводчика Л. Бродського (арх. Г. Шлейфер). У 1948—1955 рр. у будинку містився Театр юного глядача. На вул. Ярославів Вал збереглася караїмська кенаса, побудована за проектом відомого архітектора В. Городецького у 1902 р., яка довгий час використовувалась, як кінотеатр "Зоря", з 1981 р. тут розміщений будинок актора. Дещо перебудована, вона і зараз зберігає традиційні для караїмських молитовних будинків форми. Миколаївський костел, побудований на початку XX ст. (вул. Велика Васильківська, 75), використовується як будинок органної і камерної музики. Костел наданий римо-католицькій церкві для проведення богослужінь в окремі дні[42].

Німецька еванегелічно-лютеранська кірха на вул. Лютеранській, 22 збудована за проектом І. Штрома та П. Шлейфера у 1855—1856 рр. У радянський період використовувалась як Будинок архітекторів і тільки за часів незалежності України відновила свою діяльність як церковна інституція. До пам'яток цього типу належать і Синагога галицького єврейського товариства, збудована в 1909—1910 рр. за проектом цивільного інженера Ф. Олтаржевського на вул. Жилянській, Єврейський молитовний будинок 1902 р. на вул. Андріївській, 2/12.

На Контрактовій площі, № 2-б збереглися деякі споруди Греко-Синайського Свято-Катеринінського монастиря XVIII — початку XX ст. — пам'ятки грецької етнічної громади**.**

В цілому, пам'ятки сакральної архітектури національних меншин досліджені недостатньо. Для визначення приналежності

церкви тій чи іншій релігійній громаді слід у дослідженнях звертати на розселення певного етносу на визначеній території, на вкладені етнічною громадою кошти на будівництво кожної окремої церкви.

Середньовічні фортеці, замки, фортифікаційні укріплення

Зазначені споруди були збудовані у часи, коли територія сучасної України входила до складу різних держав та політичних утворень: Речі Посполитої, Османської імперії, Кримського ханства, Австро-Угорщини, Російської імперії. Залишки фортифікаційних споруд або замки шляхетних осіб відтворюють історичні події в усьому їх розмаїтті. Вони є пам'ятками полонізації території, державного устрою, об'єктами, пов'язаними з воєнною історією, свідками соціально-економічного розвитку та свідками міграційних перетворень певного регіону. Кожний з об'єктів складає колоритну картину культурної спадщини України й може вважатися часткою історичного надбання національних меншин, які мешкають на її території. Багато з них перебувають у занедбаному стані, потребують реставраційних та науково-дослідних розвідок. Протягом століть такі об'єкти руйнувалися під час військових дій, як це сталося з т. зв. Литовським замком XIV ст., який був адміністративним центром Києва. Зведений на верхній частині Замкової гори, він був зруйнований у 1482 р. кримським ханом Менглі-Гіреєм. Після відбудови він проіснував до середини XVII ст. Друга половина XIV ст. була позначена встановленням панування на київських землях Великого князівства Литовського. 1362 р. Київ став центром Київського удільного князівства, першим князем якого був Володимир Ольгердович, після 1471 р. — Київського воєводства у складі Литви. Зауважимо, що саме за часів управління Литовським князем Київ отримав у 1490-х рр. від литовського князя Олександра Казимировича Магдебурзьке право, що в свою чергу позитивно вплинуло на розвиток міста, незважаючи на те, що воно було досить обмеженим. Міщани звільнялися від управління та суду великокнязівських намісників, з їх числа обирали членів магістрату (війта, бурмистрів, райців, лавників). Проте, як свідчать документи — численні скарги міщан на порушення їхніх прав, воєводи чинили в Києві свавілля. З 1569 р. Київське воєводство увійшло до складу Речі Посполитої. В цей період місто зберігало своє політичне та військово-стратегічне значення. Його відновлений замок являв собою потужну фортецю, що прикривала внутрішні регіони Литви від нападів кримських ханів[43]. Від литовського замку практично нічого не збереглося, крім пам'ятного місця його розташування. Але на відзначення отримання містом

вольностей, які надавало магдебурзьке право, на Набережному шосе, 8 у 1802—1808 рр. встановлений пам'ятний знак — Колона Магдебурзькому праву, збудована за проектом архітектора А. Меленського. Вхід і сходи до колони, виконані архітектором М. Бобрусовим у 1914—1915 рр. Пам'ятник відновлено у первісному вигляді у 1988 році.

До пам'яток фортифікаційного призначення належить і Київська фортеця, збудована в XVII—XIX ст. як комплекс оборонних, воєнно-виробничих об'єктів. Закладена як оборонне укріплення ще за часів Петра I, вона на початку XIX ст. була значно посилена укріпленнями. До цього доклав свій талант відомий військовий інженер, генерал-лейтенант К. Опперман. Він же у 1810 р. виконав проект посилення Києво-Печерської фортеці та спорудження Звіринецького укріплення перед війною 1812 р.[44]; у 1830-х — на початку 1840-х рр. — проект укріплення Києва і створення головної Київської фортеці; збудував низку споруд: Госпітальне укріплення (вулиці Черепанова і Щорса), Капонір першого полігону (пров. Лабораторний), Капонір другого полігону (вул. Госпітальна, 24), Капонір третього полігону (вул. Госпітальна, 18), Вежа № 5 на Кловському узвозі, 16[45].

З часом форти втратили стратегічне призначення і стали заручниками спочатку суспільного нерозуміння завдань збереження решток минулого, коли каміння, з якого побудовані фортеці, використовувалося жителями навколишніх населених пунктів для спорудження млинів, влаштування власних садиб тощо. Згодом, коли почали формуватися громадські об'єднання для захисту від руйнування саме фортифікаційних споруд, суспільство виявилося байдужим до цих процесів. За часів панування агресивної монументальної пропаганди періоду тоталітаризму такі об'єкти взагалі не вважалися гідними уваги, як рештки зруйнованого пролетарями минулого. Натомість демонструвалося зростання добробуту робітників і селян на тлі руїн пам'яток класу експлуататорів. На сьогодні існування решток фортець заважає комерційним структурам будувати нові велетні в центрі міста і вже на інших умовах викликають негативне ставлення самим фактом свого існування з боку комерційно налаштованої частини чиновників і будівельників. Тому слід посилити громадський контроль за збереженням історико-культурних об'єктів на пагорбах Києва, особливо його центральної історичної частини.

Палацові комплекси, маєтки, садиби, пам'ятки садово-паркового мистецтва

Вказана група пам'яток в більшості представлена залишками архітектурних ансамблів аристократичних маєтків та садиб, які належали польській шляхті, російським дворянам, угорським аристократам, кримським ханам, грецьким колоністам. В Києві таких об'єктів залишилося дуже мало.

Розглянемо найбільш значимий в історії Києва палацовий комплекс — Маріїнський палац, розташований на вул. М. Грушевського, 5-а. Побудований у 1748—1752 рр. за проектом архітектора Б-Ф. Растреллі в стилі бароко. Будівництво здійснював архітектор І. Мічурін, його помічники — архітектори С. Карін, Т. Невський, П. Нейолов, М. Салков, А. Спірідонов, італійські майстри А. Демарко, К. Пеллі. Зведений як царська резиденція на півдні Російської імперії на замовлення імператриці Єлизавети Петрівни. Реконструйований на початку XIX ст. архітектором А. Меленським в стилі класицизм з добудовою колонних портиків, трикутних фронтонів. У 1819 р. пожежа знищила другий дерев'яний поверх. Палац відбудований у 1868—1870 рр. архітектором К. Маєвським, інженером А. Струве. Оздоблення тривало до 1872 р. — архітектори М. Канілле, О. Шіле, художник К. Алліауді. Реконструйований у 1979—1981 рр. з метою пристосування палацу для урядових прийомів. Архітектори — В. Глибченко, І. Іваненко, В. Шкляр, Н. Диховична інженери — А. Хабинський, А. Яворський, мистецтвознавець А. Шамраєва. Палац є визначним твором архітектури XVIII—XIX ст.

Маріїнський палац є визначною пам'яткою історії. Тут 1768—1769 рр. зупинялися сенатор О. Голіцин, граф Я. Брюс; 1781 р. — майбутній імператор Павло I; у січні-березні 1787 р. проживала імператриця Катерина II; у різний час зупинялися російські царі Олександр I, Олександр II, Олександр III, Микола II; у 2-й чверті XIX ст. проживали велика княгиня Олександра Петрівна (Романова); 1914—1917 рр. — імператриця Марія Федорівна; 1776 р. — граф П. Рум'янцев-Задунайський; 1810—1812 рр. — Київський військовий губернатор граф М. Милорадович; 1816—1819 рр. — командувач 4-м піхотним корпусом генерал М. Раєвський, в якого бували майбутні декабристи О. Капніст, О. Муханов, С. Волконський, М. Орлов, В. Давидов, брати О. та Й. Поджіо, С. Трубецькой та ін. У 1834—1868 рр. комплекс використовувався акціонерним товариством мінеральних вод. З 1870-х рр. після відбудови палац належав Удільному відомству[46]. Таким чином, палац належить до пам'яток, пов'язаних з історією перебування російської аристократії та правлячої еліти в

Києві, тому також може бути віднесений до категорії об'єктів культурної спадщини національних меншин міста.

Будинки — пам'ятки історії, пов'язані з життям і діяльністю видатних представників культури і науки

Пам'ятки історії пов'язані з перебуванням в Україні видатних представників історії та культури різних етнічних груп. До них належать будинки, в яких працювали, мешкали, перебували: росіяни О. Пушкін, М. Горький, В. Маяковський, П. Чайковський, М. Глинка, поляк А. Міцкевич, євреї Г. Мейєр, Шолом-Алейхем, І. Еренбург, І. Якір, Н. Рибак, А. Бродський, С. Надсон, грузин Д. Гурамішвілі, вірмени І. Айвазовський, С. Параджанов, білорус М. Богданович, угорець М. Залка, чех Я. Гашек та багато ін.

Державні установи, які опікуються захистом культурної спадщини, наукові інститути та етнічні громади досліджують та увічнюють історичні події встановленням меморіальних дошок. Об'єкти знаходяться під державною охороною й включені в різноманітні екскурсійні маршрути, які пов'язані з висвітленням життя представників творчої інтелігенції різних національностей в період їх перебування в Україні.

Майже три століття Україна входила до складу Російської та Австро-Угорської імперій. За цей час виникли і розвинулися політико-стратегічні, економічні і соціокультурні зв'язки. Одночасно правлячі кола Російської імперії вважали українців "малоросами", не давали можливості вільного розвитку їх національного економічного, політичного і культурного потенціалу. Однак, на митців різних країн Україна справляла сильне враження високою духовною культурою, значним рівнем освіти, колоритним народним мистецтвом. Тому вони неодноразово поверталися до неї під час своїх подорожей. На теренах України, в Києві зокрема, плідно працювали відомі російські представники літератури, культури, мистецтва: О. Пушкін і М. Горький, О. Купрін і В. Маяковський П. Чайковський і М. Глінка, В. Васнецов і М. Врубель, чеський письменник Я. Гашек, польська письменниця В. Василевська та ін. Разом з тим немало видатних українців здійснило вагомий внесок в розвиток культури, науки, мистецтва інших країн. Спільна історія залишила багато пам'яток в Україні. Знають і цінують в Україні видатного російського поета О. Пушкіна. Перебуваючи в Києві 1821 р., він ознайомився з визначними місцями і пам'ятками міста, написав вірші "Морський берег" і "Муза". Він зупинявся в будинку на сучасній вул. М. Грушевського, 14, що не зберігся до наших днів[47].

Життям і творчістю пов'язаний з Україною видатний російський письменник, громадський діяч М. Горький. У садибному будинку початку 20 ст. на вул. Лютеранській, 8 у 1914—1915 рр. проживала актриса МХАТу, дружина М. Горького М. Андрєєва, в якої він зупинявся у 1914 р. 1970 року на головному будинку садиби (№ 6) встановлено бронзову меморіальну дошку М. Горькому (скульптор К. Годулян, архітектор Р. Юхтовський)[48]. У готелі на вул. Володимирській, 36 проживали: живописець, академік Імператорської АМ В. Васнецов (1885, 1893—1896 рр.), чеський письменник Я. Гашек (1916—1918 рр.), художник, академік Імператорської АМ В. Котарбінський (1910-і рр.). 1970 р. на будинку встановлено меморіальну дошку Я. Гашеку (скульптор М. Декерменджі, архітектор П. Захарченко)[49].

Більшу частину життя прожив в Україні, в Києві, російський письменник В. Некрасов. Тривалий час з 1950 по 1974 рр. він мешкав на Хрещатику, 15. Тут він написав повісті "У рідному місті", "Кіра Георгіївна", нариси "Перше знайомство", "По обидва боки океану", "Місяць у Франції" та ін.[50] З Україною, з життям українського народу пов'язана творчість Ф. Гладкова, В. Панової, Ф. Панфьорова, І. Сельвінського, О. Серафимовича та багатьох інших російських радянських поетів, прозаїків і драматургів. Так, у 1931 р. у Києві перебував поет Б. Пастернак, який мешкав у будинку на вул. Чапаєва, 9 у свого друга, професора Київського університету Є Перлина. 2008 р. на фасаді будинку встановлено меморіальну дошку видатному російському поету, лауреату Нобелівської премії[51].

Чимало художників, архітекторів, композиторів, артистів джерелом своєї творчості вважали Україну. На вул. Прорізній, 9 розташований житловий будинок, в якому у кінці 19 ст. проживали викладачі Київського відділення Російського музичного товариства Ф. фон Мулерт і Є. Риб, гостем яких у 1891 р. був композитор П. Чайковський[52]. У власному особняку на вул. Володимирській, 35 у 1848—1858 рр. проживав архітектор, академік Імператорської Академії Мистецтв О. Беретті[53].

В будинку на вул. Михайлівській, 10 мешкали у 1890-х рр.: журналіст М. Кисельов, російський письменник О. Купрін (тепер будівля знаходиться в напівзруйнованому стані, залишились одні стіни фасаду, планується знесення будинку для подальшого використання ділянки для нового будівництва)[54].

Помітний внесок у мистецьку спадщину України вніс відомий художник М. Врубель. В 1884—1889 рр. він жив у Києві на

вул. Десятинній, 14, виконуючи розписи в Кирилівській церкві. Тут він написав картини "Дівчинка на тлі перського килима", "Східна казка"[55].

З Україною пов'язане творче життя ряду видатних акторів. Багато зробив для становлення театру в Україні російський актор, режисер і театральний діяч М. Соловцов. Він заснував у Києві російський драматичний театр, у 1898 р. побудував для нього приміщення (Театр "Соловцов") на сучасній пл. І. Франка, 3, в якому тепер працює Національний академічний драматичний театр ім. Івана Франка[56].

Знаменитий Контрактовий будинок на вул. Межигірській, 1 зведено за проектом архітектора В. Гесте в 1815—1817 рр. (Реставрований 1998 р. за проектом архітектора В. Шевченка). У ньому відбувалися ярмарки, сільськогосподарські виставки, концерти, бали, маскаради. На контрактах бували О. Пушкін (1821 р.), М. Гоголь (1835 р.), Т. Шевченко, О. де Бальзак (1847, 1849, 1850 рр.); тут виступав угорський композитор Ф. Лист (1847 р.), польські музиканти Г. та Ю. Венявські, скрипаль К. Ліпінський, бельгійський віолончеліст Ф. Серве, італійська співачка А. Каталані, гастролювали італійська опера, балетні трупи з Іспанії, Польщі, польські, українські та російські театральні трупи. 1998 р. на фасаді встановлено меморіальну дошку Ф. Лісту (скульптор Ю. Багаліка, архітектор Я. Віг)[57].

В особняку 1892 р. на вул. Круглоуніверситетській, 10 містився в 1916—1918 рр. польський театр "Студія" С.-М. Висоцької[58]. У житловому будинку на вул. О. Гончара, 24 у 1893—1898 рр. перебували діячі польської культури: історик, етнограф О. Яблоновський та письменник, драматург С. Пшибишевський[59].

Особливою пошаною в Україні користується всесвітньо відомий майстер художнього слова, видатний письменник Шолом-Алейхем (справжнє ім'я — Рабинович Шолом Нохумович). У своїх творах письменник відстоював гуманістичні погляди на сенс людського життя. В Україні, де він народився у 1859 р., були написані визначні твори, перекладені багатьма мовами світу: "Тев'є-молочар", "Менахен-Мендл", "Нова Касрилівка". Всі ці шедеври були створені у будинку № 5 на вул. Великій Васильківській у Києві, де письменник мешкав у 1887—1904 рр. Будинок знищено на початку 2000-х рр. Збереглась інша адреса письменника — вул. Саксаганського, 27, де він проживав у 1903—1905 рр. 1968 р. на будинку встановлено меморіальну дошку (скульптор В. Медведєв, архітектор А. Милецький)[60]. На початку XX ст. Шолом-Алейхем часто бував у своїх родичів, які проживали на вул. Малій Житомирській, 17[61].

Взагалі, у Києві виявлена значна кількість будинків, пов'язаних з життям та діяльністю багатьох представників творчої інтелігенції, які мають єврейське походження. Збереглися будинки, в яких зупинялися письменники І. Еренбург, І. Бабель, кінорежисер С. Юткевич, кінодраматург О. Каплер, мешкали диригент Н. Рахлін, письменники К. Паустовський, Н. Рибак, П. Бейлін, драматург, поет Л. Первомайський. Ці видатні представники культури здійснили вагомий внесок у розвиток російської, української, єврейської культур.

В Києві взяті на облік пам'ятки, пов'язані з митцем вірменської, грузинської, української культур, кінорежисером, народним артистом УРСР С. Параджановим. У 1962—1974 рр. він проживав на просп. Перемоги, 1. 1992 р. на фасаді будинку встановлено бронзову меморіальну дошку (скульптор М. Рапай, архітектор Л. Бальзак). На просп. Перемоги, 44 розташована Кінофабрика ВУФКУ (тепер Національна кіностудія художніх фільмів ім. О. Довженка), де працював С. Параджанов. На кіностудії ним був створений справжній шедевр кінематографії "Тіні забутих предків"[62].

Будинки органів самоврядування, освітніх і медичних закладів, наукових установ, театрів, бібліотек, музеїв, редакцій часописів

Цікаву групу представляють будинки органів самоврядування, навчальних закладів, лікарень, музеїв, театрів, в яких навчались і працювали державні й громадські діячі, науковці, митці, актори. До цього типу пам'яток відносяться, наприклад, Києво-Могилянська академія, в якій у 1734—1735 рр. навчався майбутній російський вчений, просвітитель, поет, академік М. Ломоносов. На старому академічному корпусі у 1973 р. встановлена меморіальна дошка М. Ломоносову (скульптор І. Зноба, архітектор Т. Чебикіна)[63]. Саме тут він отримав знання з багатьох предметів, які на той час ще не викладались у російських освітніх закладах, здобув шану і підтримку з боку Феофана Прокоповича й у подальшому житті виступив організатором у Росії Московського університету при підтримці гетьмана України К. Розумовського.

Слід віддати належне київській грецькій громаді, яка здійснила вагомий внесок у суспільно-політичне, культурне, наукове життя міста. Греки займали відповідальні посади в органах місцевого самоврядування, державних установах, учбових закладах. Серед них цивільними губернаторами Києва були І. Фундуклей, М. Катаказі, Л. Томаро[64]. На вул. Б. Хмельницького, 6 розташована колишня Фундуклеївська жіноча гімназія. Першу у Південно-Західному краї

жіночу гімназію відкрито 1860 р., названо на честь її фундатора — Київського цивільного губернатора І. Фундуклея, який подарував на її влаштування власну садибу з будівлями та значні кошти[65].

Збереглося чимало будинків, виявлених і досліджених науковцями в процесі підготовки Зводу пам'яток по місту Києву. Зокрема, на вул. Михайлівській, 16-а в 1893—1898 рр. містилася музично-драматична школа С. Блуменфельда; на початку 20 ст. — Музично-драматичне училище М. Лєсневич-Носової[66]. На вул. Горького, 69 зберігся будинок колишнього єврейського училища, зведений у 1903—1904 рр.[67]

Слід також згадати про будинки, в яких навчались або працювали видатні письменники, талановиті вчені. Будинок Першої чоловічої гімназії, розташований на бульв. Т. Шевченка, 18 (нині гуманітарний корпус Київського національного університету імені Тараса Шевченка), пам'ятає багатьох визначних людей, які навчались в його стінах. Серед них були поет С. Надсон, письменник К. Паустовський. Саме тут він розпочав писати свій щоденник, який згодом став основою його книги невеличких ессе "Люди й роки". У головному корпусі університету на вул. Володимирській, 60 навчалися представники грецької громади: винахідник в галузі електрозварювання М. Бенардос, історик, педагог Ф. Хартахай, філософ і психолог Г. Челпанов, поет Д. Багадица[68]. На вул. Великій Васильківській, 96 розташований будинок колишньої Четвертої чоловічої гімназії, в якій в 1909—1912 рр. навчався класик польської літератури Я. Івашкевич[69].

Чимало пам'яток історії — будинків, пов'язаних з життям і працею видатних діячів науки, які цілком можуть бути віднесені до пам'яток нацменшин міста Києва. Життя та діяльність відомого вченого в галузі біохімії, академіка АН УРСР Л. Фердмана щільно пов'язана з Інститутом біохімії, що розташований на вул. Леонтовича, 9[70]. З Інститутом фізичної хімії пов'язані творчі доробки фізика, Героя Соціалістичної Праці, академіка АН УРСР А. Бродського та академіка АН УРСР В. Ройтера[71]. На вул. Рейтарській, 17 розташований будинок, в якому мешкав академік АН УРСР О. Гольдман[72].

На вул. Прорізній, 9 у 1906—1911 рр. містилася редакція щоденної польської газети "Dziennik kijowski", видавцями-редакторами якої були Ф. Михаловський та А. Червінський[73]; на вул. Володимирській, 34, в 1910-х рр. — редакція газети "Чехослов'янин", в якій співпрацював письменник Я. Гашек[74]; на вул. Володимирській, 43 — редакція газети "Київське слово" (до 1905 р.), в якій друкувався російський письменник О. Купрін[75]. У будинку госпіталю з лазнею,

спорудженому в 1836—1842 рр. на вул. Госпітальній, 18 за проектом інженера К. Оппермана, працював російський хірург М. Пирогов[76].

На вул. Шовковичній, 12 містився Інститут єврейської культури ВУАН (1929—1936 рр.), Кабінет для вивчення єврейської радянської літератури, мови та фольклору (1936—1941, 1944—1949 рр.), в яких працювали відомі вчені: фольклорист М. Береговський, історик, мовознавець, чл.-кор. ВУАН Й. Либерберг, мовознавець І. Співак, філолог, лінгвіст, літературознавець Н. Штіф[77].

У житловому будинку на вул. Володимирській, 61-б містилися: мистецька студія єврейської культурно-просвітницької організації "Культурна ліга" (1919—1924 рр.), якою керували художники Н. Аронсон, М. Епштейн; Музей пластичних мистецтв (1921—1924 рр.), в організації якого брали участь скульптор Й. Чайков, художник Н. Шифрін; Друга державна єврейська індустріальна художня профшкола, завідувач — М. Епштейн (1924—1931 рр.)[78].

На вул. Багговутівській, 1 у кінці 19 — на початку 20 ст. був побудований комплекс єврейської лікарні, від якого збереглись інфекційний корпус, зведений у 1905—1906 рр. за проектом архітектора А. Мінкуса в стилі модерн, і перший дитячий корпус 1893—1895 рр., запроектований архітектором В. Ніколаєвим[79]. У житловому будинку на вул. М. Грушевського, 8/16 проживали: філософ М. Бердяєв (кінець 1880-х рр.), офтальмолог, єврейський громадський діяч М.-Е. Мандельштамм (1879—1912 рр.)[80].

Будинки, де проживали політичні діячі, перебували учасники визвольних рухів

З кінця XVIII — початку XIX ст. Київ був осередком різних форм протистояння російському самодержавству. В 1820-х рр. місто було важливим центром декабристського руху, в 1830-х рр. — осередком польського національно-визвольного руху. В 1846—1847 рр. у місті діяла перша нелегальна організація — Кирило-Мефодієвське товариство, членом якого був Т. Шевченко. У 1860-х рр. Київ був центром громадівського, в 1870-х рр. — народницького рухів[81].

У Контрактовому будинок на вул. Межигірській, 1 у 1821, 1824 і 1825 рр. проводили наради декабристи П. Пестель, С. Волконський, М. Бестужев-Рюмін, С. Трубецькой, Д. Давидов та ін. 1925 р. на фасаді встановлено меморіальну дошку декабристам (скульптор Б. Кратко)[82].

1794 р. у залі священицьких покоїв Андріївської церкви на Андріївському узвозі, 23 утримувався полонений царськими військами

діяч польського національно-визвольного руху Т. Костюшко, обраний головою Польщі під час польського повстання[83].

Одним із об'єктів Київської фортеці є Косий капонір (1844—1846 рр.) на вул. Госпітальній, 24-а. З ним пов'язані сумні сторінки історії польського визвольного руху. На початку 1860-х рр. фортеця втратила значення оборонного об'єкта й була перепрофільована під складські приміщення та військово-політичну тюрму. Першими її в'язнями були учасники польського повстання 1863 р., командири повстанських загонів А. Дружбацький, А. Зелінський, П. Крижанівський, Р. Ольшанський, В.-Т. Раковський, які були розстріляні на території капоніру в цьому ж році. В 1970 р. на стіні встановлено меморіальну дошку на честь учасників польського повстання; 1993 р. — меморіальну дошку з аналогічним написом польською мовою[84]. Тепер пам'ятка у складі Національного історико-архітектурного музею "Київська фортеця".

На вул. І. Мазепи, 6-б зберігся будинок кінця XVIII — початку XIX ст., в якому мешкав дипломат, політичний діяч, учасник грецького руху проти Порти, господар Молдови (з 1802 р.) і Валахії (з 1806 р.) К. Іпсіланті[85].

Житловий будинок 1-ї половини XIX ст. на вул. Боричів Тік, 25 пов'язаний з іменем грузинського революціонера, соціал-демократа, громадського діяча Ладо Кецховелі. Тут він мешкав у 1894—1896 рр. під час навчання у Київській духовній академії. За поширення революційної літератури у 1896 р. його було заарештовано, виключено із семінарії і вислано з міста. 1955 року на будинку встановлено меморіальну дошку (арх. В. Шевченко)[86].

Пам'ятки виробництва і техніки, пов'язані з представниками різних етнічних громад

Найменш визначені й досліджені пам'ятки цього типу серед пам'яток історії. Нещодавно виділені в окрему групу пам'яток і потребують ретельного наукового аналізу.

З першої чверті XIX ст. Київ переживав промисловий і будівельний переворот. Свій внесок у розбудову міської інфраструктури, нових видів виробництва здійснили відомі єврейські промисловці, меценати Лев і Лазар Бродські, депутат Державної думи, керівник першої залізниці між Києвом і Балтою, російський граф О. Бобринський, чеські промисловці Я. Гретер і О. Криванек та ін.

До зазначених пам'яток належать завод Гретера, Криванека і К°, частина корпусів якого збереглася на вул. Індустріальній, 2—4[87]; Подільська машинна станція міської каналізації 1894, 1912 рр. на

вул. Введенській, 23, у проектуванні якої брали участь професор А. Фадєєв, інженери О. Ейхенвальд, М. Моргулев, ймовірно і арх. В. Городецький[88]; млин Л. Бродського початку XX ст. на вул. Набережно-Хрещатицькій, 1 — Боричіву узвозі, 13[89].

До цієї групи відносяться об'єкти, побудовані коштом підприємців, створені архітекторами різних етносів, пов'язані з перебуванням на них видатних представників науки і техніки.

Пам'ятники монументального мистецтва

У 1982 р. був побудований пафосний і громіздкий за композицією монумент на честь возз'єднання України і Росії. Присвячений 1500-річному ювілею міста, він повинен був символізувати райдужне сяйво, яким огорнула Україну її довічна сестра Росія. Монумент на честь возз'єднання складається з двох компонентів, один з яких відтворює історичне минуле, уособлене в постатях Б. Хмельницького і боярина В. Бутурліна. В центрі композиції другий компонент — постаті двох робітників — росіянина і українця, які підняли над головами орден Дружби народів (скульптор А. Скобліков, архітектори І. Іванов, С. Миргородський, К. Сидоров)[90]. Чим більше ставали розбіжності між проголошеними у суспільстві планами розвитку й реальним їх впровадженням, тим громіздкіше, помпезніше ставали пам'ятники доби соцреалізму.

Відзначимо, що з 1980-х рр. почали масово встановлювати пам'ятники просвітителям, філософам, ученим різних народів, які вплинули на розвиток суспільної думки, зробили значний внесок у розвиток філософських уявлень людства, а також сприяли розвитку економіки, започаткували нові галузі промислового та сільськогосподарського виробництва України.

У 1981 р. на бульв. Академіка Вернадського встановлено пам'ятник академіку В. Вернадському, президенту УАН в 1919—1921 рр. (скульптор О. Скобликов, архітектор А. Ігнащенко)[91]; 1997 року на вул. Рогнідинській, 3 — пам'ятник Шолом-Алейхему (скульптор В. Медведєв, архітектор Ю. Лосицький)[92]; 2001 року на вул. Прорізній, 3/5 — пам'ятник туркменському філософу, мислителю Махтумкулі (скульптор С. Артикмамедов, архітектор В. Скульський)[93].

В останнє десятиліття спостерігається зацікавленість етнічних громад у встановлені пам'ятників та пам'ятних знаків на честь видатних представників свого народу.

Наприклад, у внутрішньому дворику Києво-Печерської лаври поблизу Свято-Троїцької церкви у 1997 р. було встановлено відновлений надмогильний пам'ятник князя К. Іпсіланті — діяча

грецького визвольного руху проти Османської імперії, володаря Молдови і Валахії, який був похований у храмі св. Георгія. Після знищення церкви пам'ятник було перенесено у Лавру[94].

В роки незалежності спостерігається процес вшанування представників етнічних громад з боку іноземних держав. Останнім часом пам'ятники встановлюються як дарунок Україні від представників посольств, громадських об'єднань національних меншин. Наприклад, пам'ятник кінорежисеру С. Параджанову, відкритий 1997 р. на території кіностудії ім. О. Довженко, з якою митець пов'язаний багаторічною працею[95].

Споруди, меморіали, пам'ятники й надгробки, виконані представниками різних етносів

До пам'яток історії та культури національних меншин слід також віднести об'єкти культурної спадщини, побудовані талановитими архітекторами різних етнічних груп України.

До таких пам'яток належить, наприклад, Володимирський собор у Києві оздоблений російськими митцями А. Праховим, В. Васнєцовим, М. Нестєровим, М. Врубелем та ін.[96]

На Андріївському узвозі, 21 — Андріївська церква, споруджена в 1747—1762 рр. архітекторами Б.-Ф. Растреллі, інженером і будівничим І. Мічуріним, керівником будівельних робіт І. Власьєвим. Іконостас виконаний за проектом Б.-Ф. Растреллі майстром І. Вишняковим. В іконостасі — образи роботи російського художника О. Антропова[97].

Пам'ятник князю Володимиру у парку "Володимирська гірка" був освячений 28 вересня 1853 р. Створена і відлита в Санкт-Петербурзі російським скульптором П. Клодтом постать князя зайняла місце на постаменті, збудованому архітектором К. Тоном (офіційного придворного архітектора). Постамент прикрасив барельєф "Хрещення киян" та малі скульптурні емблеми, виконані видатним російським скульптором В. Демут-Малиновським[98].

В Києві залишили свій архітектурний спадок російський архітектор А. Захаров, за проектом якого в 1812—1817 рр. побудовано Київський тюремний замок у стилі класицизм[99].

Твори київського архітектора, поляка за походженням В. Городецького знають багато людей за межами країни. Йому належать проекти власного прибуткового будинку на вул. Банковій, 10 (т. зв. будинок з химерами, 1901—1903 рр.), Київського художньо-промислового і наукового музею на вул. М. Грушевського, 6 (1897—1899 рр., тепер Національний художній музей України),

Миколаївський костел на вул. Великій Васильківській, 75 (1899—1909 рр.), караїмської кенаса на вул. Ярославів Вал, 7 (1898—1900 рр.), мавзолеї родини Вітте на Старому Байковому кладовищі, інженера М. Лелявського у Видубицькому монастирі та ін.[100]

Німецькі архітектори створили цікаві зразки церковної, цивільної, промислової архітектури, неповторний архітектурний вигляд багатьох українських міст. За проектами П. і Г. Шлейферів, Е. Брадтмана, А. фон Гагена та інших у Києві було побудовано чимало адміністративних, громадських і приватних будинків, за проектом І. Кітнера — комплекс політехнічного інституту[101].

В Києві перлини української культурної спадщини, такі як Велика дзвіниця Києво-Печерської лаври (1731—1745 рр.), Брама Заборовського, Кловський палац (1752—1756 рр.) збудовані за проектом Й.-Г. Шеделя[102].

Національна опера України ім. Т. Шевченка — колишній Міський театр, побудований у 1899—1901 рр. за проектом архітектора Й.-Г. Шретера[103]. На вул. Лютеранській, 23 розташований особняк С. Аршавського (1900 р.), споруджений за проектом архітектора Е. Брадтмана — одного з перших в Україні прихильників модерну в архітектурі[104]. За його проектами разом з Г. Шлейфером побудовані: Театр "Соловцов" (1898 р.) (тепер Національний академічний драматичний театр ім. І. Франка, пл. І. Франка, 3); готель "Континенталь" (1895—1897 рр.) (тепер Національна консерваторія ім. П. Чайковського, вул. Архітектора Городецького, 1)[105].

В Києві з давніх часів, починаючи з візантійських зодчих, працювали архітектори різних етнічних груп, що залишили зразки архітектурних творів. Р. Марфельд: житловий будинок ("Замок Ричарда — Левове Серце"), 1902—1904 рр. (Андріївський узвіз, 15); П. Спарро: житловий будинок 1874 р. (Андріївський узвіз, 4/26); А. Трахтенберг: житловий будинок 1913 р. (вул. Артема, 33), садиба кінця XIX — початку XX ст. (вул. Артема, 10); К. Шиман: житловий будинок 1913—1915 рр. (Андріївський узвіз, 2-б)[106] та багато інших, які потребують виявлення і подальшого дослідження.

В оздобленні фасадів будинків Києва брали участь скульптори, які мали іноземне походження. Багато з них мало німецьке коріння. Л. Дітріх, вихованець санкт-петербурзької Імператорської Академії Мистецтв разом з В. Козловим виконав скульптурне оздоблення фасадів Педагогічного музею в Києві (1909—1911 рр., вул. Володимирська, 57)[107].

Пам'ятні місця трагічних подій воєнної історії

Особливе місце серед вшанування пам'яті загиблих під час Другої світової війни займають меморіали скорботи. Так можна назвати меморіали на вшанування загиблих під час холокосту, пам'ятні знаки, встановлені на місцях розташування єврейських гетто.

Сирецький парк (між вулицями Дорогожицькою, Мельникова, Оранжерейною та О. Теліги) сьогодні відомий у всьому світі. Тут розташоване пам'ятне місце масових страт громадян у період нацистської окупації Києва в 1941—1943 рр. — "Бабин Яр". Впродовж 778 днів окупації тут було знищено понад 100 тис. чоловік[108]. На території парку встановлено пам'ятні знаки: дітям, розстріляним 1941 р. у Бабиному Яру, (2001 р., скульптор В. Медведєв, архітектори Р. Кухаренко, Ю. Мельничук)[109]; євреям, страченим у Бабиному Яру (1991 р., скульптори О. Левич, Я. Левич, архітектор Ю. Паскевич, конструктор Б. Гіллер)[110]; загиблим членам ОУН (1992 р., архітектор А. Ігнащенко)[111]; пам'ятник загиблим у Бабиному Яру (1976 р., скульптори О. Вітрик, Б. Лисенко, М. Лисенко, В. Сухенко, архітектори М. Іванченко, В. Іванченков, А. Ігнащенко)[112].

На пл. Інтернаціональній розташоване пам'ятне місце боїв воїнів Першої Чехословацької окремої бригади під час звільнення Києва від нацистських загарбників у 1943 р. У 1970 р. тут встановлено пам'ятний знак на пошанування їхнього подвигу (архітектори В. Гопкало, М. Кульчинський, художник А. Гайдамака)[113].

Некрополі, поховання

Велику групу представляють некрополі та поховання визначних представників етнічних спільнот. У контексті означеної теми не можна залишити поза увагою поховання на території Києво-Печерській лаврі: учасників війни 1812 р. генерала П. Кайсарова (1844 р.) і генерал-ад'ютанта А. Красовського (1843 р.); учасників російсько-турецької війни 1877—1878 рр. генерал-майора Н. Леонова (1877 р.) та генерал-фельдмаршала Ф. Остен-Сакена (1837 р.); державного діяча, адмірала Є. Путятіна (1883 р.)[114].

Біля Трапезної палати з церквою в ім'я преподобних Антонія та Феодосія Печерських поховано П. Столипіна - голову Ради міністрів і міністра внутрішніх справ Російської імперії (1911 р.). На початку 1960-х рр. могилу було нівельовано, вона начебто заважала проведенню екскурсій. Відновлено могилу вже за часів незалежності, встановлено збережений мармуровий надгробок, який до 1992 р. зберігався у лаврській дзвіниці[115].

На вул. Щорса, 34 розташована Вежа № 3 (Прозоровська), побудована архітектором О. Штаубертом, де у домовій церкві поховано генерал-фельдмаршала О. Прозоровського (поховання не позначено)[116].

Київські цвинтарі — Байковий і Лук'янівський — майже за 200 річну історію стали меморіальними історико-культурними комплексами. На Лук'янівському цивільному кладовищі, комплекс пам'яток історії та культури якого у 1994 р. оголошений державним історико-меморіальним заповідником[117], поховані видатні представники науки, техніки, культури різних етнічних груп. Серед них: російський пілот, штабс-капітан П. Нестеров; інженер-технолог, провідний конструктор заводу "Більшовик", чех за походженням Й. Гендрих; композитор, також представник чеської громади Ф. Воячек; греки: композитор М. Харито та доцент Київського політехнічного інституту А. Гук; генерал-майор, учасник російсько-турецької війни 1877—1878 рр., угорець за походженням В. Мессарош; терапевт, кандидат медичних наук, представниця туркменської діаспори в Україні Ніяз Гюль Кулієва та інші відомі представники етнічних спільнот[118].

Байкове кладовище відкрите в 1833 р., має православну, католицьку, лютеранську складові. На цвинтарі поховані відомі діячі історії, мистецтва, культури, науки і техніки різних етнічних громад. Їх могили та мистецькі надгробки належать до пам'яток історії і мистецтва. Тут знаходяться поховання російських архітекторів, італійців за походженням В. Беретті та О. Беретті, польського видавця М. Понятовського, вчених Г. Белькне і Г. Фанберга (старе католицьке кладовище). На новому цвинтарі поховані польські публіцисти А. Марцінковський, Е. Пржевуський, польська письменниця В. Василевська; російські актори М. Бєлоусов, М. Висоцький, В. Халатов, Т. Чужбінов, диригент і композитор В. Дранишников (надгробок виконаний скульптором М. Манізером), російський актор, режисер і театральний діяч М. Соловцов (стела на могилі створена скульптором М. Морозовим), російський офтальмолог, організатор першої в Росії клініки очних хвороб, один із засновників російської наукової школи офтальмології В. Караваєв; білоруський вокаліст М. Ворвулєв і багато інших видатних діячів, які здійснили внесок в розвиток науково-технічного і культурного потенціалу України[119].

Парк Вічної Слави зберігає пам'ять про ратний подвиг воїнів, які загинули на фронтах Великої вітчизняної війни Радянського союзу 1941—1945 рр. До обеліску, встановленого над могилою невідомого солдата веде алея, на якій розташовані 34 могили росіян, українців,

грузинів, білорусів, які віддали життя за звільнення Києва від нацистського режиму[120].

В роки Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу територію України визволяли воїни різних національностей. Багато з них отримало звання Героїв Радянського Союзу, загинуло при визволенні міст і містечок нашої Батьківщини. У Києві в Маріїнському парку похований генерал М. Ватутін. На його могилі встановлено величний пам'ятник — постать генерала на повний зріст у військовій шинелі (скульптори Є. Вучетич, П. Ульянов, архітектори Я. Білопольський, художник С. Кириченко)[121].

На Дарницькому кладовищі у двох братських могилах поховані воїни зенітного дивізіону Війська Польського, які загинули під час визволення Києва від нацистів у 1943 р. Пам'ятник встановлено у 1954 р.[122] На Святошинському кладовищі на вул. Котельникова, 97 поховані чеські та словацькі воїни 1-ї Чехословацької окремої бригади, які загинули у 1943 р. під час визволення Києва[123]. Воїни цього батальйону поховані також у братській могилі на Лук'янівському кладовищі на вул. Дорогожицькій, 7, пам'ятник встановлено у 1954 р.[124]

За останні роки особливого цинізму набули акти вандалізму по відношенню до пам'яток Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу. Взагалі спостерігається деяка закономірність у проявах відношення до пам'яток історії та культури в періоди кризових явищ у суспільно-політичному житті країни. Чим вище політизація громадянського суспільства, тим частіше здійснюється наруга над об'єктами культурної спадщини. Так було за часів УНР — знесення пам'ятників царям та їх прибічникам, в період більшовицького терору — руйнування всього, що не вписувалося в рамки пролетарської доктрини, в період хрущовської "відлиги" — знесення пам'ятників Сталіна та його посібників, а також пам'яток сакральної архітектури; горбачовської перебудови — так звана "війна пам'яток" із знесенням символів тоталітарної доби. Так відбувається і в сучасній Україні в період гіперполітизації суспільства.

Визнання пріоритету загальнолюдських цінностей та необхідність збереження культурного доробку кожного етносу характеризує сучасний рівень поцінування пам'яток в Україні, де в основу покладено принцип поважного ставлення до етнокультурних традицій та реліквій етносів, які мешкають на її теренах.

Вивчення, збереження та ідентифікація пам'яток національних меншин ведеться різними громадськими організаціями. Неурядові об'єднання, фонди виконують важливу просвітницьку місію щодо

формування поглядів на культурно-історичне значення національних меншин в державі, поступово зникають білі плями періоду тоталітарної доби, з її голодоморами, репресіями, масовими етнічними чистками, які стосувалися майже всіх представників національних громад. Необхідно створити умови для безпосереднього зв'язку широких кіл громадськості з урядовими органами, які несуть відповідальність за міжетнічні відносини в країні.

Таким чином, з поглибленням досліджень виникають нові проблеми, які потребують осмислення та зваженого трактування з урахуванням збереження культурної самобутності кожного з народів. На сучасному етапі постає питання про розробку, формування та прийняття довгострокових цільових програм зі збереження культурної спадщини етнічних груп, які мешкають в Україні.

Разом з тим, у питанні підтримки й розвитку національних культур існує ряд проблем, пов'язаних, перш за все, з невирішеністю деяких питань етнополітики в Україні. Йдеться про зволікання з прийняттям нової редакції Закону України "Про національні меншини в Україні" 1992 р. — особливого законопроекту, адже він, по-перше, комплексний, а, по-друге, що найважливіше, він, якщо можна так сказати, є чимось на кшталт тесту на довіру до держави, її небайдужого ставлення до проблем представників не титульної нації. Необхідно, щоб зміни до закону безпосередньо встановлювали відповідальність держави за збереження й використання пам'яток історії та культури національних меншин в Україні.

Розв'язання цих суттєвих проблем мають позитивно вплинути на подальший розвиток культур всіх народів, що проживають в Україні і які є невід'ємною складовою культури всього багатонаціонального українського народу.

В цілому, органи місцевого самоврядування можуть згуртовувати етнічні громади мікрорайонів на проведення заходів з охорони пам'яток, встановлення пам'ятних знаків та створення умов для поширення знань серед місцевого населення про історико-культурну спадщину, яка має відношення до того чи іншого етносу. Розгортанню практичної роботи з увічнення пам'яті видатних представників національних меншин в Україні сприяла би розробка різнобічної програми з проведення циклу конференцій і круглих столів, впровадження циклу програм на радіо та телебаченні, видання серії наукових статей. Науковці мають розпочати підготовку ґрунтовного "Зводу пам'яток історії та культури національних меншин України". Це створило б умови для збереження вже досліджених пам'яток та виявлення нових об'єктів історико-культурної спадщини

України. Доцільно впровадити програму тематичних досліджень культурної спадщини етнічних громад міста Києва й започаткувати видання серії ілюстрованих каталогів "Етнокультурна спадщина Києва". Також на часі питання про проведення моніторингу збереження культурної спадщини національних меншин в Україні. Розпочати його можливо з систематичного кількісного та якісного аналізу культурних надбань не титульних націй міста Києва.

---

[1] Декларація про права осіб, що належать до національних або етнічних, релігійних і мовних меншин. Прийнята резолюцією 47/135 Генеральної Асамблеї ООН від 18 грудня 1992 року // zakon.rada.gov.ua/cdi-bin/laws/main/cdi?nreg=995=318.

[2] Москаль Г. Стан та перспективи імплементації Рамкової конвенції про захист національних меншин в Україні // Міжнаціональні відносини і національні меншини України. — К., 2004. — С. 5.

[3] Там само.

[4] Там само.

[5] Биков О.В. Конституційно-правовий статус національних меншин в Україні. — К., 2001. — С. 5.

[6] Горбунова О. Із повагою до національних мов і культур // Голос України. — 2005. — 1 березня. — С. 7.

[7] Декларація прав национальностей України // Право України. — 1992. — № 1. — С. 5.

[8] Закон України. Про національні меншини в Україні: від 25 червня 1992 р. №2494-ХП // Відомості Верховної Ради України. — 1992. — № 36. — С. 529.

[9] Там само. — С. 530.

[10] Політико-ідеологічні засади національної ідентичності. Проблеми національних меншин у правових документах // http://www.niss.gov.ua/book/Krizachenko/Gl-4_cnv.htm

[11] Інститут досліджень діаспори ІДД. Проекти // http://mihrantua.narod.ru/xvila5.htm

[12] Розпорядження Президента України. Про заходи щодо реалізації державної політики у сфері міжнаціональних відносин, релігій і церкви: Прийняте 23 вересня 2005 року № 1172/2005-рп // Урядовий кур'єр. — 2005. — 30 вересня. — С. 12.

[13] Фельдман О. Велике занепокоєння // Голос України. — 2005. — 14 квітня.

[14] Державний комітет статистики України. Всеукраїнський перепис населення 2001 // www/ukrcensus.gov.ua/results/general/nationality/

[15] Там само.

[16] Там само.

[17] Тронько П. Т., Войналович В.А. Увічнена історія України. — К., 1992. — 276 с.

[18] Там само. — С.256.

[19] Пам'ятки діячам науки та культури національних меншин України. Каталог-довідник. — К., 1998. — 190 с.
[20] Словник пам'яток історії та культури національних меншин України. — К., 1997. — С. 124.
[21] Пам'ятки російської історії і культури в Україні XVII—XXI ст. /Авторський колектив: Л. Новохатько, Д. Табачник/ — К., 2003. — 205 с.
[22] Німці і німецька культура в Україні / Авторський колектив: Л. Новохатько — керівник, Н.Кьон, Е. Плесська/ — К., 2001. — 191с.
[23] Національні відносини в Україні у XX ст. Збірн. док. і матеріалів. — К., 1994. — 558 с.; Кримські татари: шлях до повернення. Кримськотатарський національний рух (друга половина 1940-х — початок 1990-х років) очима радянських спецслужб. Зб. док. і матеріалів у 2-х частинах. — К., 2004. — Ч. 1. — 395 с., Ч. 2. — 362 с.
[24] Етнічний довідник. Національні меншини в Україні. — К., 1996. — 172 с.
[25] Абдуллаєва М. А. Духовно-релігійне життя греків Криму наприкінці 18 — на початку 20 ст. — К., 2000. — 96 с.
[26] Архітектурні пам'ятки Києва, створені німцями [Текст] = Architektonische denkmaler in Kyjiw, erbaut von deutschen: [кат. вист.] / І. Винниченко; вступ. сл. А. Кирхгоф ; Нім. культ. центр, Ін-т дослідж. діаспори. — К.: Вік, 2004. — 23 с.
[27] Григор'янц В. Є. Вірмени Криму: минуле і сьогодення (проблеми соціокультурного та етнополітичного розвитку) / Регіональний філіал Національного інституту стратегічних досліджень в м. Сімферополі. — Сімферополь, 2005. — 80 с.
[28] Іващенко О. М., Поліщук Ю. М. Євреї Волині (кінець XVIII — початок XX століття). — Житомир: "Волинь", 1998. — 191 с.; Іващенко О. М. Видатні представники єврейської культури другої половини XIX ст. — уродженці Волині // Мат. та тези наук. конференції до 130-річчя Житомирського краєзнавчого музею. — Житомир, 1995. — С. 70—71; Іващенко О. М. Видатні етнографи — наші земляки // Діяльність бібліотек по збереженню культурної спадщини і відродженню духовності народу. — Житомир, 1996. — С. 91—93.
[29] Коган Л. Г. Памятники еврейской культуры Житомирщины // Малинщина у просторі і часі. — Малин, 1996. — 165-166
[30] Леонова А. О. Етнокультурна політика України. — К., 1998. — 224 с.
[31] Терентьева Н. Греки в Украине. — К.: Аквилон-Пресс, 1999. — 351 с.
[32] Терентьєва О. О. Грецькі купці Зосими: просвітницька та благодійна діяльність. — К., 2003. — 186 с.
[33] Розсоха Л. Грузини в Україні. Шляхами Давида Гурамішвілі: Монографічне дослідження. В двох книгах. — Миргород: "Миргород", 2005. — 488 с.
[34] Ішин А. В., Бернарський І. Г., Швець О. Б. До питання щодо проявів етнополітичних суперечностей в Криму на сучасному етапі. — Сімферополь, 2005. — 60 с.

[35] Панченко О. Україна і Євреї. — Гадяч: "Гадяч", 2006. — 394 с.
[36] В Україні видають 188 часописів для національних меншин // Хрещатик. — 2005. — 22 червня.
[37] Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України ім. І. Ф. Кураса // http: //||ipiend. gov.ua
[38] Курас І., Нагорна Л., Римаренко Ю. та ін. Етнополітичний розвиток України. Досвід, проблеми, перспективи. — К.: Наукова думка, 1997. — 159с.
[39] Звід пам'яток історії та культури України: Київ: Енцикл. вид. Кн. 1, ч. 1. — К.: Голов. ред. Зводу пам'яток історії та культури при вид-ві "Українська енциклопедія" ім. М. П. Бажана, 1999; Кн. 1, ч. 2 — К, 2004.
[40] Постанова Кабінету Міністрів України від 27 грудня 2001 р. № 1760 "Про затвердження Порядку визначення категорій пам'яток для занесення об'єктів культурної спадщини до Державного реєстру нерухомих пам'яток України" // http://www.kmu.gov.ua/control%5Cuk%5Cpublish%5Carticle?art_id=27198&cat_id=19823я
[41] Верменич Я.В. Київ 19—21 ст. // Енциклопедія історії України. — К., 2007. — Т. 4. — С. 217; Державний реєстр національного культурного надбання (пам'ятки містобудування і архітектури) м. Київ // http://www.heritage.com.ua/reestr/reestr.html
[42] Анисимов А. Скорбное бесчувствие. На добрую память о Киеве или грустные прогулки по городу, которого нет. — К., "Tabachur Ltd", 1992. — С. 258.
[43] Толочко П. П. Київ давній // Енциклопедія історії України. — К., 2007. — Т. 4. — С. 201—205; Київ з околицею / Асєєв Ю., Веселова О., Кіпоренко М. та ін. // Звід пам'яток історії та культури України: Київ: Енцикл. вид. Кн. 1, ч. 1. — К.: Голов. ред. Зводу пам'яток історії та культури при вид-ві "Українська енциклопедія" ім. М. П. Бажана, 1999. — С. 7—11.
[44] Голованов О. Інженерна підготовка міста Києва до оборони напередодні та під час війни 1812 року // Київська старовина. — 2000. — № 4. — С. 23.
[45] Тимофієнко В. І. Зодчі України кінця XVIII — початку XX ст. Біографічний довідник. — К., НДІТІАМ, 1999. — С. 290.
[46] Білокінь С., Іваненко І., Кіпоренко М., Панасенко В., Тимановіч Є., Тимченко Ж., Трегубова Т., Федорова Л. Маріїнський палац, серед. 18 — 2-а пол.. 19 ст. // Звід пам'яток історії та культури України: Київ: Енцикл. вид. Кн. 1, ч. 2.. — К., 2004. — С. 609 — 617.
[47] Тищенко О. Особняк, 19 ст. // Звід пам'яток історії та культури України: Київ: Енцикл. вид. Кн. 1, ч. 1. — К.: Голов. ред. Зводу пам'яток історії та культури при вид-ві "Українська енциклопедія" ім. М. П. Бажана, 1999. — С. 344—345.
[48] Казьмірчук Г., Кальницький М., Скібіцька Т. Садиба поч. 20 ст., в якій проживали Андрєєва М. Ф., Горький М., Ковальова О. О. // Там само. — С. 530.
[49] Апанович О., Кальницький М., Федорова Л. Готель кін. 19 — поч. 20 ст., в якому проживали Васнецов В. М., Гашек Я., Котарбінський В. О., Петлюра С.

В. // Там само. С. 256—257.
[50] Пам'ятки діячам науки та культури національних меншин України. Каталог-довідник. — К., 1998. — С. 17.
[51] В Киеве открыли мемориальную доску Борису Пастернаку // Сегодня. — 2008. — 21 февраля.
[52] Кальницький М., Коваленко Н., Трегубова Т. Житловий будинок 1879, в якому проживали фон Мулерт Ф. В., Риб Є. А., перебував Чайковський П. І., містилася редакція газети "Dziennik kijowski" // Звід пам'яток історії та культури України: Київ: Енцикл. вид. Кн. 1, ч. 1. — С. 986.
[53] Федорова Л., Ясієвич В. Особняк Беретті О. В. 1848, в якому містилися заклади Історичної секції ВУАН, працювали Грушевський М. С. та інші вчені // Там само. — С. 275.
[54] Кальницький М., Товстенко Т., Федорова Л. Житловий будинок кін. 19 ст., в якому містилися редакції газети "Громадська думка", журналу "Нова громада", проживали Кисельов М. Н., Купрін О. І. // Звід пам'яток історії та культури України: Київ: Енцикл. вид. Кн. 1, ч. 2. — К., 2004. — С. 658.
[55] Кадомська М., Кальницький М., Хромченков В., Шевченко Л. Житловий будинок 19 ст., в якому проживали Врубель М. О., Котарбінський В. О., Орловський В. Д. // Там само. Кн. 1, ч. 1. — С. 351—352.
[56] Рибаков М. О. Вулиця Архітектора Городецького: історико-краєзнавчі нариси. — К.: "Фенікс", 2007. — С. 47—63.
[57] Лазанська Т., Шевченко В. Контрактовий будинок, 1815—17 // Звід пам'яток історії та культури України: Київ: Енцикл. вид. Кн. 1, ч. 1. — С. 483—485.
[58] Рилкова Л. Особняк 1892, в якому містився польський театр "Студія" // Там само. — С. 504.
[59] Кальницький М. Житловий будинок 1893—98, в якому проживали Богданов С. М., Глінка О. Х., перебували діячі польської культури // Там само. — С. 312.
[60] Абрамова І., Кальницький М. Садиба 1900—09, в якій проживав Шолом-Алейхнм // Там само. Кн. 1., ч. 2. — С. 1142—1143.
[61] Гречина І., Кальницький М., Товстенко Т., Федорова Л. Житловий будинок 2-ї пол. 19 ст., в якому проживала родина Мамишевих, бував Шолом-Алейхем // Там само. — С. 598.
[62] Бельчикова Г. Будинок 1959—61, в якому проживав Параджанов С. Й // Там само. Кн. 1, ч. 1. — С. 208—209.
[63] Пам'ятки діячам науки та культури національних меншин України. Каталог-довідник. — С. 15—16.
[64] Терентьева Н. Греки в Украине. — К.: Аквилон-Пресс, 1999. — С. 123.
[65] Там само. — С. 124.
[66] Кадомська М., Товстенко Т. Федорова Л. Житловий будинок 1888, в якому містилися Музично-драматична школа Блуменфельда С. М., Музично-драматичне училище Лєсневич-Носової М. К. // Звід пам'яток історії та культури України: Київ: Енцикл. вид. Кн. 1, ч. 2. — С. 657—658.

[67] Будяков В., Гаврилюк Л., Григор'єва Т., Денисенко Г., Кальницький М., Толочко Л. Будинок єврейського училища 1903—04, в якому міститься Інститут електрозварювання // Там само. Кн. 1, ч. 1. — С. 324.
[68] Терентьева Н. Греки в Украине. — К.: Аквилон-Пресс, 1999.— С. 124.
[69] Воспоминания о Ярославе Ивашкевиче. — М., Советский писатель, 1987. — 304 с.
[70] Шевченко Л. Інститут біохімії ім.. О. Палладіна, в якому проживали і працювали відомі вчені // Звід пам'яток історії та культури України: Київ: Енцикл. вид. Кн. 1, ч. 1.— С. 508—509
[71] Гаврилюк Л., Григор'єва Т. Інститут фізичної хімії ім. Писаржевського, в якому працювали відомі вчені // Там само.— С.415—416.
[72] Гаврилюк Л., Кадомська М., Мовчан О., Панькова С., Піскова Е, Циганкова Е. Житловий будинок співробітників ВУАН 1934, в якому проживали відомі вчені // Звід пам'яток історії та культури України: Київ: Енцикл. вид. Кн. 1, ч. 2. — С. 1047.
[73] Кальницький М., Коваленко Н., Трегубова Т. Житловий будинок 1879, в якому проживали фон Мулерт Ф. В., Риб Є. А., перебував Чайковський П. І., містилася редакція газети "Dziennik kijowski" // Там само.— С. 987.
[74] Апанович О., Кальницький М., Федорова Л. Готель кін.19 — поч.20 ст., в якому проживали Васнецов В. М., Гашек Я., Котарбінський В. О., Кричевський Ф. Г., Петлюра С. В. // Звід пам'яток історії та культури України: Київ: Енцикл. вид. Кн. 1, ч. 1.— С. 256.
[75] Кальницький М., Ясієвич В. Житловий будинок 1888, в якому містилися редакція газети "Киевское слово", літературна студія "Контакт", народився Вертинський О. М. // Там само.— С. 260.
[76] Жигалкіна Т., Трегубова Т. Будинок госпіталю з лазнею, 1836—42 // Там само.— С. 443.
[77] Циганкова Е. Вивчення мови та культури ідиш в Українській академії наук (1926—1949 рр.) // Київська старовина. — 2000. — № 3.
[78] Кальницький М., Федорова Л. Житловий будинок 1888, в якому містилася студія "Культурної ліги" // Звід пам'яток історії та культури України: Київ: Енцикл. вид. Кн. 1, ч. 1. — С.260.
[79] Кальницький М. Комплекс єврейської лікарні, кін. 19 — поч. 20 ст. // Там само. — С. 476—478.
[80] Кальницький М. Житловий будинок 1-ї пол. 19 ст., в якому проживали Бердяєв М. О., Мандельштамм М.-Е. Х. // Там само. — С. 339.
[81] Верменич Я. В. Київ 19—21 ст. // Енциклопедія історії України. — К., 2007. — Т. 4. — С. 214.
[82] Лазанська Т., Шевченко В. Контрактовий будинок, 1815—17 // Звід пам'яток історії та культури України: Київ: Енцикл. вид. Кн. 1, ч. 1. — С. 483—485.
[83] Білокінь с., Корнєєва В., Федорова Л., Фурман Р., Чулипа І. Андріївська церква, 1747—62 // Там само. — С. 159.
[84] Гриценко А., Міцель М., Невідомський М., Трегубова Т. Косий капонір,

1844—46 // Там само. — С. 443—444.
[85] Терентьева Н. Греки в Украине. — К.: Аквилон-Пресс, 1999. — С. 123.
[86] Григор'єва Т. Житловий будинок 1-ї пол. 19 ст., в якому проживав Кецховелі Ладо // Звід пам'яток історії та культури України: Київ: Енцикл. вид. Кн. 1, ч. 1. — С. 194.
[87] Гаврилюк Л. Завод Гретера, Криванека і К°, 19-20 ст. // Там само. — С. 383.
[88] Галайба В., Трегубова Т. Подільська машинна станція міської каналізації, 1894, 1912. // Там само. Кн. 1, ч. 2. — С. 912—914.
[89] Кальницький М. Млин Бродського Л. І., поч.. 20 ст. // Там само. — С. 737—738.
[90] Памятники истории и культуры Украинской ССР. Каталог-справочник. — К., 1987. — С. 34.
[91] Там само. — С. 18.
[92] Бондаренко Р., Кальницький М. Басейна вулиця, кін. 19 — 20 ст. // Звід пам'яток історії та культури України: Київ: Енцикл. вид. Кн. 1, ч. 1.— С. 187.
[93] Скляренко Г. Пам'ятник Махтумкулі, 2001 // Там само. Кн. 1, ч. 2.— С. 862
[94] Терентьева Н. Греки в Украине. — К.: Аквилон-Пресс, 1999. — С. 122.
[95] Меркатун І., Мойсеєнко В. Кінофабрика ВУФКУ (Національна кіностудія художніх фільмів ім. О. Довженка), 1926—28 // Звід пам'яток історії та культури України: Київ: Енцикл. вид. Кн. 1, ч. 1.— С. 469; Скляренко Г. Пам'ятник Параджанову С.І. // Там само. Кн. 1, ч. 2.— С. 864.
[96] Київ з околицею / Асєєв Ю., Веселова О., Кіпоренко М. та ін. // Там само. Кн. 1, ч. 1. — С. 97.
[97] Білокінь с., Корнєєва В., Федорова Л., Фурман Р., Чулипа І. Андріївська церква, 1747—62 // Там само. — С. 155—159.
[98] Анисимов А. Скорбное бесчувствие. На добрую память о Киеве или грустные прогулки по городу, которого нет. — К.: "Tabachur Ltd", 1992. — С. 104.
[99] Київ з околицею / Асєєв Ю., Веселова О., Кіпоренко М. та ін. // Звід пам'яток історії та культури України: Київ: Енцикл. вид. Кн. 1, ч. 1. — С. 95.
[100] Малаков Д. Архітектор Городецький. — К.: Кий, 1999. — 240 с.
[101] Тимофієнко В.І. Назв. праця. — С. 52—54, 89—90, 415—416.
[102] Звід пам'яток історії та культури України: Київ: Енцикл. вид. Кн. 1, ч. 1.— С.91, 196, 200.
[103] Тимофієнко В. Назв. праця. — С. 420.
[104] Там само. — С. 52—54.
[105] Архітектурні пам'ятки Києва, створені німцями. — С. 5—15
[106] Звід пам'яток історії та культури України: Київ: Енцикл. вид. Кн. 1, ч. 1.— С. 162, 164, 168 — 169, 173, 175—176.
[107] Тимофієнко В. Назв. праця. — С. 127.
[108] Денисенко Г., Дубик М. Пам'ятне місце масових страт громадян у період нацистської окупації Києва — "Бабин Яр" 1941—1943 // Звід пам'яток історії та культури України: Київ: Енцикл. вид. Кн. 1, ч. 2. — С. 839.
[109] Скляренко Г. Пам'ятний знак дітям, розстріляним 1941 у Бабиному Яру,

2001 // Там само. — С. 840.
[110] Скляренко Г. Пам'ятний знак євреям, страченим у Бабиному Яру, 1991 // Там само.
[111] Кучерук О., Протас М. Пам'ятний знак загиблим членам ОУН, 1992 // Там само.
[112] Юхимець Г. Пам'ятник загиблим у Бабиному Яру, 1976 // Там само.
[113] Іонова Т. Пам'ятне місце боїв воїнів Першої Чехословацької окремої бригади 1943 // Там само. — С. 838
[114] Памятники истории и культуры Украинской ССР. Каталог-справочник. — К., 1987. — С. 41.
[115] Анисимов А. Скорбное бесчувствие. На добрую память о Киеве или грустны прогулки по городу, которого нет. — К.: "Tabachur Ltd", 1992. — С. 127
[116] Тинченко Я., Трегубова Т. Вежа № 3 (Прозоровська), 1838—39 // Звід пам'яток історії та культури України: Київ: Енцикл. вид. Кн. 1, ч. 1. — С. 440—441.
[117] Проценко Л., Костенко Ю. Лук'янівське цивільне кладовище. Путівник. — К., 2001. — С.6.
[118] Там само. — С. 16, 38, 51, 90, 116, 124, 139.
[119] Скрипник П. І. Байковий цвинтар // Енциклопедія історії України, т.1. — К., 2003. — С.167; Пам'ятки діячам науки та культури національних меншин України. Каталог-довідник. — К., 1998. — С. 21—24.
[120] Парк Вічної Слави, кін. 19—20 ст. // Звід пам'яток історії та культури України: Київ: Енцикл. вид. Кн. 1, ч. 2. — С. 884—890.
[121] Памятники истории и культуры Украинской ССР. Каталог-справочник. — К., 1987. — С. 31.
[122] Там само. — С. 39
[123] Там само. — С. 28.
[124] Там само. — С. 25.

Катаргіна Т. І.

Проблеми збереження пам'яток архітектури та містобудування

Пам'ятки архітектури та містобудування складають невід'ємну частину цілісного розвитку художньої культури українського народу на всіх етапах його соціального й духовного розвитку. Надбання культури кожного народу складається з цілого комплексу компонентів рухомого і нерухомого майна. Музейні колекції, які збираються століттями, книгозбірні та бібліотеки, архівні сховища — всі вони є носіями інформації щодо рухомих пам'яток історії, науки, культури, які відносяться за міжнародними конвенціями до культурних цінностей[1]. Їх збереження має свої специфічні завдання і проблеми, пов'язані з захистом, відновленням і популяризацією. Нерухомі ж об'єкти представлені за сучасною класифікацією пам'ятками археології, історії, архітектури та містобудування, монументального мистецтва, які визначені у міжнародній практиці як культурна спадщина[2]. Кожен з цих видів має цілком визначене місце у матеріальному оточенні міст, містечок, великих і малих поселень. Крім того, часто вони є саме тими об'єктами, де розміщуються та експонуються матеріальні цінності музеїв, бібліотек, архівів.

Серед цього розмаїття пам'яток суттєве місце займають пам'ятки архітектури та містобудування — архітектурні ансамблі і комплекси, історичні центри міст і містечок, квартали, площі, вулиці, залишки давнього планування й забудови міст та інших населених пунктів; споруди державної, воєнної, цивільної, сакральної архітектури, народного будівництва, а також пов'язані з ними твори монументального, декоративного, садово-паркового мистецтва, рукотворні ландшафти.

На відміну від звичайних об'єктів нерухомості кожен об'єкт культурної спадщини є унікальним, має індивідуальні особливості, що формують його історико-культурний потенціал, який є складовою національного багатства країни. Втрачений об'єкт культурної спадщини не може бути відновлений, тому недооцінка, або несвоєчасна оцінка завдають значних матеріальних втрат для пам'ятки.

В багатьох країнах світу це вважається одним із тяжких злочинів перед суспільством.

Об'єкти культурної спадщини представляють собою об'єкти нерухомого майна із зв'язаними з ними творами живопису, скульптури, декоративно-прикладного мистецтва, об'єктами науки й техніки, іншими предметами матеріальної культури, які виникли в результаті історичних подій і є свідками епох і цивілізацій, джерелами інформації про розвиток культури.

У відповідності з нормами міжнародного права кожний об'єкт культурної спадщини:

– представляє унікальну цінність для всього народу країни і є невід'ємною частиною всесвітньої культурної спадщини;

– має особливості, за якими об'єкт віднесений до культурної спадщини і які підлягають особливому збереженню;

– відзначається, як особливий вид нерухомого майна щодо якого встановлюються певні засоби реалізації права власності та використання;

– представляє об'єкт містобудівної діяльності особливого регулювання.

При цьому статус об'єкта культурної спадщини є ґрунтом для вживання заходів із забезпечення збереження об'єкта культурної спадщини при проектуванні і проведенні будівельних, меліоративних, господарських та інших робіт із землекористування.

Стурбованість негативними наслідками урбанізації, яка стала характерною для всіх країн Європи спонукала Раду Європи ініціювати ухвалення 1985 р. у місті Гранаді "Конвенції про охорону архітектурної спадщини Європи"[3]. Конвенцію ратифікували 36 європейських країн, у тому числі — 20 вересня 2006 р. — Верховна Рада України[4]. Цей міжнародний документ визначає дефініції пам'яток архітектурної спадщини, дає класифікацію об'єктів, встановлює правила правових процедур охорони, політики збереження, інформаційного забезпечення та координації діяльності відповідних установ та організацій на європейському рівні в умовах економічного, соціального, культурного розвитку суспільства. При цьому Конвенція дає визначення архітектурної спадщини, від окремих об'єктів до комплексів:

"1. пам'ятки: усі будівлі та споруди, що мають непересічне історичне, археологічне, мистецьке, наукове, соціальне або технічне значення, включаючи всі особливості їхнього технічного виконання та оздоблення;

2. архітектурні ансамблі: однорідні групи міських або сільських будівель, що мають неперервне історичне, археологічне, мистецьке, наукове, соціальне або технічне значення і характеризуються спільністю чітких територіальних ознак;

3. визначні місця: створені спільно людиною та природою частково забудовані ділянки, які мають чітко визначені характерні й однорідні риси, характеризуються спільністю чітких територіальних ознак і мають неперервне історичне, археологічне, мистецьке, наукове, соціальне або технічне значення"[5].

За визначеними у міжнародних документах принципами відбору пам'яток до Списку всесвітньої культурної спадщини включено найбільша кількість об'єктів, яка представлена пам'ятками архітектури та містобудуваня. Так, в країнах Європи до списку включені історичні центри міст: у Великій Британії: Единбург — старе і нове місто — столиця Шотландії з XV ст., Солтейр — промислове містечко, у Чехії — історичний центр Праги, у Польщі — історичні центри міст Варшави, Кракова, Торуня, в Україні – історичний центр Львова тощо. Це свідчить про наявний інтерес європейців до збереження насамперед комплексів пам'яток архітектури та містобудування. Саме тому за визначенням ІКОМОС (Міжнародна рада з питань пам'ятників та визначних місць) пам'яткою вважається архітектурна споруда або частина її, що збереглася, і територія з усім оточенням, нерухомими або рухомими цінностями, котрі з нею пов'язані. Отже кожний населений пункт — село, місто, якщо вони мають унікальні риси, які визначаються комплексом історичних, природних, соціально-економічних факторів, є пам'яткою. Як влучно висловився український художник і громадсько-культурний діяч першої половини XX ст. І. Труш: "На запит іноземця: Чим ви були і що ви є? Можуть народи вказати на свої монументальні будинки і сказати: «Там половина відповіді на ваше питання»"[6]. На сьогодні Україна йде в контексті загальноєвропейських цінностей, що стимулює процеси збереження історичних містобудівних комплексів.

Відомим мистецтвознавцем, академіком архітектури В. Тимофієнком запропоновані дефініції, які у лаконічній формі визначають якісні ознаки архітектурного об'єкта, за якими він набуває значення пам'ятки: "Пам'ятками архітектури є збудовані у минулі історичні періоди високохудожні автентичні архітектурні твори"[7], і пам'ятки містобудування: "Пам'ятками містобудування є збудовані у минулі історичні періоди високохудожні містобудівні твори"[8]. Пам'ятки архітектури та містобудування є одним з найважливіших видів пам'яток, що характеризують соціальний розвиток і культуру

народу. Характер їх архітектури, композиційна та стилістична цілісність, соціальні та функціональні фактори, які впливають на образ архітектурного твору, технічний рівень виконання й багато інших прямих і опосередкованих аспектів разом з історико-архітектурним середовищем та природним оточенням складають наукову, художню, історичну, етнологічну цінність об'єктів, віднесених до культурної спадщини.

За визначенням ІКОМОС виняткову містобудівну цінність має форма міста або населеного пункту іншого типу, відбита у мережі вулиць і плануванні ділянок. В такому разі окремі вулиці як первинний елемент планувальної структури можуть бути комплексними пам'ятками історії та культури, але, найперше, вони належать до пам'яток містобудівного мистецтва. При вивченні пам'яток містобудування, яке здійснюється в процесі розробки історико-архітектурних опорних планів і генеральних планів міст, виявляються спеціальні зони охорони пам'яток, що відрізняються особливостями режиму містобудівної діяльності в їх межах, складається перелік заходів з реконструкції, реставрації та впорядкування планування й забудови на їх територіях.

Мета даного дослідження полягає у визначенні першочергових заходів, які мають бути реалізовані не тільки через державні установи культури, але й вийти на широкий простір громадських об'єднань із залученням громадян, зацікавлених у захисті культурної спадщини свого міста. Завдання даного розділу полягає у визначенні основного масиву пам'яток архітектури та містобудування міста Києва, окреслення проблем збереження і розробка пропозицій щодо встановлення комплексу заходів, необхідних для захисту цього виду пам'яток у сучасних умовах комерціалізації культури.

Саме комерціалізація культурного надбання без важелів політичних, ідеологічних, морально-етичних призводить до стрімкого руйнування оточуючого простору, а так звані "прагматичні політики" не бачать далі власної кишені. Дається взнаки безперспективність мислення сучасних чиновників, низький рівень гуманітарної освіти серед чиновництва, спостереження світу з вікна автомобіля або з висоти пташиного польоту, переваги, які надаються можновладцями заміським маєткам. Все це призводить до нехтування міським середовищем, в якому мешкають мільйони українців, для яких цей архітектурно-містобудівний простір є першим наочним прикладом дбайливого або недбалого ставлення до історії, мистецтва, культури. Розмаїття архітектурних форм і методи організації простору навколо будівель з дитинства формують естетичні смаки та відчуття

внутрішнього комфорту, так необхідні в мегаполісах з великою кількістю індивідів. Це означає, що відреставровані будинки або квартали старої забудови впливають позитивно на світогляд мешканців, і навпаки, недбальство, остаточний принцип матеріального забезпечення ремонтно-реставраційних робіт старої забудови викликають негативні враження і бажання на місці старого створити дещо охайне, що вражає уяву і викликає почуття гідності. Засобів довести пам'ятку архітектури до банкрутства чимало, і найпростіший з них — це позбавити будівлю мешканців або відвідувачів, залишати певний час без реставрації та ремонту і з часом довести до руйнування. Кожного дня у періодиці міста з'являються статті щодо злочинної бездіяльності у відношенні до визначних пам'яток архітектури Києва, як то будинок по вул. Шовковичній, 17/2 — особняк купця С. Могилевцева, т. зв. Шоколадний будинок, збудований у 1899—1901 рр. за участю архітектора В. Ніколаєва, реконструйований 1934 р. архітектором П. Альошиним. Оформлення інтер'єрів виконано в різних історичних стилях: готичному (їдальня), мавританському, бароковому (кабінет), російському, модерн (вітальня). Надходить інформація про руйнування відселених будинків центральної частини Києва[9].

Актуально сьогодні звучать слова, написані ще у 1930-х рр. науковцем, істориком мистецтва П. Савицьким, який, перебуваючи в еміграції у Празі, констатував, що у Радянському Союзі відбувається процес знищенням пам'яток культури: "в якому в один клубок зв'язане потворне невігластво, надмірне безглуздя і прямий злочин"[10].

Сучасні дії уповноважених управляти містом і вдосконалювати міську інфраструктуру прийняли форму тотальних репресій по відношенню до пам'яток архітектури та містобудування. Відомий історик архітектури А. Іконніков висловлювався з приводу відношення до пам'яток з боку чиновництва так: "У щільнозаселеному, урбанізованому світі XX сторіччя цінності культури виявилися несподівано крихкими — і особливо цінності архітектурної спадщини міст. Вони руйнуються не тільки в численних кризах і катаклізмах, але й під агресивним натиском нового, необхідного містам і їх зростаючому населенню; руйнуються не тільки в ситуаціях катастрофічних, але й тому, що бракує **доброї волі і відповідальності в тих, хто керує розвитком**. Нове, одначе, стає буденним. І настає гірке усвідомлення втрати"[11].

Проблеми дослідження, поцінування, збереження архітектурної та містобудівної спадщини Києва активно почали розглядатися з початку 1980-х рр. Методологічні питання відбору, класифікації і

методи визначення засобів збереження й поцінування пам'яток архітектури та містобудування розглядали українські архітектори та історики архітектури, такі, як Ю. Асєєв[12], М. Бевз[13], Р. Бондаренко[14], Є. Водзинський[15], В. Вечерський[16], Б. Колосок[17], Г. Логвин[18], Л. Прибєга[19], В. Тимофієнко[20], Т. Трегубова[21].

Фахівці досліджували біографії та творчість окремих архітекторів, які створили архітектурний ансамбль центральної частини Києва, історичного передмістя, садів і парків, рекреаційних зон. Такі розвідки здійснили: О. Ігнатов[22], М. Кальницький[23], С. Кілессо[24], В. Ковалинський[25], М. Грицай[26], Н. Кожин[27], С. Кохан[28], Г. Лебедєв[29], А. Лобановська[30], Д. Малаков[31], П. Макушенко[32], В. Тимофієнко[33].

Проблеми визначення архітектурних стилів у забудові міст України, і Києва зокрема, розглядали у своїх дослідженнях Ю. Асєєв[34], М. Кальницький і Т. Скібіцька[35], В. Тимофієнко[36], В. Ясієвич[37].

Питання збереження окремих типів архітектурної спадщини у наукових розвідках піднімали Ю. Асєєв[38] — відносно пам'яток сакральної архітактури, В. Константинов[39], В. Ієвлева[40] — стосовно пам'яток виробничої архітектури та ін.

Особливу роль у вивченні, поцінуванні, виявленні пам'яток архітектури та містобудування Києва здійснили фахівці під час підготовки тому "Київ" Зводу пам'яток історії та культури[41]. Завдячуючи авторам статей ми маємо на сьогодні масштабне енциклопедичне видання, в якому надані довідки про всі особливості архітектурної та містобудівної спадщини міста, які підлягають обов'язковому збереженню. Як зазначається в статті 2 Конвенції про охорону архітектурної спадщини Європи: "Для чіткого визначення пам'яток, архітектурних ансамблів і визначних місць, що підлягають охороні, кожна сторона зобов'язується вести їхній облік і у випадку загрози таким пам'яткам підготувати у найкоротші можливі строки відповідну документацію"[42]. Така документація може бути здійснена на основі статей про пам'ятки архітектури та містобудування, включених до Зводу пам'яток. Загальновизнаним критерієм відбору пам'яток архітектури та містобудування до Зводу є історико-архітектурна цінність об'єктів, яка відбиває найважливіші аспекти цього виду мистецтва. В основу її покладені конкретні художні, функціонально-типологічні, інженерно-будівельні та технологічні якості пам'ятки.

Провідним є принцип відбору пам'яток за певними хронологічними періодами. При цьому хронологічна віддаленість визначає вищу цінність більш раннього архітектурного об'єкта. За

хронологічним показником до Зводу включаються практично всі пам'ятки з найдавніших часів до середини XIX ст., а далі вибірково, враховуючи всі зазначені цінності об'єктів.

Цінність пам'ятки може вимірюватися кількістю збережених первісних елементів її історичного планування, об'ємно-просторової будови або архітектурно-художнього вирішення екстер'єра чи інтер'єра. Цінними можуть бути об'єкти — зразки нових функціональних, типологічних або інженерно-технічних рішень, а також об'єкти, які були вперше використані за певним призначенням. Наприклад, перша електростанція, міст вперше використаної конструкції.

Необхідність комплексного підходу у визначенні архітектурного твору висуває на передній план містобудівні критерії оцінки. Адже саме історико-архітектурне середовище та його складові елементи забезпечують своєрідність як окремого архітектурного об'єкта, так і цілих комплексів. Це можуть бути характерний ландшафт з системою архітектурних споруд, історична забудова вулиць і майданів. У такому разі цінність окремого об'єкта буде визначатись його місцем і роллю у містобудівній структурі, ландшафтній ситуації, силуеті, панорамі міста, перспективах вулиць і площ. На терені Києва збереглося чимало архітектурних пам'яток, які є безперечними домінантами оточуючого їх ландшафту і мають у зв'язку з цим особливу містобудівну цінність, зберігаючи своєрідність архітектурного вирішення історичних районів міст і сіл. Вулиці, комплекси, квартали, площі і майдани можуть мати і самостійне містобудівне та історико-архітектурне значення. Ці пам'ятки бувають наділені одночасно кількома видовими цінностями: археологічними, архітектурними, містобудівними, історичними та мистецькими. В такому разі вони стають комплексними, оскільки поєднують всі чотири види пам'яток або деякі з них.

На сьогодні в Києві досліджені, обстежені, описані, ідентифіковані, визначені 1749 пам'яток архітектури і містобудування, в т. ч. 741 об'єкт, які відносяться до типу комплексних пам'яток[43].

Кількість пам'яток архітектури і містобудування, в т. ч. комплексних

Вид пам'ятки	**Кількість**
Архітектури	1000
Містобудування	8
Всього	1008

Комплексні пам'ятки:	
архітектури та містобудування;	3
архітектури, містобудування та історії	63
містобудування та історії	5
архітектури, містобудування, археології, історії та мистецтва	3
архітектури, містобудування, археології та історії	1
архітектури, містобудування, історії та мистецтва	2
архітектури, археології, історії, мистецтва	9
архітектури та археології	2
архітектури, археології та історії	1
архітектури і історії	563
архітектури, історії та мистецтва	51
архітектури та мистецтва	38
Всього	741
Разом	**1749**

Важливим критерієм історико-архітектурної цінності пам'ятки є відображення в ній найхарактерніших особливостей відповідної професійної школи чи окремих майстрів або певного стилістичного напряму. За стилістичною класифікацією важливо керуватися загальноприйнятими у світовій науці визначеннями і враховувати особливості історичної долі української держави на різних етапах її розвитку. Суттєве значення має приналежність пам'ятки до творчості видатних зодчих, таких як І. Григорович-Барський, М. Юрасов, Ф. Попов, Є. Єрмаков, С. Ковнір. Збереглося небагато пам'яток XVIII—XIX ст., які представляють стилістичний напрямок українського бароко, також мало зразків українського модерну початку XX ст. школи видатного українського архітектора В. Кричевського. У Києві більше представлені архітектурні пам'ятки, збудовані з початку XIX ст. і до середини XX ст., які відтворюють притаманні стилі своєї епохи — ренесанс, романський і готичний, неоренесанс, класицизм, ампір, модерн, конструктивізм, запроектовані і збудовані видатними зодчими О. Беретті, Б.-Ф. Растреллі, А. Меленським, В. Ніколаєвим, І. Ніколаєвим, О. Шіле, В. Городецьким, О. Вербицьким, П. Альошиним, С. Григор'євим, Г. Любченком, В. Осьмаком,

інженерами і будівничими І. Мічуріним, К. Опперманом, Й. Зекцером, А. Абрагамсоном, В. Безсмертним, Є. Патоном та іншими відомими представниками школи української архітектури та міського планування. В оформленні інтер'єрів брали участь видатні майстри монументального живопису та скульптури, такі як скульптори Е. Сала, О. Теремець, Т. Руденко, художник М. Стороженко та ін. Слід також звернути увагу на проектантів садів і парків Києва, які заклали основу того, чим зараз пишаються кияни — самим зеленим містом Європи. У Києві працювали садівники К. Христіані, О. Жуковський, О. Недзельський. На сьогодні необхідно створювати освітні програми з вивчення досвіду майстрів минулого і проводити інформаційні заходи, спрямовані на поширення знань серед широких кіл киян щодо архітекторів та їх культурної спадщини, яка складає неповторний архітектурний колорит міста Києва. Доцільно було б започаткувати ілюстроване видання про зодчих Києва з повним переліком їх творчого доробку.

При розгляді проблем збереження архітектурної та містобудівної спадщини міста виявляються об'єктивні протиріччя. Серед них можна назвати такі:

– між потребами благоустрою та необхідністю захисту пам'яток архітектури;

– між сучасними вимогами до якості інфраструктури і проблемами збереження пам'яток містобудування;

– між зростаючою кількістю автотранспорту та непристосованістю старої частини міста до цих потреб;

– між забрудненням довкілля й можливостями реставрації фасадів будинків, віднесених до архітектурних пам'яток;

– між необхідністю вдосконалення матеріальної бази приватизованих підприємств і необхідністю збереження пам'яток виробничої архітектури на їх територіях;

– між комерційними інтересами приватних власників і необхідністю дотримання ними умов збереження пам'яток архітектури.

Крім протиріч, які потребують вирішення на організаційному рівні, є й проблеми, які мають специфічний характер у самій системі збереження культурної спадщини міста. До них на наш погляд слід віднести:

– вразливість до впливів техногенного розвитку сучасних міст;

– невизначеність процедур із забезпечення охорони пам'яток, архітектурних ансамблів та визначних місць;

– слабке матеріально-технічне забезпечення ремонтно-реставраційних робіт щодо пам'яток архітектури в період стрімкого розвитку будівельної техніки і нових технологій;

– порушення заборони нового будівництва встановлених за законом територіях навколо пам'яток як зон охорони.

– неналежна інформованість суспільства про майстрів, які проектували та забудовували місто з давніх часів;

– проблеми підготовки фахівців-реставраторів, які б виконували роботи за старими технологіями;

– відсутність концепції консервації пам'яток; а часто подають втрачену;

– нез'ясованість такої складової пам'ятки, як відстань часу, після якого споруда (будинок) може вважатися пам'яткою;

– нехтування такою якісною ознакою пам'ятки, як її автентичність;

– спотворення фасадів пам'яток архітектури рекламними вивісками, або частковою реконструкцією під потреби офісних центрів;

– відсутність чітких вимог до власників будинків, що веде до невиконання приватним власником вимог до забезпечення збереження архітектурних об'єктів;

– надмірне захоплення ідеями відбудови, відтворення зруйнованих пам'яток замість збереження існуючих;

– руйнування окремих пам'яток архітектури, які складають комплекс, що порушує значення історичної забудови;

– порушення новою висотною забудовою в центрі міста норм, які формують силует міста, що є невід'ємною складовою містоформуючого комплексу;

– несвоєчасне інформування громадськості про плани перспективної забудови, що свідчить про непрозорість вирішення містобудівних проблем та обмеження свободи слова в Києві.

Всі ці протиріччя та проблеми мають вирішуватися комплексно на освітньому, мас-медійному, техніко-експлуатаційному, культурологічному і бізнесовому рівнях.

На даному етапі складається Національний реєстр пам'яток архітектури та містобудування. Порядок визначення категорій пам'яток для занесення до Реєстру нерухомих пам'яток України встановлений постановою Кабінету Міністрів України від 27 грудня 2001 р. № 1760, де у пункті 10 обумовлені характеристики об'єктів, які мають бути репрезентовані: "Об'єкти культурної спадщини національного значення є особливою історичною або культурною

цінністю і повинні відповідати критерію автентичності, а також принаймні одному з таких критеріїв: справили значний вплив на розвиток культури, архітектури, містобудування, мистецтва країни; безпосередньо пов'язані з історичними подіями, віруваннями, життям і діяльністю видатних людей; репрезентують шедевр творчого генія, стали етапними творами видатних архітекторів чи інших митців; були витворами зниклої цивілізації чи мистецького стилю"[44].

Відразу звертаємо увагу на принципове положення про збереження автентичності об'єкта. При цьому ще раз підкреслимо, що для такої якісної ознаки пам'ятки, як автентичність є її безумовна прив'язка до місця побудови і оточуючого простору[45]. Це дуже важливо з'ясувати, бо коли знайомишся з пам'ятками, внесеними до Державного реєстру по місту Києву, натрапляєш на об'єкти зовсім не міського значення з точки зору їх приналежності, виникнення, функціональності. Маються на увазі музейні експонати Музею народної архітектури та побуту України у Пироговому. У Державному реєстрі по місту Києву з 390 об'єктів архітектури та містобудування 105 припадає на хати, криниці, вітряки, зібрані в музеї просто неба, тобто третина реєстру не відповідає вимогам автентичності пам'яток. На наш погляд, такі об'єкти цілком можуть бути включені до державного реєстру музейних експонатів, які знаходяться під державною охороною, а по місту Києву у реєстр включити видатні твори київських архітекторів, яких у ньому явно бракує, а також містобудівні комплекси.

Наступна група проблем пов'язана із зростаючою активністю адміністративних пам'яткоохоронних органів Києва у справах відбудови зруйнованих пам'яток. Пропозиції, які на сьогодні лунають від Р. Кухаренка — начальника Головного управління охорони культурної спадщини КМДА, по суті не відповідають багатьом вимогам щодо збереження й захисту пам'яток архітектури та містобудування, визначених міжнародними документами, в більшості з яких практика відбудови забороняється. Нагадаємо, яку оцінку отримала начебто реконструкція Золотих воріт у Києві у 1980 р. Один з найавторитетніших архітекторів світового рівня А. Іконников у 1988 р. розкритикував спаплюжений простір навколо руїн Золотих воріт — стародавньої пам'ятки Києва: "Подавляя окружающую застройку, в Киеве поднялось могучее сооружение, которое, судя по публикациям в местной печати, должно возродить первоначальный облик Золотых ворот, парадного въезда в древний Киев (архитектор Е. Лопушинская, археолог С. Высоцкий). Возрождалось заведомо неизвестное. Ни археологические раскопки, ни изображения, ни даже аналогии не

давали оснований для суждения о том, какой была венчающая часть сооружения. В то же время псевдопамятник, плод чистой фантазии нашего столетия, стал материальным фактом, ответственность за который возлагается теперь на зодчих XI века. Нелеп и способ введения макета, с примыкающими к нему узкими «локтями» земляного вала, в современную городскую среду. Удручает качество подделки, художественное и строительное, профанирующее образ культуры древнего Киева. И все это оплачено немалой ценой, в которую вошли не только растраченные средства, но и потеря подлинной информации о прошлом Руси, физически уничтоженной при строительстве, погребенной массивами макета"[46].

Такий негативний досвід надовго припинив будь які спроби відтворення втрачених пам'яток. Тільки у 1995 р. був виданий Указ Президента України № 1138 "Про заходи щодо відтворення видатних пам'яток історії та культури". Ідею відродження ще на початку 1990-х років висловив письменник і громадський діяч О. Гончар, який очолив фонд української громадськості щодо відтворення Михайлівського Золотоверхого монастиря, зруйнованого у 1930-х рр. У той же час академік П. Тронько вирішував спірні питання про відродження Успенського собору Києво-Печерської лаври, зруйнованого у 1941 р. під час окупації Києва військами нацистської Німеччини. В Україні, яка тільки-но здобула самостійність й розпочала процес державотворення, а також, враховуючи підготовку до 2000-річчя прийняття християнства на Русі, тема поновлення духовних реліквій набула широкої підтримки. О. Гончар і П. Тронько об'єднали зусилля для організації фонду. Указом Президента України від 12 червня 1996 р. був створений Всеукраїнський фонд відтворення видатних пам'яток історико-архітектурної спадщини імені Олеся Гончара. Цим же Указом головою правління фонду був призначений П. Тронько — голова правління Національної спілки краєзнавців, заслужений діяч науки і техніки України, академік НАН України, Герой України. Співголовами були обрані В. Ющенко, І. Драч, членами правління Д. Гнатюк, В. Горбулін, М. Жулинський, В. Литвин, Б. Олійник, О. Омельченко, В. Смолій та ін. Мета фонду — сприяти відтворенню втрачених пам'яток. 23 квітня 1999 р. Кабінет Міністрів прийняв Постанову № 700 "Про Програму відтворення видатних пам'яток історії та культури України"[47], до якої увійшли 56 об'єктів культурної спадщини. Крім Успенського та Михайлівського Золотоверхого соборів до списку були включені Богоявленський собор Братського монастиря, будинок київського магістрату на Контрактовій площі.

На Всеукраїнський Фонд відтворення видатних пам'яток історико-архітектурної спадщини імені Олеся Гончара було покладене завдання виявлення, дослідження та складання реєстру втрачених пам'яток історії та культури, а також участь в їх відтворенні. За сприяння фонду і з залученням фахівців Державного комітету будівництва в Києві були відтворені Михайлівський Золотоверхий собор на Михайлівській площі Києва, освячений у 1999 р., Успенський собор Києво-Печерської лаври — у 2000 р., церкву Богородиці Пирогощі — у 2005 р.[48]

Зауважимо, що відтворення пам'яток не повинно стати панацеєю при проведенні пам'яткоохоронних заходів. Ця процедура може відбуватися у виняткових випадках. З приводу цього у 2000 р. в столиці Латвії Ризі була прийнята міжнародна "Ризька хартія про автентичність та історичну реконструкцію культурної спадщини". В хартії наголошувалося на тому, що "в країнах, які нещодавно відновили незалежність, питання реконструкції та автентичності набули особливої ваги", тому, "визнаючи, що більшість міжнародних засад заперечують реконструкцію (відтворення) культурної спадщини", і вважаючи, "що копіювання культурної спадщини в принципі є підміною свідчення минулого, однак, у виняткових випадках реконструкція культурної спадщини, втраченої в результаті стихійних чи спровокованих людьми лих, може бути прийнятною, коли для історії та культури відповідного регіону конкретна пам'ятка становить надзвичайну художню цінність, має символічне значення чи особливо важлива для збереження історичного середовища (як міського, так і сільського).

– за умови, що наявні обміри та відповідна історична документація (включаючи іконографічні, архівні свідчення та матеріальні рештки);

– реконструкція не спотворює містобудівне та ландшафтне середовище і

– при реконструкції не завдається шкоди існуючій історичній забудові"[49].

Керуючись такими засадами, маємо дуже обережно підходити до питань відтворення спадщини, замість того, щоб спрямовувати кошти на реставрацію, консервацію і збереження пам'яток історії та культури. Існуюча культурна спадщина на сьогодні потребує кошти на утримання у належному стані, який би відповідав вимогам благоустрою довкілля, а не лякав своїм зовнішнім виглядом і духом руйнування.

Для вирішення проблем збереження пам'яток архітектури і містобудування стане у пригоді досвід країн з приватною власністю на об'єкти нерухомості, що мають культурну цінність. У Великій Британії визначення пам'яток відокремлює античні пам'ятки (археологічні місця, фортеці, замки, пов'язані з римським, норманським, англосаксонським періодами панування на території Британії) та історичні об'єкти (споруди, будинки, пам'ятні місця, монументи, встановлені на честь визначної історичної події), пов'язані з історією Великої Британії та її становлення як держави. Класифікуються пам'ятки за типологічним принципом, який було покладено в основу складання двох видів реєстрів. Так, згідно з цією класифікацією, згодом впровадженою у США та Канаді, визначалися три категорії об'єктів, насамперед історичних будинків[50]. До першої категорії (клас А) включаються об'єкти, які мають виняткове історико-культурне значення, пов'язані з найбільш цінованими у суспільстві історичними подіями, позначені як такі, що відтворюють естетичні смаки та стилі в мистецтві, та не можуть бути пошкоджені за будь-яких умов. Друга категорія (клас В) складається з історичних споруд, які мають культурну цінність і створюють комплекси забудови історичних міст і містечок, які включаються до програм із збереження, їх знищення не дозволяється без дуже поважних причин. Третю групу (клас С) становлять споруди, які можуть бути включені до пам'яткоохоронних програм, але зустрічаються дуже часто й не мають гарантії щодо збереження при проведенні реконструктивних робіт з переобладнання регіону; або такі, що входять до складу визначеного історичного дистрикту, кварталу, і їх руйнування призведе до змін у просторі історичної забудови[51].

Отже, згідно з британською моделлю, до першого класу входять будинки, які не можуть бути знищені ні за яких обставин, до другого — такі, знищення або переобладнання яких не може бути здійснено без поважних причин. До третього - належать споруди, які заслуговують певної уваги, але зустрічаються дуже часто такі, які ще потребують дослідження на предмет рекомендації включення до категорії історико-культурних пам'яток[52]. Ці списки постійно поповнюються новими об'єктами. В цілому, в основу критеріїв покладено якісний принцип відбору пам'яток, визначення їх пріоритетності, що дає змогу спрямувати обмежені урядові ресурси на реставрацію найбільш видатних історико-культурних об'єктів, встановлювати черговість виконання робіт та складати стратегічні цільові програми. Під програмами зі збереження пам'яток розуміються дії, спрямовані на захист від пошкоджень, запобігання руйнації та інших несприятливих

умов, догляд та збереження у незмінній формі, проектування нового використання історичних будинків[53]. Діючі церкви на загал не входять до категорії пам'яток: вони можуть бути віднесені до них лише тоді, коли мають виняткову архітектурну цінність. Крім охорони пам'яток як окремих споруд, збереження здійснюється шляхом утворення заповідників на історичних ландшафтах.

Франція має понад 200-річний досвід збереження культурних цінностей. Саме за часів Великої французької революції були закладені традиції державного регулювання захисту пам'яток та створено підґрунтя для проведення визначення об'єктів історичного минулого та їх збереження. У відповідності до прийнятої класифікації під охорону перш за все були взяті основні споруди цивільної, воєнної та середньовічної сакральної архітектури: замки, собори, церкви, а також королівські володіння. Такі об'єкти склали офіційно визнаний основний масив культурного надбання на базі існуючих на той час естетичних та історичних критеріїв. Згодом еволюція критеріїв відбору привела до розширення поняття пам'ятки — від окремого об'єкта до комплексу або ансамблю пам'яток. Історико-культурні об'єкти почали розглядатися як взаємодіючі елементи. Так, Закон про збереження надбання від 2 травня 1930 р. поширив поняття пам'ятки на унікальні природні ландшафти та доісторичні об'єкти[54]. Це привело до послідовного включення до обліку та програм зі збереження краєвидів, як самодостатніх елементів спадщини: парків, садів, міських майданів, а також великих природних зон, таких як узбережжя або гірські масиви. З часом встановлювалися певні розміри охоронних зон довкола історичної пам'ятки. Таким чином встановлювався взаємозв'язок між пам'яткою та навколишнім простором, які розглядалися як єдине ціле. В подальшому такий підхід поширився на визначення спадщини міського середовища як комплексу ансамблів. Вже на початку 1960-х рр. у містах було введено статус "секторів збереження" — історичних територій[55].

Слід наголосити, що найпотужніші заходи зі збереження пам'яток припадали у країнах Заходу саме на періоди фінансово-економічних криз. Так, у США Закон про збереження американських історичних місць, будинків, об'єктів та старожитностей національного значення був ініційований Президентом США і прийнятий Конгресом у 1935р. За цим законом були розпочаті програми: історичний американський будівельний огляд, історичний американський інженерний реєстр, національний огляд історичних місць та будинків, які акцентували увагу на дослідженні та збереженні історичного та археологічного майна федерального значення; запроваджували

визначення та обстеження національних історичних ландшафтів; розробляли і впроваджували плани зі збереження державних культурних ресурсів[56].

Важливим документом, який вплинув на розвиток пам'яткоохоронної політики у державі стало розпорядження Президента США № 11593 від 13 травня 1971 р. відносно збереження історико-культурної спадщини. Воно визначило політику щодо дослідження, обліку та використання пам'яток історії та культури, торкалося безпосередньо окремих пам'яток та історико-культурного довкілля взагалі й стало на чолі наступного етапу активізації пам'яткоохоронної справи сумісно з розгортанням боротьби прихильників захисту навколишнього середовища.

У розпорядженні наголошувалося на тому, що першим кроком до забезпечення збереження є проведення повної документації пам'яток. Воно зобов'язало всі федеральні установи розгорнути активну діяльність зі збереження, реставрації не тільки окремих пам'яток, а й виступити гарантом захисту та відновлення історико-культурного довкілля. Органи виконавчої влади були вповноважені управляти культурним майном, яке знаходиться під їх контролем, розробляти необхідні заходи для проведення державних планів і програм в такому напрямі, "щоб місця, споруди, конструкції й об'єкти, які належать федеральному уряду й мають історичне, архітектурне або археологічне значення, зберігалися, відновлювалися і використовувалися для натхнення і підвищення добробуту"[57]. Президент США поставив завдання розробки процедури, яка б гарантувала підтримку федеральних планів і програм із захисту та відновлення об'єктів історико-культурного значення в штатах і муніципалітетах[58]. Розпорядженням передбачалося створення організацій, які б забезпечили збереження та удосконалення приватних чи муніципальних споруд та об'єктів, що мають історичне, культурне, естетичне значення.

Стосовно пам'яток президент писав: "Ми завжди вважаємо, що оточуюче довкілля — це тільки наше природне оточення. Але для багатьох з нас міське оточення єдине, де ми перебуваємо щодня. Американські міста від Бостону та Вашингтону до Чарльстона, Нью-Орлеана, Сан-Антоніо, Денвера та Сан-Франциско, в архітектурі будинків яких відтворений їх унікальний характер, надто швидко знищуються. Нажаль, діюча федеральна політика щодо податку на прибуток більшою мірою сприяє знищенню старих будинків, аніж стимулює їх відновлення. Особливого поширення набула практика знищення будинків історичного значення. Одну чверть будинків,

внесених у 1933 р. до історичного облікового списку архітектури, було знищено. Кредитні установи відмовляють у позиках власникам для проведення реставраційних робіт та відновлення історичних споруд. Багато історичних будинків, підпорядкованих федеральному уряду, отримують недостатні асигнування для реставрації та збереження."[59]

Визначивши основні проблеми, Президент запропонував, по-перше, розробити податкові пільги, які б запобігли поширенню негативних тенденцій та вплинули на поліпшення реставрації; по-друге, ухвалити нове законодавство щодо страхування позик, які надає федеральний уряд для підтримки об'єктів історико-культурного значення у належному стані; по-третє, рекомендував законодавчим органам зобов'язати уряди штатів і міст уважніше ставитися до культурної спадщини, а також полегшити процедуру передачі федеральних історичних об'єктів у власність місцевим органам управління, дозволяючи їх використання[60]. Таким чином, кризові явища в ринковій економіці західних держав опосередковано вплинули на активізацію захисту і збереження пам'яток, як сегменту економіки.

На сьогодні у Сполучених Штатах Америки застосовується свій підхід до визначення пам'яток історії та культури. З 1960-х рр. там почали систематично розробляти критерії визначення культурних об'єктів відповідно до періодів історії країни. Дослідники також звернули увагу на складання переліку історичних промислових об'єктів та інженерних споруд — фабрик, заводів, мостів, дамб, млинів тощо. З середини 1970-х рр. розпочалися дослідження історичних ландшафтів, до складу яких входили:

– історичні рукотворні ландшафти (створені архітекторами-дизайнерами),

– історичні місцеві ландшафти (природні об'єкти, на сучасний стан яких вплинула багатовікова людська діяльність),

– історичні місця (території, пов'язані з історичними подіями або персоналіями),

– етнографічні ландшафти (місцевості зі значною кількістю природних та етнокультурних об'єктів)[61].

Критерії відбору до національного реєстру доволі суворі. Пам'ятка повинна відбивати визначну подію американської історії, мати значення в архітектурі, техніці, асоціюватися з життям видатної історичної особи, репрезентувати роботу видатного майстра, існувати у первісному вигляді. До національного реєстру здебільшого не включаються цвинтарі або окремі могили, діючі церкви, споруди, побудовані за останні 50 років та реконструйовані будинки[62].

На сучасному етапі в Україні розроблені критерії поцінування пам'яток містобудування та архітектури, всі категорії яких представлені в культурній спадщині міста Києва.

До пам'яток містобудування та ландшафтної культури відносяться: історичні міста, об'єкти садово-паркового мистецтва або їх частини, містобудівні комплекси — міські центри, монастирі, замки, садиби з їх оточенням та ін., а також окремі елементи міського планування та забудови — площі (майдани), вулиці, набережні, бульвари, квартали, окремі архітектурні ансамблі, залишки стародавнього планування, сади, парки з їх плануванням, забудовою, природними та штучними ландшафтами, які мають історико-містобудівну цінність[63].

При розгляді пам'яток містобудування слід визначити її цілісні у функціональному або архітектурно-планувальному відношенні частини — компоненти, з яких вони складаються. Ці компоненти, в свою чергу, містять у собі сучасну архітектуру, залишки історичного планування і різного типу забудову, тобто архітектурні та інженерні споруди. Наприклад, Києво-Печерська лавра, яка являє собою містобудівний комплекс, має такі компоненти, як територія верхньої Лаври, Дальні Печери, Ближні Печери, Гостиний двір та ін. Кожний з них на своїй території має ряд споруд (наземних, підземних), елементи історичного планування, озеленення, благоустрою, інженерного обладнання.

Пам'ятки архітектури, будь-то окремий будинок чи споруда, мають ряд специфічних ознак і відмінностей, які дозволяють їх класифікувати у певному порядку, розробленому згідно європейських стандартів. За визначеним порядком і відповідною функціональною ознакою до пам'яток архітектури належать:

– Житлові, адміністративні та громадські будинки.

– Промислово-виробничі, військово-оборонні, транспортні, інженерні споруди.

– Комунальні та складські, а також будови зв'язку, архітектурні монументи.

– Малі архітектурні форми.

Класифікація архітектурних об'єктів за галузевою спеціалізацією дещо конкретизує їх функціональне призначення, тому громадські споруди за спеціалізацією поділяються на:

– Лікувально-профілактичні заклади, що включають: лікарні, диспансери, санаторії, будинки санітарної освіти, ветеринарні корпуси тощо.

– Будови відпочинку та туризму: будинки відпочинку, спальні корпуси, туристські готелі, бази, мотелі, кемпінги.
– Спортивні: стадіони, палаці спорту, манежи, басейни, іподроми, стрілецькі тири і т.п.
– Учбові: академії, інститути, університети, консерваторії, школи, колегіуми, медресе, семінарії, ліцеї, гімназії і т.п.
– Клубні: народні дома, палаци культури, курзали, будинки творчих спілок тощо.
– Музейні та виставкові: музеї, скансени (музеї просто неба), виставкові зали, павільйони, музеї народної архітектури, лапідарії тощо.
– Об'єкти побутового обслуговування: будинки побуту, мод, ательє, терми, лазні тощо.
– Торговельні об'єкти: магазини, крамниці, універсами, пасажі, ринки, аптеки, торгові ряди тощо.
– Об'єкти громадського харчування: ресторани, кафе, бари, їдальні, фабрики-кухні, трапезні, корчми, колиби тощо.
– Об'єкти науково-дослідних і проектних установ: науково-дослідні і проектні інститути, проектно-конструкторські і інженерно-лабораторні корпуси, обсерваторії.
– Об'єкти для людей похилого віку, інтернати.

До архітектурних монументів за тим же принципом відносяться: тріумфальні брами, обеліски, мартирії, меморіальні, архітектурно-скульптурні надгробки, пантеони, колони, стели[64].

Культова архітектура відноситься до споруд громадського типу, які призначені для відправлення певних релігійних обрядів. Культові споруди: жертовники, амфіпростилі, базиліки, баптистерії, каплиці, дзвіниці, менгіри, зикурати, капели, костьоли, кенаса, мінарети, пагоди, синагоги, трапезні, надбрамні, молитовні будинки тощо[65]. Традиційність прийомів побудови, канони в структурі об'ємно-просторового вирішення та в організації інтер'єрів цих об'єктів дозволяють віднести їх до самостійної групи пам'яток. Але вони протягом століть формували духовно-етичні позиції художньої культури народів, які населяли нашу землю. Стильові ознаки цього типу пам'яток у кожному окремому об'єкті (в залежності від відповідних релігійних спрямувань) відбивали особливості певного хронологічного періоду. Наприклад, на вул. Великій Васильківській, 75 розташований Миколаївський костьол, зведений у 1899—1909 рр. у неоготичному стилі за проектом архітектора В. Городецького, інженера В. Страуса, оздоблений скульпторами Е. Сала та Е. Бенешем. На вул. Трьохсвятительській — комплекс Олександрівського костьолу,

XIX—XX ст. До його складу входять Олександрівський костьол, споруджений у 1817—1849 рр. архітектором Ф. Меховичем; будинок домініканського монастиря XIX—XX ст.; флігель для прислуги, зведений у 1824 р., добудований у 1862 р.; огорожа з брамами, 1-ї половини XIX — початку XX ст.[66] У дачному селищі Пуща-Водиця — церква преподобного Серафима Саровського, побудована в 1908—1910 рр. у формах історизму з елементами бароко. Автори проекту — архітектор Е. Брадтман, інженер А. Тихонов. У храмі знаходиться склеп засновників церкви Козакевичів, зроблений близько 1913 р. архітектором В. Городецьким у мавританському стилі.

Невід'ємною складовою частиною об'єктів культової архітектури є монументальне мистецтво (живопис, мозаїка, скульптура). Тому ці об'єкти найчастіше є комплексними пам'ятками і повинні обов'язково досліджуватися фахівцями з архітектури та мистецтвознавства одночасно. Наприклад, Андріївська церква на вул. Андріївський узвіз, 23., збудована в 1747—1762 рр. у стилі бароко за проектом архітектора Б.-Ф. Растреллі. Іконостас виконали майстри Я. Грот, Й. Домаш, Ф. Лепренс, живопис — художники О. Антропов, І. Вишняков, І. Роменський, Г. Стеценко, І. Чайковський, ліплені орнаменти — майстри М. Алексєєв, Іван-Великий, Василь та Іван-менший Зиміни, М. Мантуров , П. Ржевський, тут працювали різьбярі В. Клейцковський, М. Чвітка, Я. Шевлицький[67].

Адміністративні будинки мають конкретні назви: канцелярії, магістрати, ратуші, земства тощо. Наприклад, на Контрактовій площі, 12 знаходиться будинок Н. Сухоти (магістрат), XIX ст., збудований за проектом архітектора А. Меленського у стилі класицизм, реконструйований у 1876 р. архітекторами О. Шіле та В. Прохоровим. Тут містилася Третя чоловіча гімназія. На вулиці Володимирській: № 10 — будинок Селянського поземельного та Дворянського земельного банків, споруджений у 1910—1911 рр. архітектором О. Кобелєвим у неоросійському стилі; № 15 — Присутственні місця, побудовані впродовж 1854—1909 рр. в еклектичних формах. Первісний об'єм — 1854—1857 рр., архітектор М. Іконников, К. Скаржинський, І. Штром, надбудови — 1900 р., архітектор Г. Антоновський, 1908—1909 рр., архітектор В. Безсмертний; № 33 — Земська управа, 1913—1914 рр., архітектор В. Щуко; № 54 — пансіон графині Є. Левашової (нині будинок Президії НАН України), 1850-і — 1892 рр., архітектор О. Беретті; надбудова 1891—1892 рр. — архітектор К. Тарасов. Оформлений у стилі класицизм. На будинку встановлено меморіальні дошки президентам УАН — АН УРСР: В. Вернадському (1918—1921 рр.), М. Василенку, (1921—1922 рр.),

В. Липському (1922—1928 рр.), О. Левицькому (1922 р.), Д. Заболотному (1928—1929 рр.), О. Богомольцю (1930—1946 рр.), О. Палладіну (1946—1962 рр.). № 64 — будинок ректорату університету середини XIX ст., зведений за проектом архітектора О. Беретті у стилі пізнього класицизму. У 1858—1861 рр. тут містилася канцелярія попечителя Київського навчального округу, хірурга і педагога М. Пирогова[68].

Архітектура громадських споруд має свою специфіку, яка проявляється передусім у тому, що досягнення в стильових пошуках й будівельній техніці тут найбільше пов'язані з галузевою спеціалізацією об'єктів. Для кожного з періодів соціального розвитку характерні свої архітектурно-художні вирішення об'єктів. Протягом століть змінювалася та вдосконалювалася їх типологічна номенклатура. Найбільша кількість функціональних різновидів з'явилася в середині XIX — на початку XX ст. Саме тоді у великій кількості будували торговельні, фінансові, транспортні, видовищні, учбові, виставкові, адміністративні, музейні, конторські споруди, театри, народні будинки, клуби, кінотеатри, спортивні комплекси й т. ін. Громадська значимість цих споруд зобов'язувала до виразної архітектурно-художньої композиції, яка в свою чергу відігравала суттєву роль у формуванні містобудівної структури. Наприклад, на вул. Володимирській, 50 розташований будинок Міського театру (нині Національна опера України ім. Т. Шевченка), зведений у 1897—1901 рр. за проектом архітектора В. Шрьотера у стилі неоренесанс. Оздоблення виконав скульптор Е. Сала. Пам'ятку реконструйовано в 1980-х рр.[69] На Контрактовій площі, 3 — комплекс Братського Богоявленського монастиря і Київської академії, що сформувався впродовж XVII—XX ст.; на вул. Інститутській, 9-а — Київська контора Державного банку 1-ї третини XX ст., архітектори О. Кобелєв, О. Вербицький, скульптори Е. Сала, Ф. Соколов. 1934 р. споруду надбудовано архітектором О. Кобелєвим за участю В. Рикова; у 1983—1984 рр. відреставровано — архітектор І. Малакова, художник-реставратор А. Марампольський, керівник робіт — І. Дорофієнко. Будинок оформлено у стилі раннього ренесансу з елементами готики і романського стилю**;** на вул. Ю. Коцюбинського, 9 — комплекс лікарні євангелістської лютеранської громади, зведена в 1913 р. Головний корпус та службова будівля — архітектори Кольман, Е. Брадтман, інженер М. Міхельсон, прибудову здійснено в 1938—1939 рр., архітектори Т. Волкобой, А. Сорокін. Оформлено у стилі пізнього модерну з використанням романсько-готичних мотивів. По просп. Перемоги, 37 розташований комплекс Політехнічного

інституту, споруджений у кінці XIX — XX ст. (тепер Національний технічний університет України "Київський політехнічний інститут"). Головний корпус побудовано в 1898—1901 рр. за проектом архітектора І. Кітнера у цегляному стилі з використанням мотивів романсько-готичної архітектури**.** У кварталі вулиць Б. Хмельницького, 15 — Володимирська, 55 — Терещенківська, 2 розташований будинок Міністерської жіночої гімназії св. княгині Ольги, зведений поетапно у XX ст. за проектом архітектора П. Альошина у стилі неокласицизм[70].

Деякі відмінності певних груп архітектурних об'єктів зобов'язують зупинитися на окремих з них. Житлова архітектура належить до найбільш численної групи пам'яток, яка вирізняється різноманітністю функціональної організації простору, об'ємно-просторової побудови, декору й т ін. Загальний вигляд житлового будинку відображає художньо-стильові тенденції часу, а планування характеризує особливості побуту, соціального стану та художні смаки людей кожної історичної епохи. "Матеріальні структури споруди, простір, котрий вони організують, несуть інформацію про соціально зумовлену поведінку і практичні навички людей, про відносини між ними тощо. Ця інформація не тільки спрямовує поведінку людей одного часу, а й зв'язує різні покоління, різні епохи, вона створює важливу частину колективної пам'яті людства"[71]. Саме житлові будинки й присадибні будівлі, як правило, наділені виразним місцевим колоритом. Наведемо приклади житлових будівель, виконаних у різноманітних стилях: вул. Велика Житомирська, № 8-а — житловий будинок 1912 р. архітектор М. Бобрусов, елементи романської та готичної архітектури[72], вул. Саксаганського, 137/18 — житловий будинок 1893 р., архітектор В. Ніколаєв, цегляний стиль з елементами російсько-візантійської архітектури[73], вул. Пушкінська, 33 — житловий будинок 1895—1896 рр., військовий інженер М. Чекмарьов, історизм з елементами неоренесансу[74], вул. Прорізна, 18/1, 18/1-г — садиба 1871 р. — початку XX ст., складається з головного будинку (№ 18/1), архітектор О. Шіле, ренесансно-барокова стилістика, флігеля (№18/1-г) у формах пізнього модерну; вул. Прорізна, 22 — житловий будинок 2-ї половини XIX ст., історизм з елементами ренесансу і бароко; вул. Прорізна, 23 — житловий будинок 1897 р., ренесанс[75], вул. Рейтарська, 7, 7-б — садиба Лінчевських, кінця XIX — початку XX ст., складається з головного будинку 1881 р. і флігеля 1900-х рр., архітектор А.-Ф. Геккер, історизм з елементами неоренесансу; вул. Рейтарська, 8/5-а — житловий будинок 1891 р., архітектор А.-Ф. Краусс, історизм з елементами неоренесансу[76]. Велика кількість будинків кінця XIX — початку XX ст. репрезентує стиль неоренесанс.

Наприклад: Андріївський узвіз, 21 — житловий будинок 1890-х рр., архітектор В. Ніколаєв; вул. Банкова, 2 — Особняк С. Лібермана 1898 р., архітектор В. Ніколаєв; вул. Басейна, 1/2 — готель "Пале-Рояль і прибутковий будинок 1899—1900 рр., архітектор А.-Ф. Краусс[77].

На початку XX ст. у стилістиці архітектурних форм превалює модерн. Наприклад, на вул. Кудрявська, 9-б — садиба 1880-х рр. Головний будинок 1883—1884 рр., архітектор М. Іконников; у 1894—1895 рр. другий поверх оздоблено за проектом архітектора А.-Ф. Краусса, цегляний стиль. Флігель 1911 р. звів архітектор В. Кричевський у стилі українського модерну; вул. Академіка Богомольця, 5 — житловий будинок 1914 р., архітектор П. Альошин; вул. П. Орлика, 1/15 — особняк М. Ковалевського 1911—1913 рр., архітектор П. Альошин, скульптурні деталі — Л. Дітріх, В. Козлов[78].

Середина 1930-х рр. означена новим напрямом розвитку архітектурних форм, а саме — конструктивізмом. Його репрезентує зокрема житловий будинок співробітників НКВС 1934—1935 рр. на вул. Академіка Богомольця, 7/14, зведений за проектом архітектора Г. Любченка[79]. Можна привести сотні прикладів будинків визначних пам'яток архітектури, які представляють різноманітні форми, методи, технічні засоби, просторові комплекси багатої житлової архітектури міста Києва.

У військово-оборонних спорудах окремо не виділено галузевої спеціалізації, а одразу визначаються види об'єктів: військові штаби, арсенали, барбакани, бостеї, бостиди, бастилії, бастіони, батареї, табори, башти, вали, валганги, казарми, каземати, цитаделі, частоколи, остроги тощо. Прикладом такого типу архітектури в Києві є поодинокі об'єкти, такі, як міські казарми на вул. Г. Андрющенка, 4, побудовані у 2-й половині XIX ст. — 1911 р. архітектором М. Бобрусовим, в яких містилися 132-й піхотний Бендерський полк, 1-й Український козацький полк ім. гетьмана Б. Хмельницького; садиба 2-ї половини XIX ст. на вул. Артема, 24, де містилися Бессарабські казарми, штаб Київського укріпленого району[80], а також історико-культурні комплекси, такі, як Київська фортеця XVIII—XIX ст. на пагорбах правого берега Дніпра. З 1897 р. вона втратила стратегічне значення. У 1979 р. взята під охорону держави. До її складу входить Стара Києво-Печерська фортеця (цитадель), закладена у 1706 р., що займає площу близько 20 га довкіл Києво-Печерської лаври[81].

Транспортні об'єкти за галузевою спеціалізацією поділяються на вокзали, станції, депо, пристані, доки, гаражі, тягові підстанції, диспетчерські пункти, які в свою чергу мають специфічні відмінності

— автостанції, залізничні, метро тощо. Наприклад, пам'ятками архітектури визнано декілька станцій Київського метрополітену: 1. Станція "Арсенальна", 1960 р. Арсенальна пл. Архітектори Г. Гранаткін, С. Крушинський, Н. Щукіна. 2. Станція "Вокзальна", 1960 р. Вокзальна пл. Архітектори А. Добровольський, І. Масленков. Підземний вестибуль — архітектори В. Єжов, Є. Катонін, В. Скугарев, І. Шемседінов, художник О. Мизін. 3. Станція "Дніпро", 1960 р. Правий берег Дніпра. Архітектори Г. Гранаткін, А. Ігнащенко, П. Красицький, С. Крушинський, С. Павловський; скульптори Б. Карловський, Е. Кунцевич, І. Горовий, Ф. Коцюбинський, К. Кузнецов. 4. Станція "Золоті ворота", 1991 р. Володимирська вул. Архітектори Б. Жежерін, В. Жежерін, автори мозаїк Г. Корінь, В. Федько, автори люстр і бра С. Адаменко, М. Ралко. 5. Станція "Університет", 1960 р. Т. Шевченка бульв. Архітектори Г. Головко, Б. Дзбановський, Т. Єлігулашвілі, Є. Іванов, О. Лозинська, М. Сиркін. 6. Станція "Хрещатик", 1960 р. Хрещатик вул. Архітектори А. Добровольський, В. Єлізаров, І. Масленков, підземний вестибуль: архітектори А. Добровольський, В. Єлізаров, Ю. Кисличенко, М. Коломієць, І. Масленков, за участю Ф. Заремби, Н. Щукіної; інженери В. Дишлов, М. Кошелєв, В. Терешкін. Майолікові панно — архітектор М. Коломієць, художник О. Грудзинська[82].

Для промислової архітектури та інженерного мистецтва характерна багатопланова функціональна диференціація будівель і споруд за відповідною спеціалізацією промисловості. З нею пов'язані різноманітні конструктивні та об'ємно-просторові вирішення об'єктів. У кращих зразках інженерного мистецтва саме конструкція є основним компонентом архітектурного рішення. Це можуть бути насамперед мости, телевізійні та радіовежі. Наприклад, вул. Володимирська, 13/5 — будівля пожежного депо Старокиївської частини, середина XIX — початок XX ст.; каланча, 1854—1857 рр. Архітектори М. Іконников, К. Скаржинський, І. Штром, пізній класицизм із елементами неоренесансу[83]. До зазначеної групи пам'яток належать історичні будівлі київського заводу "Арсенал", шкіряний завод Кобця на Куренівці[84] та ін.

За визначенням дослідниці пам'яток промислової архітектури В. Ієвлевої: "З дореволюційної спадщини на місцевому обліку знаходяться: міст пішохідний парковий, 1910—1914 рр. (Петровська алея), охорон. № 178; комплекс Товарної станції (контора та пакгаузи), 1902—1907 рр., (Федорова, 32), охорон. № 190 та споруди пивоварного заводу Ріхертів 1908—1909 рр., (Фрунзе, 35), охорон. № 201"[85].

До цього типу пам'яток також відносяться шляхопроводи Куренівський залізничний, 1930-і — початок 1950-х рр. та Повітрофлотський, 1956—1958 рр. та багато інших об'єктів. Вказаний тип архітектурних пам'яток потребує більш поглибленого вивчення, оскільки на сьогодні він залишається ще недостатньо обстеженим, з досить невизначеними критеріями відбору[86]. Крім того, в сучасних умовах приватизації підприємств пам'ятки промислової архітектури опинилися беззахисними перед новий власником, який не зважає на решткі культурної спадщини на територіях промислових об'єктів задля досягнення надприбутків. Тому руйнуються пам'ятки промислової архітектури, зачиняються і опиняються на вулицях музеї підприємств, які у своїх запасниках накопичили велику кількість цінних експонатів — виробів промисловості, які на сьогодні вже вважаються раритетами і можуть поповнити колекції будь якого музею. Промислово-виробничі споруди поділяються на такі види об'єктів: корпуси підприємств, майстерні, клуні, комори, млини, елеватори тощо. Наприклад, Київський водогін, кінець XIX — початок XX ст.: 1. Будка над артезіанською свердловиною № 23, початок XX ст. на вул. Набережно-Хрещатицькій, 8. Збудована інженером С. Кокликом. 2. Водонапірна башта, 1876—1877 рр. у Хрещатому парку. Архітектор О Шіле. Неоренесанс. 3. Нижня машинна станція, кінець XIX ст. на Набережному шосе, 8. До її складу входять старий машинний будинок 1871—1872 рр., пізніше перебудований, корпуси водомірної та механічної майстерень 1880-х рр., житловий будинок, перебудований 1878 р. архітектором А. Геккером, новий машинний будинок, корпус над підземним резервуаром, реконструйовані у 1935—1938 рр. 4. Фільтр в урочищі Палестина, 1886—1887 рр. на Володимирському узвозі, 1. 5. Фонтани Київського товариства водопостачання, рубіж XIX—XX ст. Перша їх серія встановлена в 1898—1900 рр. за зразком архітектора О. Шіле — Міський сад, Маріїнський парк, пл. І. Франка, Золотоворітський сквер, вул. О. Гончара), друга серія — сквери біля Софійської пл. і Володимирського ринку. Як бачимо, представлені досить різноманітні за формою, конструкцією, способами використання й т. ін. об'єкти, що відносяться до пам'яток промислово-виробничого типу[87].

Об'єкти садово-паркового мистецтва за галузевою спеціалізацією поділені на паркові інженерні споруди з визначенням по видах об'єктів: канали, ставки, каскади, фонтани; на малі архітектурні форми відповідно: альтанки, бельведери, брами, ермітажі, канали, ротонди, паркові огорожі та скульптуру відповідно: скульптурні групи, статуї, погруддя. Стосовно останніх об'єктів слід

мати на увазі, що вони є складовою частиною територіальних комплексів, які розглядаються в цілому як пам'ятники містобудування[88].

Цілісність садово-паркового й ландшафтного мистецтва складається в певних соціально-економічних умовах і включає, поряд із архітектурно-художніми засобами, дендрологічні, гідротехнічні, меліоративні, біологічні та інженерно-технологічні, які в сукупності формують стиль садово-паркового мистецтва. На територіях більшості парків розташовані архітектурні споруди, малі архітектурні форми, паркова скульптура, які в свою чергу є окремими пам'ятками архітектури, історії та культури[89]. Головна специфіка садів і парків як пам'яток полягає в тому, що вони є об'єктами мистецтва, які використовуються для туризму і відпочинку. Наприклад, комплексною пам'яткою історії та містобудування виступає Маріїнський парк XIX—XX ст. на вул. М. Грушевського, 5. На його території розташовані: братська могила учасників жовтневого повстання 1917 р. з пам'ятником 1949 р., архітектор З. Чечик; братська могила учасників січневого повстання 1918 р. з пам'ятником 1967 р., скульптори В. Вінайкін, В. Климов, архітектор В. Гнєздилов; могила М. Ватутіна 1944 р., з пам'ятником 1948 р., скульптор Є. Вучетич, архітектор Я. Білопольський; могила А. Іванова 1927 р. з пам'ятником 1968 р., архітектор В. Гнєздилов; фонтан XIX ст.; пам'ятник М. Глінці 1910 р., архітектор В. Ніколаєв; паркова скульптура Лесі Українки 1965 р., скульптор В. Бородай, архітектор А. Ігнащенко; паркова скульптура М. Заньковецької 1974 р., скульптор Г. Кальченко, архітектор А. Ігнащенко. Парк ім. Т. Шевченка, 2-а половина XIX — XX ст. Автор — садівник К. Христіані. Реконструйований у 2000—2001 рр. 1939 року в парку встановлено пам'ятник Т. Шевченку, скульптор М. Манізер, архітектор Є. Левінсон.

Слід відзначити, що над більшістю старовинних парків нависла загроза знищення, пов'язана з причиною нераціонального використання та інтенсивної забудови внутрішніх та прилеглих територій. У такій ситуації важливе своєчасне вивчення об'єктів садово-паркового мистецтва з метою виявлення ціннісних характеристик цих комплексних пам'яток історії та культури. Складовою частиною пам'яток садово-паркового мистецтва є штучні й природні ландшафти[90]. Особлива їх цінність полягає у поєднанні з архітектурними комплексами чи просто меморіальними садибами-музеями. Для характеристики пам'ятки важливе виявлення не тільки збережених пам'яток, але й втрачених елементів ландшафту, які поряд із архітектурно-художніми формували історичну і меморіальну

цінність об’єктів — пам’яток цього типу. Іноді збережений природний комплекс допомагає у відновленні характеру певної садиби. Отже при вивченні об’єктів садово-паркового мистецтва необхідний професійний ландшафтний аналіз території, яка обстежується. Негативний досвід розміщення на території, прилеглій до Маріїнського парку сучасного житлового комплексу по вул. М. Грушевського, 9-а, який вже назвали “монстром” за гіперболізовані форми та об’єми, що задавили всю оточуючу забудову, нависли над парком і створили загрозу майбутніх зсувів ландшафту разом із палацовим комплексом, будинком Верховної Ради, житловими будинками в районі станції метро “Арсенальна”. На фоні цього архітектурного новоутворення, гармата, встановлена на Арсенальній площі здається іграшковою зброєю. Крім того, спотворений ландшафт, скалічений силует правобережної частини міста.

Архітектурні монументи, як правило, є пам’ятними знаками на честь історичних подій та в пам’ять видатних осіб своєї доби, тому найчастіше можуть бути складовими частинами комплексних пам’яток у синтезі монументального мистецтва та архітектури або монументального й містобудівного мистецтва. Наприклад, меморіальний комплекс “Український державний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр.”, побудований у 1981 р. на вул. І. Мазепи, 44 за проектом скульптора Є. Вучетича, архітектора Й. Стамо. Авторський колектив: В. Бородай, В. Єлізаров (керівник), І. Іванов, Г. Кислий, І. Мезенцев, Ф. Согоян, М. Фещенко, В. Швецов та інші створили монументальні багатофігурні композиції у галереї: “Перші прикордонні бої”, “Нескорені”, “Рух Опору”, “Тил-фронту” (скульптори В. Бородай, В. Швецов, за участю О. Дяченко, В. Калуєва, А. Куща, Ю. Марченка, Є. Прокопова, В. Проскурова, О. Редьки, В. Рябчука). Чаша “Вогонь Слави”. Скульптурна композиція “Передача зброї” (скульптор В. Вінайкін). Скульптурна композиція “Форсування Дніпра” (скульптор Ф. Согоян, за участю А. Аветисяна). Головний корпус музею з монументом “Батьківщина — Мати”. Алея міст-героїв[91]. Для визначення цінності цих пам’яток необхідне професійне дослідження з урахуванням усіх компонентів комплексної пам’ятки.

У комунальних об’єктах за галузевою спеціалізацією виділені поховальні споруди і конкретно позначений кожний з видів об’єкта: крематорії, колумбарії, кладовища, кургани, каплиці, некрополі, мавзолеї. Особливу, ще мало вивчену галузь досліджень складають архітектурно-скульптурні комплекси на кладовищах й окремі надгробки, каплиці, склепи, які мають меморіальну й художню цінність. До комплексних пам’яток належать і кладовища. Як

містоформуючі й комунальні об'єкти вони можуть бути пам'ятками архітектури та містобудування. В залежності від часу поховання та історичної цінності могил кладовища можуть відноситись до пам'яток археології та історії. Наявність художньо виконаної надмогильної скульптури пов'язує їх з пам'ятками монументального мистецтва. Такими кладовищами є Байкове та Лук'янівське[92]. На останньому створений історико-меморіальний заповідник у 1994 р.[93] Окремі пам'ятники встановлені на честь воїнів, загиблих у роки Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945 рр. на Святошинському, Дарницькому цвинтарях, історичні некрополі розташовані на територіях Звіринецького кладовища і на колишніх церковних погостах.

Серед пам'яток містобудування є такі, що мають унікальні риси, які визначаються комплексом історичних, природних, соціально-економічних та інших факторів. Відповідно, за мірою своєї історико-культурної цінності Київ віднесений до першої категорії населених пунктів, які мають історико-культурні заповідники. До них належать Національні заповідники "Софія Київська", "Києво-Печерський історико-культурний", державні заповідники "Стародавній Київ", історико-меморіальний "Лук'янівське кладовище", історико-меморіальний "Биківнянські могили"[94]. Основний же масив пам'яток містобудування (у комплексі з пам'ятками архітектури, історії, мистецтва) складається з майданів, площ, містобудівних і містоформуючих комплексів центральної частини міста, таких, як Андріївський узвіз, вулиці Антоновича, Володимирська, Велика Васильківська, І. Мазепи, Тарасівська, Шовковична, Саксаганського, Майдан Незалежності, площі Софіївська та Михайлівська, Голосіївський проспект та інші, загальною кількістю 87 об'єктів.

Роботи з дослідження та поцінування рівня збереження пам'яток історії та культури допомагають виявити культурний потенціал кожного міста, щоб на його тлі розробляти стратегію розвитку культури і тактику подальшого використання історико-культурних ресурсів міста. Стратегічні плани стосуються питань не тільки характерних для міста Києва, а й виходять далеко за його межі. Тому доцільно ввести практику постійного моніторингу пам'яток архітектури та містобудування як системи спостережень за станом збереження цього важливого сегменту культурної спадщини й постійного інформування про його результати мешканців міста.

До першої групи віднесені питання, пов'язані з проблемами збереження пам'яток містобудування:

– доцільності проведення реконструкції центрів історичних міст, яких в Україні нараховується близько 250 (віком понад 300 років);

– вирішення проблем транспортного навантаження, з яким центри історичних міст не справляються з огляду на форми їх історичного планування і забудови.

До другої групи віднесені питання, пов'язані з проблемами збереження окремих пам'яток архітектури:

– створення оптимальних умов для мешканців міст, які проживають в будинках, що мають історичну, архітектурну цінність шляхом проведення реконструктивних и реставраційних робіт;

– проведення сучасної систематизації та створення на її основі новітньої бази даних для планування проведення реставраційних робіт об'єктів культурної спадщини, що в свою чергу впливає на поліпшення, вдосконалення міського оточуючого простору.

Ще за часів радянської влади існував вираз: "якщо хочеш зруйнувати будівлю — встанови на ній типову табличку з написом «охороняється державою»". За роки незалежності, особливо в перехідні 1990-ті рр. стан фінансування ще більше погіршився. На незадовільний стан пам`яток архітектури та містобудування, особливо тих, що використовуються бюджетними установами або не знаходяться в господарському використанні, впливає значне скорочення державного фінансування реставраційно-ремонтних робіт. Тому більшість об'єктів, на яких вкрай необхідне проведення робіт, не реставруються, що призводить до їх пошкодження, руйнування та в подальшому вкладання ще більших коштів на їх реставрацію, яких знов не вистачає, що призводить до подальшого руйнування. Таке замкнене коло руйнівної дії спостерігаємо останнім часом в усіх сферах життя суспільства, але наочно воно проявляється саме на тлі мовчазних свідків історії — пам'яток архітектури і містобудування.

Для повноцінного функціонування галузі охорони та реставрації пам'яток необхідно оновити, а подекуди й створити заново нормативно-методичну базу. У першочерговому порядку необхідно розробити і прийняти нормативні документи щодо встановлення чітко визначених меж пам'яток та використання зон їх охорони; вдосконалити порядок ведення Державного реєстру нерухомих пам'яток України; систематизувати та уніфікувати оформлення охоронних договорів та охоронних зобов'язань на пам'ятки архітектури та містобудування; розробити положення про порядок оголошення і функціонування заповідників; встановити розміри

відрахувань за користування пам'ятками, за комерційну та іншу прибуткову діяльність в межах території пам'яток, відрахувань з прибутків туристичних організацій; ввести в практику застосування штрафних санкцій за порушення Закону України від 2000р. "Про охорону культурної спадщини". Особливу увагу приділити розробці фінансування заходів із реставрації й утримання пам'яток архітектурної спадщини, які на сьогодні являють собою найбільш вразливий сегмент пам'яткоохоронної діяльності.

Серйозною проблемою у сфері захисту і збереження пам'яток, можна визначити таку, як правове забезпечення залучення недержавних інвестицій до справи утримання, охорони, реставрації та використання пам`яток історії та культури. Шляхом прийняття різноманітних і взаємоузгоджених нормативних актів необхідно забезпечити:

– можливість легальної, цивілізованої приватизації пам'яток архітектури та історико-меморіальних будівель;
– юридичні й фінансові гарантії інвестицій в ті пам'ятки, які не підлягають приватизації, а тому передаються в довгострокову оренду чи користування;
– звільнення від оподаткування й надання субсидій неприбутковим організаціям, що працюють у сфері охорони, реставрації та використання культурної спадщини.

Перелічені умови повинні бути створені найближчим часом, інакше природний процес старіння об'єктів історико-культурної спадщини може призвести до масового незворотного руйнування великих масивів пам'яток. Слід зауважити, що там, де з розумінням ставляться до цієї важливої справи, вишукують кошти і не розраховують тільки на державний бюджет, є вагомі результати. Проте життя не стоїть на місці і вирішення нових практичних питань вимагає нагального прийняття нових підзаконних актів, які б формували сучасну національну нормативну базу сфери збереження та охорони пам'яток архітектури і містобудування.

Вирішення всіх вищеназваних проблем надасть можливість представити культурне надбання у повному обсязі, дієво вплине на розвиток туристичного бізнесу. На часі стають питання про можливості виведення на якісно новий рівень розробки туристичних маршрутів, стимулювання наукових досліджень, посилення впливу місцевих громад на формування міського середовища, налагодження громадських зв'язків з адміністраціями. Крім того, необхідно підвищити якість використання колосального потенціального культурного ресурсу — пам'яток історії та культури.

Пам'ятки архітектури можуть використовуватися і як музеї, театри, для організації театралізованих перформансів і шоу-програм, можуть бути переобладнані на готельні комплекси, кафе, ресторани, бізнес-центри, що в свою чергу залучить туристів і гостей міста і неодмінно принесе суттєвий прибуток у місцевий бюджет, частина якого неодмінно повинна піти на реставраційно-ремонтні роботи по підтримці історичної забудови міста. При цьому слід звернути особливу увагу на популяризацію засобами мас-медіа культурного потенціалу міста. Такий досвід є в Києві, де вже кілька років на ТРК Київ демонструється цикл передач "Київські мініатюри", присвячений пам'яткам історії та культури міста. Необхідно більш широко залучати пресу, радіо, телебачення для встановлення зв'язків з широкими колами громадськості, особливо при проведенні великих реконструктивних робіт у місцях історичної забудови міста. Обговорення кожного нового проекту з перепланування повинно проходити під чітким контролем і при повній інформованості громади міста по кожному з проектів. В цілому, можна відзначити певні зрушення в свідомості мешканців міста, які виявляють стурбованість наслідками хаотичної забудови й активно почали виступати на захист міського довкілля, за збереження екології культури міста Києва.

---

[1] Конвенція про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту 1954 р. // Міжнародна охорона, захист і повернення культурних цінностей. Збірник документів. — К., 1993. — С. 5—20.
[2] Там само.
[3] Конвенція про охорону архітектурної спадщини Європи // Пам'ятки України: історія та культура. — 2006. — №4. — С. 120—125.
[4] Там само. — С.120.
[5] Там само.
[6] Чепелик В. Теоретична спадщина українського архітектурного модерну // Архітектурна спадщина України. — Т. 1. Маловивчені проблеми історії архітектури та містобудування / За ред. В. Тимофієнка. — К., НДІТІАМ, 1994. — С. 174.
[7] Тимофієнко В. Пам'ятки архітектури: проблеми визначення та класифікації // Пам'яткознавчі студії в Україні: теорія і практика. — К., 2007. — С. 274.
[8] Тимофієнко В.І. Містобудівні пам'ятки: Їх визначення і форми існування // Региональные проблемы архитектуры и градостроительства: Сб. научных трудов. — Одесса: "Город мастеров", 1999. — С. 96—100.
[9] Маковец Е. Кто спасет "Шоколадный домик"? // Газета по-киевски. — 2007. — 20 июля.
[10] Седельников В. Ольшаны // Наше наследие. — 1990. — № 3. — С. 141.
[11] Иконников А. О ценностях подлинных и мнимых // Там само. — С. 1.

[12]Асєєв Ю. С. Архітектура Київської Русі. — К., 1969; Його ж. Архитектура древнего Киева. — К.: Будівельник, 1982. —175 с.

[13] Бевз М. Актуальні проблеми дослідження історії містобудування в Україні // Актуальні проблеми розвитку міст та міського самоврядування (історія і сучасність): Тези міжнародної науково-практичної конференції. м. Рівне, 7 — 8 квітня 1993 р.

[14] Бондаренко Р. Дослідження та охорона архітектурної спадщини // Історико-культурна спадщина України: проблеми дослідження та збереження. — К., 1998. — С. 283—320; Її ж. Пам'ятки архітектури та містобудування в контексті комплексних пам'яток історії та культури // Праці центру пам'яткознавства. — К., 2004. — Вип.6. — С. 74—82.

[15] Водзинський Є. Питання охорони містобудівної спадщини // Архітектурна спадщина України. — 1994. — № 1. — С. 231—238; Йог ж. Історичні міста України: дослідження та охорона спадщини // Там само. — 1996. — № 3, ч. 1. — С. 243—254.

[16] Вечерський В. В. Що і як захищати (проблеми охорони культурно-історичного середовища) // Філософська і соціологічна думка. — 1991. — № 2; Його ж. Спадщина містобудування України: Теорія і практика історико-містобудівних пам'яткоохоронних досліджень населених місць. — К.: НДІТІАМ, 2003. — 560 с.

[17] Колосок Б. В. Ідентифікація пам'яток архітектури і містобудування // Пам'ятки історії та культури України: каталог-довідник. Зошит 1. Дослідження та збереження. — К., 2005. — С. 185—210.

[18]Логвин Г. Н. Киев. — М.: Искусство, 1967. — 264 с.

[19] Прибєга Л. В. Кам'яне зодчество України: охорона і реставрація. — К.: Будівельник, 1993. — 71с.; Його ж. Історичні ареали поселень: сутність та методологічні засади охорони // Українська академія мистецтв. — К., 2001. — Вип. 8; Його ж. До питання морфологічного аналізу пам'ятки архітектури // Праці Центру пам'яткознавства. — 2001. — Вип. 3; Його ж. Територіальна охорона об'єктів культурної спадщини (методологічний аспект) // Там само. — 2004. — Вип. 6. — С. 3—15.

[20] Тимофеенко В.И. Архитектура Киева в конце XVIII — первой половине XIX века // Архитектура Киева. — К., 1982. — С. 30—34; Його ж. Пам'ятки архітектури: проблеми визначення та класифікації // Пам'яткознавчі студії в Україні: теорія і практика. — К., 2007. — С. 257—282; Його ж. Місце пам'яток містобудування в системі культурної спадщини // Там само. — С. 283—312.

[21] Трегубова Т. А. К истории развития Печерска в Киеве // Строительство и Архитектура. — 1979. — № 6. — С. 25—27.

[22] Игнатов О. Н. В. А. Осьмак — киевский архитектор // Строительство и архитектура. — 1970. — № 1. — С. 34—36.

[23] Кальницкий М. Штрихи к портрету: 150 лет Владимиру Николаеву // Art City Constraction. — 1997. — №2; Його ж. Архітектор Іполит Ніколаєв // Янус—Нерухомість. — К., 1998. — № 19.

[24] Килессо С. К. Владислав Городецький // Архитектура СССР. — 1989. —№ 4. —С. 96—103.
[25] Ковалинський В. В. Георгій Шлейфер — київський зодчий // Хроника—2000. — 1997. — Вип. 17—18.
[26] Грицай М. О., Ігнатов О. Н. Олександр Матвійович Вербицький // Архітектура і будівництво. — 1955. — № 5. — С. 39.
[27] Кожин Н. А. Взгляды архитектора В. И. Баженова на архитектурное наследие // Академия архитектуры. — 1936. — № 1. — С. 73—78.
[28] Кохан С. В., Кілессо С. В. О. М. Вербицький — архітектор і педагог. — К.: Будівельник, 1966. — С.29.
[29] Лебедєв Г. О. Видатний представник національного стилю в архітектурі (про Дяченка) // Образотворче мистецтво. — 1994. — № 1. — С.43—46; Його ж. Творець українського стилю Василь Кричевський // Київська старовина. — 1997. — № 6 (318). С. 118—131.
[30] Лобановская А. Личность и творчество киевского архитектора Владислава Городецкого // Архитектура мира: Мат. конф. "Запад—Восток: личность в истории архитектуры". — М., 1995. — Вып. 4. — С. 134—137.
[31] Малаков Д. В. Едуард Брадтман // Янус—Нерухомість. — К., 1997. — № 9. — С. 18—20.
[32] Макушенко П. І. Архітектор Валеріан Микитович Риков. — К.: Будівельник, 1967. —43 с.
[33] Тимофеенко В. И. Архитектор В. И Беретти // Строительство и архитектура. — 1981. — № 8. — С. 28—29; Його ж. Зодчі України кінця XVIII — початку XX ст. Біографічний довідник. — К., НДІТІАМ. — 1999.
[34] Асеев Ю. С. Стили в архитектуре Украины. — К.: Будівельник, 1989. — 103 с.
[35] Скібіцька Т., Кальницький М. Полемічні нотатки про "стиль київських підрядників" // Архітектура України. — 1992. — № 2. — С. 55—56.
[36] Тимофієнко В. І. Визначення національних рис містобудування України доби класицизму // Архітектурна спадщина України. — 1997. — № 4. — С. 86—101; Його ж. Стильові визначення будівель XX століття // Пам'ятки України. — 2006. — № 3. — С. 58—71.
[37] Ясиевич В. Е. Архитектура Украины на рубеже XIX—XX веков. — К., Будівельник, 1988. — 184 с.
[38] Асєєв Ю. С. Джерела. Мистецтво Київської Русі. — К., 1980. — 214 с.
[39] Константинов В. О. Збереження пам'яток виробничої архітектури // Праці Центру пам'яткознавства. — К., 2004. — Вип. 6. — С. 21—47.
[40] Ієвлева В. До проблеми охорони цінних історичних промислових та інженерних споруд Києва // Культурна спадщина Києва: дослідження та охорона історичного середовища. — К., АртЕк, 2003. — С.74—80.
[41] Звід пам'яток історії та культури України: Київ: Енцикл. вид. Кн. 1, ч. 1. — К.: Голов. ред. Зводу пам'яток історії та культури при вид-ві "Українська енциклопедія" ім. М. П. Бажана, 1999; Кн. 1, ч. 2. — К., 2004.

[42] Конвенція про охорону архітектурної спадщини Європи // Пам'ятки України: історія та культура. — 2006. — № 4. — С. 120—125.
[43] Підрахунок автора за матеріалами по місту Києву до Зводу пам'яток історії та культури України.
[44] Постанова Кабінету Міністрів України від 27 грудня 2001 р. № 1760 "Про затвердження Порядку визначення категорій пам'яток для занесення об'єктів культурної спадщини до Державного реєстру нерухомих пам'яток України" // http://www.kmu.gov.ua/control%5Cuk%5Cpublish%5Carticle?art_id=27198&cat_id=19823я
[45] Прибєга Л. В. Територіальна охорона об'єктів культурної спадщини (методологічний аспект) // Праці Центру пам'яткознавства. — 2004. — Вип. 6. — С. 13.
[46] Иконников А. О ценностях подлинных и мнимых // Наше наследие. — 1990. — № 3. — С. 4.
[47] Спадщина (Офіційний інформаційний ресурс НДІ пам'яткоохоронних досліджень) — 21 жовтня 2008. Електронний ресурс: /www/spadshina.com. ua/index/php sID=23
[48] Краєзнавство (Спеціальний випуск) До 90-річчя П. Т. Тронька. — К., 2005 — С. 67.
[49] Ризька хартія про автентичність та історичну реконструкцію культурної спадщини // Спадщина (Офіційний інформаційний ресурс НДІ пам'яткоохоронних досліджень) — 21 жовтня 2008. Електронний ресурс: /www/spadshina.com. ua/index/php sID=23
[50] Катаргіна Т. Збереження культурної спадщини у Великій Британії, США, Канаді. — К., 2003. — С.42.
[51] Abercrovlie Nigel. Cultural policy in the United Kingdom. — UNESCO, 1982. — P. 62. —63; Viscount Esher. York. A study in conservation. Report to the Ministry of Housing and Local Government and York City Council. — London, 1968. — P. 25.
[52] Ashworth G. Contemporary developments in British preservation law and practice. // Law and contemporary problems. — № 3. — Durham, 1971. — P. 349.
[53] An American heritage illustrated encyclopaedic dictionary. — Boston: Houghton Mifflin cop., 1987. — P. 1339.
[54] Венсан Ж. М. Принципы сохранения культурного наследия Франции и их эволюция // Памятники в изменяющемся мире. — М., 1993. — С. 24-25.
[55] Єкельчик С. О.Охорона історичних пам'яток у Франції: сучасний етап // Праці центру пам'яткознавства. — 1993. — Вип. 2. — С. 50.
[56] Public Law 74—292, 49 Stat. 666, August 21, 1935. — Washington—GPO. — 1935. — 3p. (Act to Provide for Preservation of Historic American Sites, Buildings, Objects and Antiquities of National Significance.). — P. 1—3.
[57] Executive Order 11593 Protection and Enchancement of the Cultural Environment. May 13, 1971. — Washington—1971. — 3 p. // Code of federal regulation. — Washington—1992. — V. 36. — P. 263-264.
[58] Op. cit. — P. 265.

[59] Ibid.
[60] Ibid.
[61] Birnbaum Ch. Protection Cultural Landscapes: Planning, Treatment and Management of Historic Landscapes // Preservation brief 36. — 2000. — P. 2. http: // www 2.cp.nps. gov/tps/briefs/brief 36. htm.
[62] Fowler J. Protection of the cultural environment in federal law. — St. Paul, Minn., 1974. — 25 p. Historic Landscape initiative, National Park Serves. — 2000. — Http: // www 2. cr. nps. gov / hli /hli _ P. htm.
[63] Методичні рекомендації по підготовці матеріалів Зводу пам'яток історії та культури України. — К., 1993. — С. 48.
[64] Тимофієнко В. Пам'ятки архітектури: проблеми визначення та класифікації // Пам'яткознавчі студії в Україні: теорія і практика. — К., 2007. — С. 274.
[65] Там само. — С. 275.
[66] Граужис О., Овчаренко О., Миколаївський костьол, 1899—1909; Білокінь С., Овчаренко О, Скібіцька Т., Трегубова Т., Федорова Л., Шамраєва А. Олександрівського костьолу комплекс, 19—20 ст.; Кальницький М., Овчаренко О. Церква преподобного Серафима Соровського, 1908—10; Малаков Д. Склеп Козакевичів, бл. 1913 // Звід пам'яток історії та культури України: Київ: Енцикл. вид. Кн. 1, ч. 2. — К., 2004. — С. 642—645, 813—816, 1033—1034, 1035.
[67] Білокінь С., Корнєєва В., Федорова Л., Фурман Р., Чулипа І. Андріївська церква, 1747 —62 // Там само. Кн. 1, ч. 1. — К., 1999. — С. 155.
[68] Кальницький М., Колибанова К., Маликов Д., Щусь О. Будинок Сухоти Н. (магістрат), 19 ст.; Бондаренко Р., Піскова Е, Трегубова Т. Володимирська вулиця; Колибанова К., Кучерук О., Трегубова Т., Ясієвич В. Земська управа, 1913—14; Бондаренко Р., Горбик В., Шевченко Л. Пансіон графині Левашової Є. В. (будинок Президії НАН України) 1850-і рр. — 1892 // Там само. — С. 480—481; 250—254, 272—273, 276—279.
[69] Апанович О., Граужис О., Кілессо С., Кальницький М. Міський театр (Національна опера України ім. Т. Шевченка), 1897 —1901 // Там само. — С. 273—274.
[70] Горбенко Є., Отченашко В., Федорова Л. Братський Богоявленський монастир і Київська академія, 17—20 ст.; Кальницький М., Отченашко В., Федорова Л. Присутственні місця, 1854—1909; Дорофієнко І., Щербак В., Ясієвич В. Київська контора Державного банку 1-а третина 20 ст.; Григор'єва Т., Скібіцька Т. Лікарня євангелістської лютеранської громади, 1913, в якій працював Іванов В. М. // Там само. — С. 194—197, 283—285, 425—427, 517—518; Веселова О., Кондель-Пермінова Н., Піскова Е. Політехнічний інститут, кін.19—20 ст.; Артемов А., Гаврилюк Л., Кіпоренко М., Кучерук О., Овчаренко О., Остапко Т., Панькова С., Піскова Е., Трегубова Т., Федорова Л. Міністерської жіночої гімназії св. княгині Ольги комплекс, 19—20 ст. // Там само. Кн. 1.,ч. 2. — К., 2004. — С. 695—709. 942—949.
[71] Иконников А. В. Художественный язык архитектуры. — М., 1985. — С. 5.

[72] Кальницький М., Хромченков В. Житловий будинок, 1912, в якому проживали Душечкін О. І., Ідзьковський А. Л., Любомирський Г. Л., Протопопов В. П. // Звід пам'яток історії та культури України: Київ: Енцикл. вид. Кн. 1., ч. 1. — С. 226—227.

[73] Єрофалов Б., Кальницький М. Житловий будинок, 1893 // Там само. Кн. 1, ч. 2 — С. 1104.

[74] Житловий будинок, 1895—96, в якому проживали Баранецький О. В., Шапіро М. Й. // Там само. — С. 999.

[75] Горбик В., Кальницький М., Тимченко Я. Житловий будинок 1897, в якому містилися правління Київського товариства фотографів-аматорів "Дагер", управління Київської залоги Української Держави, штаби Збірного корпусу та Київської добровольчої дружини, проживав Сандлер О. А.; Кальницький М., Федорова Л. Житловий будинок 2-ї пол. 19 ст., в якому містилися секретаріат Київської організації УСДРП, редакція "Робітничої газети", проживав Скворцов І. П.; Абрамова І., Кальницький М., Маєр Т., Шевченко Л.Садиба 1871 — поч. 20 ст, в якій проживали Плужник Є. П., Покровський В. Т., Черкаський Т. В. // Там само. — С. 983—984, 984—985, 988—990.

[76] Виноградова М., Федорова Л. Житловий будинок 1891, в якому проживала Мар'яшева Г. М.; Тищенко О. Садиба Лінчевських, кін. 19 — поч. 20 ст. // Там само. — С. 1043, 1049—1050.

[77] Тимофієнко В. І. Зодчі України кінця XVIII — початку XX ст. — С. 202, 281.

[78] Трегубова Т. Житловий будинок, 1914 // Звід пам'яток історії та культури України: Київ: Енцикл. вид. Кн. 1, ч. 1. — С. 357—358; Малаков Д., Малакова І. Особняк Ковалевського М. В., 1912; Кальницький М., Коваленко Н., Подколзін Б., Чепелик В. Садиба 1880-х рр. — 1911, в якій проживали відомі діячі науки і культури // Там само. Кн. 1, ч. 2. — С. 825—827, 1087—1088.

[79] Гончаренко М. Житловий будинок співробітників НКВС, 1934—35 // Там само. Кн. 1, ч. 1. — С. 380.

[80] Тимченко Я., Трегубова Т. Садиба 2-ї пол. 19 ст., де містилися Бессарабські казарми, штаб Київського укріпленого району // Там само. — С. 176—177; Кальницький М., Тимченко Я. Міські казарми 2-ї пол. 19 ст. — 1911, в яких містилися 132-й піхотний Бендерський полк, 1-й Український козацький полк ім. гетьмана Б.Хмельницького, нацистський табір // Там само. Кн. 1, ч. 2. — С.735—736.

[81] Владимиров М., Жигалкіна Т., Кальницький М., Малакова І., Осадчий Г., Пивоварова Л., Ситкарьова О., Тинченко Я., Трегубова Т., Юрченко В. Київська фортеця // Там само. Кн. 1, ч. 1. — С. 430—450.

[82] Коломієць М. Київський метрополітен, 2-а пол. 20 ст. // Там само. — С. 455—457.

[83] Тищенко О. Пожежне депо Старокиївської пожежні, сер. 19 — поч. 20 ст. // Там само. — С. 281.

[84] Ієвлева В. До проблеми охорони цінних історичних промислових та інженерних споруд Києва // Культурна спадщина Києва: дослідження та охорона історичного середовища. — С. 74—80.
[85] Там само. — С. 79.
[86] Константинов В. О. Збереження пам'яток виробничої архітектури // Праці Центру пам'яткознавства. — К., 2004. — Вип. 6. — С. 22.
[87] Кириченко О., Могилевський В., Панчишин Л., Трегубова Т. Київський водогін, кін 19 — поч. 20 ст. // Звід пам'яток історії та культури України: Київ: Енцикл. вид. Кн. 1, ч. 1. — С. 450 —455.
[88] Методичні рекомендації по підготовці матеріалів Зводу пам'яток історії та культури України. — С. 48—51.
[89] Про пам'ятки садово-паркового мистецтва // Актуальні питання виявлення і дослідження пам'яток історії та культури. Ч. 2. — К., 1999. — С. 157.
[90] Там само. — С.157—161.
[91] Звід пам'яток історії та культури України: Київ: Енцикл. вид. Кн.1, ч. 2. — С. 629—630.
[92] Проценко Л., Костенко Ю. Лук'янівське цивільне кладовище. Путівник. — К., 2001. — 190 с.
[93] Проценко Л., Костенко Ю. Лук'янівське цивільне кладовище. Путівник. — К., 1998. — С. 5.
[94] Спадщина (Офіційний інформаційний ресурс НДІ пам'яткоохоронних досліджень) — 21 жовтня 2008 /www/spadshina.com. ua/index/php sID=14

Федорова Л. Д.

Пам'ятки монументального мистецтва

Пам'ятки монументального мистецтва займають вагоме місце в історико-культурної спадщині України в цілому і Києва зокрема. Проблеми дослідження та збереження нерухомих пам'яток мистецтва висвітлюються в низці колективних праць учених Інституту історії України НАН України[1]. Рекомендації з підготовки статей про пам'ятки мистецтва до Зводу пам'яток історії та культури України були опубліковані в 1993 р.[2] Науково-методичні рекомендації щодо уніфікації найменувань та визначення предмета охорони об'єктів монументального мистецтва розробляє Науково-дослідний інститут пам'яткоохоронних досліджень[3].

До пам'яток монументального мистецтва належать нерухомі твори скульптури, живопису та декоративно-прикладного мистецтва. Деякі з них можуть бути окремими (самостійними) пам'ятками, інші є складовою архітектурних споруд або архітектурно-природного середовища. Їх прийнято розподіляти на три групи: монументальна скульптура, монументальний живопис, монументально-декоративне мистецтво[4].

У Києві представлені всі три групи нерухомих мистецьких пам'яток. Хронологічно вони належать до VI—XXI ст., однак абсолютну їх більшість складають твори XIX—XXI ст. За даними Київського науково-методичного центру по охороні, реставрації та використанню пам'яток історії, культури і заповідних територій Головного управління охорони культурної спадщини Київської міської державної адміністрації, на державному обліку в 2003 р. перебувало 314 пам'яток мистецтва[5], станом на жовтень 2008 р. їх кількість зменшилася до 287[6] внаслідок зняття з обліку численних пам'ятників В. Леніну та іншим радянським діячам, які стояли на території багатьох підприємств міста.

Однак, наведена цифра не є реальною. Наприклад, у томі "Київ" Зводу пам'яток історії та культури України (книга 1, частина 1—3) описано 250 нерухомих пам'яток мистецтва різних груп і типів. При цьому слід зауважити, що надгробні пам'ятники на міських кладовищах, що мають художню цінність, увійдуть до складу другої

книги тому “Київ”. Їх чисельність не відома, можна лише впевнено стверджувати, що кількість мистецьких пам’яток зросте на кілька сотень. Отже, можна констатувати, що виявлення й облік пам’яток вказаного виду в Києві перебувають у незадовільному стані.

Розглянемо, якими типами об’єктів представлено в Києві кожну з зазначених груп пам’яток мистецтва. Згідно з вже згаданими “Методичними рекомендаціями” 1993 р., до групи монументальної скульптури належать:

– монументи, пам’ятники, скульптурні групи, погруддя, меморіальні ансамблі;

– меморіальна (надгробна) скульптура — рельєфні хрести, плити, саркофаги, стели, надгробні скульптурні композиції та ін.;

– статуї, скульптурні групи та рельєфи на фасадах або в інтер’єрах споруд;

– садово-паркова скульптура — статуї, погруддя, фонтани і т. п.;

– меморіальні дошки.

Скульптура є однією з найпроблемніших груп щодо критеріїв відбору пам’яток. Зрозуміло, що головним критерієм поцінування всіх без винятку пам’яток мистецтва має бути їх висока художня якість, тобто мистецька цінність. Перша проблема, яка постала перед науковцями під час підготовки Зводу пам’яток, чи належать меморіальні дошки, навіть найвищого рівня виконання, до нерухомих пам’яток мистецтва. Оскільки ними відзначають будинки, будівлі, споруди історичного значення, тобто їх встановлюють у пам’ять певних подій, видатних діячів. Зазначені дошки не є первісною функціональною складовою архітектурних споруд на відміну від творів мистецтва, якими будівлі прикрашали відповідно авторським проектам. Цей аргумент слугував підставою віднести меморіальні дошки до рухомих пам’яток мистецтва і не описувати їх у томі “Київ”, хоча кожна з них згадана у статтях про конкретні об’єкти історичної спадщини із зазначенням дати встановлення та імен авторів. Крім того, включення меморіальних дошок до томів Зводу пам’яток могло призвести до штучного збільшення чисельності пам’яток монументального мистецтва.

Найбільші труднощі постали з підготовкою статей про пам’ятки монументального мистецтва радянського періоду, оскільки переважна більшість їх увічнює керівників Комуністичної партії та радянських державних діячів. Методичні рекомендації містять певні застереження щодо таких об’єктів мистецької спадщини. Їх відбір має базуватися на врахуванні художніх якостей твору. Рекомендується не включати до Зводу будь-які об’єкти цього виду пам’яток культурної спадщини, що

виконані в останні 30 років, “оскільки вони не витримали всебічної перевірки часом і при їх оцінці важко уникнути кон’юнктурного тиску”[7].

Словник пам’яток цієї групи в Києві був поданий на розгляд і схвалення у профільну наукову установу, яка визначена відповідальною за підготовку статей про пам’ятки мистецтва у Зводі пам’яток історії та культури в Україні, — Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України. На засіданні відділу образотворчого мистецтва Інституту від 30 квітня 1999 р. було висловлено думку, що 30-річний хронологічний бар’єр для визнання мистецького твору пам’яткою є хибним. Він з’явився в СРСР у 1920—1930-х рр. з ініціативи відомого мистецтвознавця І. Грабаря у протидію процесу вилучення з державного обліку автентичних зразків культури XIX ст. на користь об’єктів ленінського плану монументальної пропаганди. Дана позиція заперечується й міжнародними нормативно-правовими документами, зокрема “Конвенцією про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини”, ратифіковану УРСР у 1988 р. Тому фахівці Інституту мистецтвознавства вважали на той час, що твори образотворчого мистецтва можуть бути внесені до Зводу і поставлені на державний облік, якщо визнається їх художньо-естетична цінність, як сутнісна ознака даного виду пам’яток[8].

Враховуючи рекомендації фахівців, було визначено перелік скульптурних творів, включених до тому “Київ”. Абсолютно всі пам’ятки мистецтва Києва описували фахівці-мистецтвознавці, більша частина яких працює в академічному Інституті мистецтвознавства. Таким чином, було відкинуто негативну роль зображених в історії України, ідеологічне навантаження пам’ятників, що відповідало часу їх встановлення. Скульптура радянського часу включалася до Зводу, виходячи з двох позицій: як мистецький твір і як пам’ятка історії мистецтва своєї доби. Час показав певні вади такого підходу, про що йдеться нижче.

Пам’ятки монументальної скульптури в Києві є найбільшою групою серед об’єктів монументально мистецтва. Найдавніші з них збереглись у давньоруських храмах і представляють собою унікальні твори декоративного різьблення на камені. Давнє архітектурно-декоративне вбрання собору Святої Софії репрезентують одинадцять шиферних парапетів хорів, прикрашених пишним різьбленням. Великий мистецький інтерес становить оздоблення головного вівтаря, значні елементи якого належать до XI ст. Пояс полілітії над синтроном складено з великих прямокутних плит проконеського мармуру, що

чергувалися зі смугами мозаїчного орнаментального набору. У центрі синтрона розташовано митрополичий трон, мармурова спинка якого та шиферні поруччя інкрустовано різнобарвною смальтою. Синтрон фланкували шиферні плити з мозаїчною інкрустацією, з яких збереглась тільки одна плита з північного боку. У соборі було поховано кількох давньоруських князів. Збереглося два біломармурових різьблених саркофага, в одному з яких похований Ярослав Мудрий, інший традиційно пов'язують з ім'ям Володимира Всеволодовича Мономаха[9]. Привезений, ймовірно, з Візантії саркофаг Ярослава Мудрого (помер у 1054 р.), що датується VI—VII ст., є найдавнішою пам'яткою монументального мистецтва в Києві.

Від періоду XIII—XVI ст. мистецьких пам'яток в Києві майже не збереглось. Єдиний виняток — шиферні рельєфи з зображеннями Богоматері Оранти і засновників Печерського монастиря — Антонія і Феодосія, вмонтовані на першому ярусі великої лаврської дзвіниці. Їх було виготовлено у 1470 р. на замовлення князя Симеона Олельковича для собору Успіння Пресвятої Богородиці Києво-Печерської лаври. Тоді вони утворювали єдиний триптих. Під час відбудови собору після пожежі 1718 р. їх було знято, згодом перенесено на нову дзвіницю[10].

Рельєфна пластика XVIII ст. представлена в оздобленні дзвіниці Софійського кафедрального монастиря, капітально перебудованої в 1746—1748 рр. після землетрусу. Її пишний ліплений декор у стилі бароко виконали майстри з Москви — брати І. та С. Стобенські. Всі стіни вкрито пласким і горельєфним ліпленням. Орнаментальний декор, що складається з гілок, листя, квітів, гармонійно поєднується з тематичними зображеннями: постатями геніїв з сурмами, голівками янголят, двоголовими орлами, масками тощо. На третьому ярусі — зображення апостола Андрія Первозванного, князя Володимира Святославича, апостола Тимофія і архангела Рафаїла[11]. Вишуканим декором у стилі бароко оздоблена і дзвіниця церкви Різдва Пресвятої Богородиці Свято-Успенської Києво-Печерської лаври, споруджена в 1861 р. Медальйони з живописом над арками проїзду прикрашають горельєфні постаті ангелів, зображення двоголового орла під трьома коронами та соковитий ліплений декор в характерному українському народному трактуванні[12].

До пам'яток монументальної скульптури XIX ст. в Києві належить пам'ятник великому київському князю Володимиру Святославичу у парку "Володимирська гірка", відкритий у 1853 р. (скульптори В. Демут-Малиновський і П. Клодт, архітектор О. Тон). Постамент, на якому встановлено бронзову постать князя, прикрашено бронзовим барельєфом з багатофігурною сценою хрещення киян,

медальйонами, гірляндами, гербом Києва з зображенням архангела Михаїла та іншими декоративними елементами[13]. Своєрідною емблемою столиці України став пам'ятник гетьману України Б. Хмельницькому на пл. Софійській, відкритий 1888 р. (скульптор М. Микешин, архітектор В. Ніколаєв)[14].

Риси ренесансу простежуються в пишному оформленні аристократичного особняка 2-ї половини XIX ст. на вул. Банковій, 2 (архітектор В. Ніколаєв). Його інтер'єри оздоблено декором, що імітує різьблення, рельєфним рослинним ліпленим орнаментом із зображенням голівок путті, барельєфними вставками зі сценами полювання на двох грубах київської фабрики І. Андржейовського тощо[15].

Унікальними пам'ятками монументально-декоративної скульптури початку XX ст. є елементи оздоблення екстер'єрів та інтер'єрів будинку архітектора В. Городецького на вул. Банковій, 10, спорудженого в 1901—1903 рр. Їх виконала група митців під керування італійського скульптора Е. Сала. "Будинок з химерами" — під такою назвою він увійшов в історію київської архітектури та мистецтва. Його фасади й огорожу оздоблено численними пластичними формами, запозиченими з тваринного та рослинного світу. Розкішне внутрішнє оформлення будинку складається з виконаних у стилістиці модерну скульптурних елементів та живопису, декількох груб, облицьованих полив'яними майоліковими кахлями, виконаними за ескізами художниці і співвласниці фабрики кахляних виробів Є. Куликовської[16].

Е. Сала є також автором скульптурного оздоблення Київського художньо-промислового і наукового музею (тепер Національний художній музей України), збудованого в 1897—1899 рр.: алегоричної скульптурної групи "Торжество мистецтва" на фронтоні головного фасаду, великих скульптур левів обабіч сходів та фігур грифонів на наріжжях будинку[17]. Разом з Ф. Соколовим він брав участь в оформленні екстер'єрів та інтер'єрів будинку Київської контори Державного банку (нині Національний банк України) на вул. Інститутській, 9-а. Їх стилістика, характерна для доби історизму, побудована на сполученні елементів ренесансу, готики й романського стилю[18].

Відомий український скульптор Ф. Балавенський є автором барельєфів на тему "Тріумф Фріни" на житловому будинку 1909 р. на пров. Музейному, 4[19].

Скульптурними пам'ятками оформлено ще ряд об'єктів архітектурно-мистецької спадщини Києва, яких небагато в місті, тому кожен з них становить значну культурну цінність.

Серед надгробків, описаних в томі "Київ" Зводу пам'яток історії та культури України, що належать до цієї групи пам'яток, — ряд цінних пам'яток на території Свято-Успенської Києво-Печерської лаври. Надгробки Д. і Н. Долгоруких 1774 р. навпроти західного входу до собору Успіння Пресвятої Богородиці у вигляді чавунних плит, виконаних у стилістиці бароко, оформлені рельєфними зображеннями фамільних гербів, сяючого хреста та інших символів, притаманних пам'яткам меморіальної пластики[20]. Монументальні хрести встановлено над похованнями митрополитів Київських і Галицьких Арсенія (Москвіна) (1876 р.)[21] та Іоанникія (Руднєва) (1900 р.)[22] в церкві Здвиження Чесного Хреста Господнього. Оригінальністю рішення відрізняється надгробок на могилі М. і С. Леонових 1884 р. Він являє собою гранітну брилу, стилізовану під скелю, з горельєфними зображеннями саркофага та геральдичної композиції[23].

Скульптуру робітника з прапором у руці встановлено 1967 р. на братській могилі учасників січневого повстання 1918 р. (скульптори В. Вінайкін, В. Климов, архітектор В. Гнєздилов) у Маріїнському парку. Мистецька цінність пам'ятника, вирішеного на концептуальних засадах радянського монументального мистецтва, полягає, на думку мистецтвознавця М. Протас, в його історико-художніх якостях "в контексті загальної еволюції українського мистецтва радянської доби"[24].

Досить висока оцінка дається пам'ятнику генералу М. Ватутіну на його могилі, встановленому 1948 р. (скульптор С. Вучетич, архітектор Я. Білопольський) у цьому ж парку[25].

Більшість пам'ятників на вулицях і площах, парках і скверах Києва створено в радянський час. У 1939 р. відкрито пам'ятник Т. Шевченку в однойменному парку (скульптор М. Манізер, архітектор Є. Левінсон), який набув ідейно-патріотичного звучання у середовищі національно-свідомих громадян, які збиралися тут у роковини перепоховання Кобзаря на Чернечій горі[26].

У радянський час встановлено численні пам'ятники керівникам Комуністичної партії та держави, героям громадянської та Великої Вітчизняної воєн, зокрема В. Леніну на початку бульв. Т. Шевченка (1946 р., скульптор С. Меркулов, архітектори О. Власов, В. Єлізаров)[27], М. Щорсу на бульв. Т. Шевченка (1954 р., скульптори М. Лисенко, М. Суходолов, В. Бородай, архітектори О. Власов, О. Заваров)[28], Н. Крупській у сквері на пл. Привокзальній (1969 р., скульптор

А. Футерман, архітектор О. Сидоренко)[29], С. Косіору на вул. Артема (1970 р., скульптор І. Макагон, архітектори Є. Вересов, М. Катернога)[30], Г. Петровському на сучасній вул. М. Грушевського, 1 (1970 р., скульптор О. Олійник, архітектор І. Ланько)[31], Д. Коротченку на просп. Перемоги, 82 (1974 р., скульптор О. Ковальов, архітектор С. Миргородський)[32].

В 1976 р. у Сирецькому парку з'явився пам'ятник загиблим у Бабиному Яру (скульптори О. Вітрик, Б. Лисенко, М. Лисенко, В. Сухенко, архітектори М. Іванченко, В. Іванченков, А. Ігнащенко) у вигляді десятифігурної композиції, що відображає момент розстрілу нацистами мирних громадян і військовополонених[33]. В 1981 р. було урочисто відкрито Меморіальний комплекс "Український державний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941—1945 років" на сучасній вул. І. Мазепи за ескізним проектом скульптора Є. Вучетича й архітектора Є. Стамо. На його території розташовані численні скульптурні композиції, які увічнюють події та героїв війни, а над будинком музею встановлено грандіозну скульптуру "Батьківщина--Мати"[34].

У зазначений період було створено ряд пам'ятників високого мистецького рівня на пошанування видатних діячів науки і культури. В їх числі пам'ятники І. Франку на однойменній площі (1956 р., скульптори А. Білостоцький, О. Супрун, архітектор М. Іванченко)[35], М. Лисенку на пл. Театральній (1965 р., скульптор О. Ковальов, архітектор В. Гнєздилов)[36], Лесі Українці на однойменній площі (1973 р., скульптор Г. Кальченко, архітектор А. Ігнащенко)[37], І. Котляревському на вул. Мельникова (1975 р., скульптор Г. Кальченко, архітектор А. Ігнащенко)[38], Г. Сковороді на пл. Контрактовій (1976 р., скульптор І. Кавалерідзе, архітектор В. Гнєздилов)[39] та ін.

На новому історичному етапі життя України, позначеному процесами перебудови та здобуттям державної незалежності, в монументальному мистецтві з'явилися й нові за змістовними характеристиками пам'ятники. Вони відповідають суспільним потребам і процесам переоцінки та переосмислення минулого, повернення Україні раніше заборонених імен історичних діячів, увічнення історичних подій, що замовчувалися, вшанування пам'яті загиблих під час голодоморів і мільйонів репресованих співвітчизників тощо. У другій половині 1980-х — 2000-х рр. у Києві з'явилися пам'ятні знаки жертвам голодомору 1932—1933 рр. в Україні (1993 р., скульптор В. Перевальський, архітектор М. Кислий; пл. Михайлівська)[40], жертвам Чорнобильської катастрофи (1994 р.,

скульптор В. Чепелик, архітектор М. Кислий; вул. Чорнобильська)[41], електротранспортникам, загиблим під час Куренівської катастрофи 1961 р. (1995 р., архітектор В. Собцов; вул. Фрунзе, 132)[42], пам'ятники М. Грушевському (1998 р., скульптор В. Чепелик, архітектори М. Кислий, Р. Кухаренко, Ю. Мельничук; вул. Володимирська)[43], М. Драгоманову (2002 р., скульптор О. Красноголовець, архітектор С. Сліпець; вул. Пирогова, 9)[44], Лесю Курбасу (2002 р., скульптор М. Рапай, архітектор В. Дормідонтов; вул. Прорізна)[45] та ін.

В 1996 р. було відроджено зруйнований у перші роки радянської влади пам'ятник св. княгині Ользі 1911 р. на пл. Михайлівській, автором якого був скульптор І. Кавалерідзе[46].

В місті з'явилися незвичні для нього мистецькі пам'ятки, зокрема пам'ятний знак загиблим членам ОУН у Бабиному Яру (1992 р., архітектор А. Ігнащенко)[47]; пам'ятники апостолу Андрію Первозванному (2000 р., скульптор В. Швецов, архітектори М. Жариков, Р. Кухаренко, Паркова дорога)[48]; літературному персонажу М. Паніковському (1998 р., скульптори В. Щур, В. Сівко, архітектор В. Скульський; вул. Прорізна, 6)[49].

На тлі нових процесів державного життя України та зміни ідеологічних пріоритетів змінювалось і ставлення до пам'яток монументальної скульптури. Після проголошення незалежності України у вересні 1991 р. було демонтовано пам'ятник Жовтневій революції на центральній площі столиці, а саму площу перейменовано на Майдан Незалежності. В 2001 р. на ньому було відкрито Монумент на честь проголошення незалежності України "Оранта-Україна" (скульптор А. Кущ, архітектори С. Бабушкін, О. Комаровський, Р. Кухаренко, О. Стукалов)[50], пам'ятний знак "Козак Мамай" (скульптори В. Зноба, М. Зноба)[51] і пам'ятник засновникам Києва (скульптор А. Кущ)[52]. Останній є другим з цієї тематики. В 1982 р. з нагоди святкування 1500-річчя міста у Неводницькому парку встановлено пам'ятний знак на честь заснування міста Києва, який також зображує легендарних засновників міста — братів Кия, Щека, Хорива та їхню сестру Либідь (скульптор В. Бородай, архітектор М. Фещенко)[53].

У нових умовах не вщухають дискусії стосовно оцінки скульптурної спадщини радянської доби і необхідності збереження багатьох пам'ятників партійним та державним діячам УРСР[54].

Наприклад, у Передвиборній програмі Київської міської організації Всеукраїнського об'єднання "Свобода" 2006 р. записано: "Ліквідувати в Києві пам'ятники та назви на честь катів України.

Заборонити використання знущальних щодо українців імперсько-більшовицьких символів”[55].

Міська влада ініціювала ліквідацію в столиці кількох пам’ятників тоталітарному минулому. В 2007 р. під керівництвом заступника голови Київської міської держадміністрації С. Рудика було складено спеціальний реєстр пам’ятників вождів тоталітаризму, що складається з 29 пам’ятників та пам’ятних знаків. В ньому 18 пам’ятників В. Леніну, по два пам’ятники Н. Крупській, Ф. Дзержинському та Г. Петровському, по одному — С. Косіору, Д. Мануїльському, В. Чубарю, М. Калініну та чекістам, які загинули за владу Рад[56].

Києвознавець М. Кальницький запропонував у відповідь спочатку оцінити їх за трьома параметрами: ставлення до зображеної особи, художні якості монумента, доцільність його розташування в цьому місці, а вже потім вирішувати їх долю. Він розглянув з таких міркувань декілька пам’ятників. Наприклад, архітектурно-скульптурний комплекс у Хрещатому парку, присвячений возз’єднанню України з Росією (1982 р., скульптор О. Скобликов, архітектори І. Іванов, С. Миргородський, К. Сидоров) і поцінований у Зводі пам’яток як “типовий зразок радянського монументального мистецтва поч. 1980-х рр.”[57], на його думку, можна лише підкорегувати, оскільки він добре вписаний в оточуюче середовище. Монумент В. Леніну на бульв. Т. Шевченка, незважаючи на неоднозначне ставлення до зображеного, виконаний видатним скульптором і став своєрідним символом післявоєнного відродження столиці, тому його також можна залишити[58].

Міністр культури і туризму України своїм наказом від 31 жовтня 2008 р. № 1235/0/16-08 виключив з Державного реєстру пам’яток України 11 пам’ятників, що увічнюють осіб, причетних до організації та здійснення голодомору та політичних репресій в Україні: В. Леніну на вулицях Алматинській, 74, М. Берлінського, 9, Бориспільській, 7 і 9, Глибочицькій, 17, М. Краснова, 27, Мельникова, 81, просп. Повітрофлотському, 28; Ф. Дзержинському на вул. Червоногвардійській, 143/2, С. Косіору на вул. Артема та В. Чубарю на просп. Відрадному.

Відповідно до процедури демонтажу та перенесення пам’ятників, що належать до місцевих пам’яток, достатньо погодження Міністерства культури і туризму України, для демонтажу монументів, що належать до національних — потрібне рішення Кабінету Міністрів України[59].

Столична влада зайняла принципову позицію, яка полягає у недопустимості розташування в столиці України пам'ятників особам, злочинна діяльність яких доказана. Це стосується організації голодоморів та політичних репресій. Заступник голови Київської міської держадміністрації С. Рудик, виступаючи на прес-конференції 28 листопада 2008 р., висловився також за демонтаж пам'ятників В. Леніну на бульв. Т. Шевченка, Д. Мануїльському на вул. Липській та чекістам на пл. Либідській. Влада має намір всі зняті монументи зосередити в одному місці й зробити доступними для відвідування[60]. У листопаді 2008 р. було демонтовано пам'ятник С. Косіору[61]. Станом на квітень 2009 р. з Державного реєстру пам'яток вилучені пам'ятники Н. Крупській, В. Чубарю, Г. Петровському, Ф. Дзержинському, М. Калинину, Д. Мануїльському та пам'ятник чекістам. На їх місці планується встановити нові монументи[62].

Разом з тим, слід зазначити, що нова монументальна скульптура в Києві встановлюється досить часто без проведення конкурсів і обговорення громадськістю та фахівцями її мистецьких якостей, тому і вона не завжди оцінюється позитивно. Зокрема, нищівній критиці піддавалося нове архітектурно-мистецьке оформлення Майдану Незалежності[63].

Відомий скульптор М. Рапай критично висловився відносно пам'ятників літературним персонажам. Він вважає, що скульптура — серйозний вид мистецтва, а бронза, з якого вони виконані, матеріал відповідальний і "призначений для того, щоб увічнювати героїв з історії країни."[64]

До пам'яток групи монументального живопису належать:

– зовнішні та внутрішні розписи стін, перекриттів (фрески, мозаїки, сграфіто, гризайлі, іконостаси);

– зображення на склі віконних та дверних отворів, плафонів (вітражі);

– самостійні мозаїчні стели;

– діорами та панорами. *

Найдавніші пам'ятки мистецтва монументального живопису в Києві створені за часів Київської Русі — в XI—XII ст. Всі вони оздоблюють давньоруські християнські храми. Пам'яткою світового значення є собор Святої Софії, побудований в першій половині XI ст. У ньому зберігся найповніший у світі комплекс фресок — близько 3 тис. кв. м і мозаїк — 260 кв. м. Відома дослідниця мистецького опорядження собору Н. Нікітенко оцінює його значення як цілісне

* Останні два типи пам'яток у Києві відсутні.

оригінальне джерело для вивчення духовного середовища, в якому жила і діяла людина доби християнізації Русі, русько-візантійських історико-культурних взаємин тощо[65]. Стародавні мистецькі пам'ятки собору унікальні не лише досконалістю виконання, масштабом збереженого стінопису, а й тим, що великий цикл фресок містить світські сюжети. Величезну культурну цінність має і пізніший живопис XVII—XVIII ст.

Фрагменти фрескового розпису XI ст. виявлено й реставровано в кінці 1970-х рр. у Михайлівській церкві Свято-Михайлівського Видубицького монастиря. В їх числі орнаменти, тематичний розпис, графіті та малюнки[66].

Фресковим стінописом була оформлена і Кирилівська церква XII ст., від якого до наших днів дійшло 800 кв. м. Збереглися композиції "Євхаристія", "Житія Кирила", "Успіння Богородиці", "Різдво Христове", сцени "Благовіщення", "Вшестя", а композиція "Страшний суд" вважається однією з найперших у храмах XII ст. у Київській Русі[67].

В 1970 р. було відкрито фрески XII ст. у церкві Спаса на Берестові. Найкраще збереглася композиція "Третє з'явлення Христа по Воскресінні учням на Тиверіадському озері". Мистецтвознавець Н. Логвин вважає, що живописці, ймовірно, належали до місцевої школи, що склалась у Києві на межі XI—XII ст., оскільки зображення постатей на фресці стилістично близьке до сюжетних сцен собору Святої Софії[68].

Наступна група пам'яток монументального живопису в Києві репрезентує мистецтво XVII—XVIII ст. У XVII ст. за митрополита Київського Петра (Могили) було здійснено розпис середньої апсиди й нартекса церкви Спаса на Берестові. Окремі фрески, ймовірно, виконали місцеві живописці, зокрема видатний твір "Моління" із зображенням митрополита[69].

Визначну роль у розвитку українського живопису Наддніпрянської України цього часу відіграла малярська школа Києво-Печерської лаври. Видатною пам'яткою мистецтва доби українського бароко є розписи Свято-Троїцької церкви над Святими воротами Лаври, виконані в 1734 р. під началом і за участю керівників лаврської іконописної майстерні Іоанном (Максимовичем) і Феоктистом (Павловським). Їх блискуча декоративність позначена впливом народного мистецтва[70].

Вищі досягнення українського і російського мистецтва середини XVIII ст. втілює ансамбль живопису Андріївської церкви, який включає як розписи стін, так і образи іконостаса[71].

Монументальний живопис XIX — початку XX ст. представлений в Києві як культовими, так і світськими спорудами. Зразком для оздоблення багатьох храмів став мистецький ансамбль Володимирського собору, освяченого в 1896 р., виконаний за проектом мистецтвознавця А. Прахова групою російських та українських художників — В. Васнецовим (розписав близько 3 тис. кв. м), М. Нестеровим, П. та О. Сведомськими, В. Котарбінським, М. Пимоненком, С. Костенком, С. Яремичем та ін. Митці створили ансамбль історико-релігійного живопису національного звучання[72].

Високим художнім рівнем відзначені розписи храмів Києво-Печерської лаври кінця XIX — початку XX ст., зокрема церкви Всіх Святих над Економічною брамою, розписаної в 1906 р. учнями Лаврської іконописної школи під керівництвом художника І. Їжакевича[73].

Вишуканими вітражами оздоблено Миколаївський костьол, споруджений в 1899—1909 рр. за проектом архітектора В. Городецького в стилі історизм[74].

Живопис у стилістиці модерну прикрашає інтер'єри вестибуля і окремих кімнат житлового будинку 1910—1912 рр. на вул. Рейтарській, 17. Зразками монументально-декоративного мистецтва є плафон вестибуля у вигляді звивистого рельєфу, переплетеного барвистими зображеннями квітів, в об'ємну рамку якого вміщено орнаментальну композицію з квітів і листя лотоса тощо; груби, що збереглися прикрашені, крім квіткового орнаменту, міфологічними сюжетами[75].

Надзвичайно цінною пам'яткою монументального живопису є особняк купця С. Могилевцева на вул. Шовковичній, 17/2, зведений в 1899—1901 рр. Інтер'єр зали № 4 оформлено розписами в стилі модерн. Художню цінність як пам'ятки монументально-декоративного мистецтва мають різьблені дерев'яні дверні та віконні рами, панелі, карнизи для штор, лита віконна фурнітура, світильники, а також вітражі, кахельні груби[76].

Монументальними розписами, визнаними пам'ятками мистецтва, оформлено кілька споруд радянського часу. Зразком українського стінопису, що продовжує традиції класичного монументального мистецтва є настінний розпис "Осяяні світлом" у вестибулі головного корпусу Інституту фізики АН УРСР. Виконаний в 1980—1982 рр. художником М. Стороженком у техніці енкаустики, він включає зображення 28 видатних учених, починаючи зі стародавніх часів[77].

Чотирма монументальними композиціями оформлено в 1982 р. інтер'єр Науково-технічної бібліотеки ім. Г. Денисенка Національного технічного університету України "Київський політехнічний інститут". Автори — художник В. Пасивенко, архітектор В. Лиховодов. Композиції "Людина та земля", "Людина та вода", "Людина та вогонь", "Людина та космос", виконані в техніці енкаустики, створюють яскравий образний еквівалент архітектурних ритмів[78].

Група пам'яток монументально-декоративного мистецтва включає:

– орнаментальні розписи стін, стель, склепінь, колон тощо;

– декоративне різьблення на камені й по дереву на фасадах та в інтер'єрах споруд (оздоблення порталів, віконних та дверних отворів, стін, склепінь, іконостаси, амвони, вівтарі й т. п.);

– твори декоративно-прикладного мистецтва (мальована та рельєфна кераміка груб, камінів, керамічні панно, набірні художні паркети, мозаїчні підлоги, інтарсія дверей, литий та кований метал огорож, ґрат тощо).

Як і пам'ятки попередньої групи монументально-декоративне мистецтво представлено в Києві ліченими зразками. Найбільше їх збереглося в культових спорудах. У житловій та громадській архітектурі, крім згаданих вище, можна навести ще деякі приклади.

В особняку садиби О. Терещенка на вул. Толстого, 7/2, побудованому в 1897—1898 рр. у стилі історизм, перехід між двома поверхами здійснюється за допомогою дерев'яних сходів, над якими збереглася трипрогінна декоративна дерев'яна аркада з балюстрадами, декорована різьбленими деталями у вигляді консолей; у колишньому кабінеті господаря — відкрита галерея з ажурною огорожею; підлога вестибулю викладена керамічними кахлями з зображенням квіток; інші приміщення оздоблено живописними панно. Збереглися також дерев'яні різьблені двері[79].

У житловому будинку 1909 р. на вул. А. Тарасової, 4 у стилі модерн оформлено балконні ґрати, дверні та віконні ручки, вертикальні металеві стояки з нанизаними на них кільцями, двері й навіть чавунні радіатори центрального опалення, встановлені на вишуканих підставках у вигляді левиних лап, а їх ребра прикрашено рослинним орнаментом тонкого лиття[80].

Кількість пам'яток груп монументального живопису та монументально-декоративного мистецтва в Києві незначна. Причини полягають не лише в тому, що вони як невід'ємна складова архітектурних споруд руйнувалися під час воєн, пожеж, перебудов і реконструкцій. Мистецьке оформлення житлових і громадських споруд

міста ніколи спеціально не обстежувалось і не поставлене на державний облік (за рідкісними винятками). Вони не підлягали науковому дослідженню й узагальненню особливостей розвитку мистецтва оформлення міської архітектури світського призначення. Саме вона зазнала найбільш втрат мистецьких пам'яток в останні роки, коли будинки приватизували або передавали в оренду, й нові володарі проводили капітальний ремонт (за новомодним, так званим європейським, стандартом), знищуючи опорядження інтер'єрів. Під час підготовки матеріалів тому "Київ" Зводу пам'яток історії та культури України навіть відомі науковцям споруди з мистецьким оздобленням не всі вдалось описати через те, що приватні власники не дозволили їх оглянути.

Культові споруди найбільше постраждали в радянський час, у багатьох з тих, що збереглися, частково або повністю втрачені розписи, іконостаси, вітражі тощо. Як слушно зауважують автори колективної монографії "Актуальні питання виявлення і дослідження пам'яток історії та культури", пам'ятки монументального живопису "втілюють і пропагують філософські, естетичні, соціальні ідеї свого часу", а їх відсутність у Зводі "значно збіднює та знебарвлює загальну історичну картину вітчизняної духовної культури"[81].

Таким чином, аналіз пам'яток монументального мистецтва в Києві дозволяє зробити висновок, що існує чимало проблем в їх охороні.

Станом на 2008 р. не відома загальна кількість об'єктів зазначеного виду пам'яток. Архітектурні споруди та кладовища потребують додаткового обстеження, виявлення і взяття на державний облік об'єктів мистецької спадщини, а висококваліфікованих спеціалістів — мистецтвознавців різного профілю для проведення цієї роботи не вистачає.

Фахових наукових праць, присвячених нерухомим пам'яткам мистецтва в Києві, не існує. Вони не піддавалися спеціальному ґрунтовному мистецтвознавчому аналізу. Навіть ті статті, які вже опубліковані в двох частинах тому "Київ" Зводу пам'яток історії та культури України, не завжди містять аналіз стилістичних особливостей творів, іноді носять формальний описовий характер.

Скульптурні пам'ятники останніх років встановлюються без належного їх обговорення фахівцями і громадськістю, конкурси на їх створення проводяться дуже рідко.

Головна проблема, яка стосується всіх пам'яток історії та культури, полягає в тому, що в діючому Законі Україні "Про охорону культурної спадщини" не визначені конкретні об'єкти охорони в

кожному виді пам'яток, критерії їх відбору та поцінування. Методологічну основу практичної пам'яткоохоронної роботи складають "Методичні рекомендації" 1993 р., які також потребують осучаснення та доопрацювання. Зокрема, це стосується меморіальних дошок, які не належать до нерухомих пам'яток мистецтва.

Деякі об'єкти монументального мистецтва залишаються поза увагою фахівців. Насамперед це стосується елементів монументального живопису та монументально-декоративного мистецтва в житлових і громадських спорудах міста.

Отже, розгляд мистецької частини історико-культурної спадщини Києва доводить, що актуальною проблемою практичної пам'яткоохоронної діяльності в цій галузі є наукові розробки, які стосуються класифікації та критеріїв поцінування пам'яток мистецтва.

---

[1] Історико-культурна спадщина України: проблеми дослідження та збереження. — К.: Інститут історії України НАН України, 1998. — С. 320—371; Актуальні питання виявлення і дослідження пам'яток історії та культури (на матеріалах Зводу пам'яток історії та культури України). — К.: Інститут історії України НАН України, 1999. — Ч. 2. — С. 183—249; Ковпаненко Н. Пам'ятки монументального мистецтва // Пам'яткознавчі студії в Україні: теорія і практика. — К.: Інститут історії України НАН України, 2007. — С. 313—332.

[2] Методичні рекомендації по підготовці матеріалів Зводу пам'яток історії та культури України. — К., 1993. — С. 57—61.

[3] Калугін П. М. Методичні рекомендації щодо уніфікації найменувань пам'яток історії та монументального мистецтва відповідно до чинного пам'яткоохоронного законодавства // Праці Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень. — К.:"Фенікс", 2007. — Вип. 3. — С. 410—436; Попельницький О. О. Методичні рекомендації щодо визначення предмета охорони об'єктів монументального мистецтва // Там само. — С. 466—472.

[4] Методичні рекомендації по підготовці матеріалів Зводу пам'яток історії та культури України. — С. 57.

[5] Тарутінова І. Пам'ятки Києва в цифрах // Культурна спадщина Києва: дослідження та охорона історичного середовища. — К.: Вид-во "АртЕх", 2003. — С. 6.

[6] Автоматична база даних пам'яток по м. Києву // Київський науково-методичний центр по охороні, реставрації та використанню пам'яток історії, культури і заповідних територій.

[7] Методичні рекомендації по підготовці матеріалів Зводу пам'яток історії та культури України. — С. 60.

[8] Виписка з протоколу № 8 засідання відділу образотворчого мистецтва Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. И. Т.

Рильського НАН України від 30.04.1999 // Поточний архів Головної редакційної колегії Зводу пам'яток історії та культури України. — 1 с.; Ганзенко Л. Г. Рецензія на другу книгу тому "Київ" Зводу пам'яток історії та культури України // Там само. — 8 с.

[9] Нікітенко Н., Преловська І., Рясная Т. та ін. Собор Святої Софії, 1-а пол. 11 — 20 ст. // Звід пам'яток історії та культури України: Київ: Енцикл. вид. Кн. 1, ч. 3. — К.: Голов. ред. Зводу пам'яток історії та культури при вид-ві "Українська енциклопедія" ім. М. П. Бажана, 2008. / Верстка. — С. 1476, 1495; Нікітенко Н. Поховання Ярослава Мудрого 1054; саркофаг, 6—7 ст. // Там само. — С. 1508—1510.

[10] Горбенко Є., Рилкова Л. Велика лаврська дзвіниця, 1731—45 // Там само. — С. 1254—1255.

[11] Ачкасова В., Горбенко Є., Тоцька І. Дзвіниця, кін. 17 — 19 ст. // Там само. — С. 1511.

[12] Говденко М., Рилкова Л. Дзвіниця церкви Різдва Пресвятої Богородиці, 1761 // Там само. — С. 1402.

[13] Панашенко В., Степовик Д. Пам'ятник князю Володимиру, 1853 // Там само. Кн. 1, ч. 2. — С. 893—894.

[14] Кіпоренко М., Панашенко В., Степовик Д. Пам'ятник Хмельницькому Б. М., 1888 // Там само. — С. 871—872.

[15] Малаков Д., Мокроусова О., Сердюк О. та ін. Особняк , 2-а пол. 19 ст. // Там само. Кн. 1, ч. 1. — С. 185—186.

[16] Єрофалов Б., Кальницький М., Малаков Д. Будинок Городецького В. В., 1901—03 // Там само. Кн. 1, ч. 1. — С. 182—183.

[17] Єрофалов Б., Осташко Т., Федорова Л. Київський художньо-промисловий і науковий музей 1897—99 (тепер Національний художній музей України), де працювали Біляшівський М. Ф., Ернст Ф. Л., Хвойка В. В., Щербаківський Д. М. та інші // Там само. Кн. 1, ч. 1. — С. 342.

[18] Дорофієнко І., Щербак В., Ясієвич В. Київська контора Державного банку, 1-а третина 20 ст. // // Там само. Кн. 1, ч. 1. — С. 425—427.

[19] Єрофалов Б. Житловий будинок, 1909 // Там само. Кн. 1, ч. 2. — С. 367.

[20] Овчаренко О., Проценко Л. Надгробки Долгорукова Д. І. та Долгорукової Н. Б., 1774 // Там само. Кн. 1, ч. 3. / Верстка. — С. 1296—1297.

[21] Овчаренко О., Проценко Л., Федорова Л. Поховання Арсенія (Москвіна) 1876 // Там само. — С. 1361.

[22] Овчаренко О., Проценко Л., Федорова Л. Поховання Іоанникія (Руднєва) 1900 // Там само. — С. 1362.

[23] Проценко Л., Тимченко О. Поховання Леонова М. С. 1878, Леонова С. С., надгробок, 1884 // Там само. — С. 1392—1393.

[24] Протас М., Щусь О. Братська могила учасників січневого повстання 1918, пам'ятник, 1967 // Там само. Кн. 1, ч. 2. — С. 620.

[25] Григор'єва Т., Протас М. Могила Ватутіна М. Ф. 1944, пам'ятник, 1948 // Там само. — С. 620—621.

[26] Степовик Д. Пам'ятник Шевченку Т. Г., 1939 // Там само. — С. 896—897.

[27] Малаков Д., Самаріна Л. Пам'ятник Леніну В. І. // Там само. — С. 860—861.
[28] Самаріна Л. Пам'ятник Щорсу М. О., 1954 // Там само. — С. 874—875.
[29] Скляренко Г. Пам'ятник Крупській Н. К., 1969 // Там само. — С. 859.
[30] Скляренко Г., Тронько П. Пам'ятник Косіору С. В., 1970, 1984 // Там само. — С. 858—859.
[31] Протас М., Тронько П. Пам'ятник Петровському Г. І., 1970 // Там само. — С. 865.
[32] Скляренко Г. Пам'ятник Коротченку Д. С., 1974 // Там само. — С. 858.
[33] Юхимець Г. Пам'ятник загиблим у Бабиному Яру, 1976 // Там само. — С. 840—841.
[34] Легасова Л., Протас М., Скляренко Г. Меморіальний комплекс "Український державний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941—1945 років", 1981 // Там само. — С. 629—631.
[35] Степовик Д. Пам'ятник І. Франку, 1956 // Там само. — С. 870—871.
[36] Янко Д. Пам'ятник Лисенку М. В., 1965 // Там само. — С. 861.
[37] Кравець І. Пам'ятник Лесі Українці, 1973 // Там само. — С. 860—861.
[38] Янко Н. Пам'ятник Котляревському І. П., 1975 // Там само. — С. 859.
[39] Карамаш С., Степовик Д. Пам'ятник Сковороді Г. С. // Там само. — С. 869.
[40] Кіпоренко М., Скляренко Г. Пам'ятний знак жертвам голодомору 1932—33 в Україні, 1993 // Там само. — С. 847.
[41] Королевська Г., Протас М. Пам'ятний знак жертвам Чорнобильської катастрофи, 1994 // Там само. — С. 847—848.
[42] Скляренко Г. Пам'ятний знак електротранспортникам, загиблим під час куренівської катастрофи, 1995 // Там само. — С. 847.
[43] Кухаренко Р., Омельченко О., Протас М. Пам'ятник Грушевському М. С., 1998 // Там само. — С. 854.
[44] Дмитрук С., Скляренко Г. Пам'ятник Драгоманову М. П., 2002 // Там само. — С. 855.
[45] Попель С., Скляренко Г. Пам'ятник Курбасу О.-З. С., 2002 // Там само. — С. 859—860.
[46] Галайба В., Кухаренко Р., Протас М. Пам'ятник св. княгині Ользі, 1911, 1996 // Там само. — С. 867—869.
[47] Кучерук О., Протас М. Пам'ятний знак членам ОУН, 1992 // Там само. — С. 840.
[48] Скляренко Г. Пам'ятник Андрію Первозванному, 2000 // Там само. — С. 850—851.
[49] Скляренко Г. Пам'ятник літературному персонажу Паніковському М. С., 1998 // Там само. — С. 861.
[50] Скляренко Г. Монумент на честь проголошення незалежності України "Оранта-Україна", 2001 // Там само. Кн. 1, ч. 3. // Верстка. — С. 1834.
[51] Скляренко Г. Пам'ятний знак "Козак Мамай", 2001 // Там само. — 1834—1835.
[52] Скляренко Г. Пам'ятник засновникам Києва, 2001 // Там само. — С. 1835.

[53] Кара-Васильєва Т. Пам'ятний знак на честь заснування міста Києва, 1982 // Там само. Кн. 1, ч. 2. — С. 800—801.
[54] Сикорский Г. Гранитные диссиденты. Мэрия приступает к зачистке столицы от "вредных" памятников советского прошлого // Киевские ведомости. — 2008. — 1 февраля.
[55] Передвиборна програма Київської міської організації Всеукраїнського об'єднання "Свобода" "Українській столиці — українську владу" // Хрещатик. — 2006. — 15 березня.
[56] Офіційно: В Києві знесуть 11 пам'ятників більшовикам // Хрещатик. — 2008. — 6 листопада.
[57] Скляренко Г., Янко Д. Пам'ятник возз'єднанню України з Росією, 1982 // Звід пам'яток історії та культури України. Київ: Енцикл. вид. Кн. 1, ч. 2. — С. 900.
[58] Кальницкий М.Пусть всегда будет Ленин? // Газета нашего района. — 2007. — 25—31 января.
[59] Офіційно: В Києві знесуть 11 пам'ятників більшовикам.
[60] В Киеве демонтируют восемь памятников Ленину // http://korrespondent.net/kyiv/660600
[61] В столице демонтируют памятники советским деятелям // http://korrespondent.net/kyiv/655420
[62] В Киеве собираются снести очередную порцию советских памятников //Hhttp://korrespondent.net/kyiv/798500
[63] Лариса Скорик: "В Україні створюється Клуб естетичної непокори" / Розмовляли Лариса Івшина, Ганна Шеремет, Сергій Махун, Наталя Мельник // День. — 2002. — 17 серпня; Седик О. Дисонанс. Архітектурне обличчя майдану Незалежності, народжене амбіціями деяких можновладців, не вписується в історичний образ європейської столиці // Хрещатик. — 2006. — 24 травня.
[64] Арсьонова М. Микола Рапай: "Абсурдно робити пам'ятники літературним героям, коли немає монументів стільком героям країни!" Скульптор — про свою творчість та тенденції у мистецтві скульптури // Хрещатик. — 2008. — 13 лютого.
[65] Нікітенко Н. М. Свята Софія Київська: історія в мистецтві. — К.: "Академперіодика", 2003. — С. 5.
[66] Дорофієнко І., Логвин Н., Мамолат О. та ін. Михайлівська церква, 11—18 ст. // Звід пам'яток історії та культури України. Київ: Енцикл. вид. Кн. 1, ч. 1. — С. 243—244.
[67] Богдалова Н., Логвин Г. Кирилівська церква, 12—19 ст. // Там само. — С. 460—463.
[68] Кабанець Є., Логвин Н. Спаса на Берестові церква, 11—12 ст., 14—15 ст., 1-а пол. 17 — поч. 19 ст. // Там само. Кн. 1, ч. 3. / Верстка. — С. 1540—1542.
[69] Там само.
[70] Лопушинська Є., Овчаренко О., Трегубова Т. та ін. Церква Свято-Троїцька над Святою брамою, 12— 18 ст. // Там само. — С. 1324—1330.

[71] Білокінь С., Корнєєва, Федорова Л. та ін. Андріївська церква, 1747—62 // Там само. Кн. 1, ч. 1. — С. 155—159.
[72] Горбенко Є., Дегтярьов М., Кальницький М. Володимирський собор, 1862—96 // Там само. — С. 289—292.
[73] Ленченко В., Овчаренко О., Рилкова Л. Церква Всіх Святих над Економічною брамою, 1696—98, 1906 // Там само. Кн. 1, ч. 3. / Верстка. — С. 1320—1323.
[74] Граужис О., Овчаренко О. Миколаївський костьол, 1899—1909 // Там само. Кн. 1, ч. 2. — С. 642—645.
[75] Гаврилюк Л., Тимченко О., Федорова Л. та ін. Житловий будинок 1910—12, в якому проживали Коломійченко М. С., Коломійченко О. С. // Там само. — С. 1046.
[76] Алексєєва О., Друг О., Малаков Д. та ін. Особняк Могилевцева С. С. 1899—1901, в якому проживали відомі діячі науки, громадсько-політичного і державного життя // Там само. Кн. 1, ч. 3. / Верстка. — С. 2020—2022.
[77] Андрущенко М., Єгорова О., Піскова Е. та ін. Інститут фізики, в якому працювали відомі вчені // Там само. Кн. 1, ч. 1. — С. 414.
[78] Велігоцька Н., Мілгородська Г., Кілессо С. та ін.Науково-технічна бібліотека ім. Г. Денисенка // Там само. Кн. 1, ч. 2. — С. 960—962.
[79] Кадомська М., Кальницький М., Кучерук О. та ін. Садиба Терещенка О. Н. кін. 19 — поч. 20 ст., в якій проживали Гаєвський Ю. Г., Драгомиров А. М., Христюк П. О., містився Київський рентгенінститут, де працювали відомі вчені // Там само. Кн. 1, ч. 3. / Верстка. — С. 1617—1618.
[80] Виноградова М. Житловий будинок, 1909 // Там само. — С. 369—370.
[81] Актуальні питання виявлення і дослідження пам’яток історії та культури. — Ч. 2. — С. 214.

Післямова

Аналіз історико-культурної спадщини Києва, її місця в духовному житті міської громади та українського суспільства в цілому, стану й проблем збереження пам'яток історії та культури столиці України дозволяє зробити ряд висновків, актуальних для всієї пам'яткоохоронної галузі. Незважаючи на досить численні правові акти, законодавче врегулювання цієї сфери суспільної діяльності залишається не досконалим і потребує доопрацювання. Доказом цьому є безкарні дії, внаслідок яких руйнуються, занепадають і спотворюються не лише пам'ятки місцевого, а й національного та світового значення. Втрати таких об'єктів завдають непоправних змін унікальному історичному середовищу Києва. Новий Генеральний план розвитку міста Києва та його приміської зони до 2025 р., що розробляється, згідно з рішенням Київської міської ради від 18 вересня 2008 р., повинен чітко визначити охоронні зони пам'яток, жорстко регламентувати умови будівництва в історичній частині міста, дотримуючись світових стандартів.

Державна система охорони пам'яток потребує реформування шляхом створення чіткої вертикалі пам'яткоохоронних органів: центрального та мережі підпорядкованих йому регіональних осередків. Повноваження цих органів мають поширюватися на всі без винятку види й типи нерухомих об'єктів культурної спадщини. Необхідно об'єднувати громадські ініціативи й осередки, щоб їх зусилля й результати роботи були більш ефективними. Цього можна досягати не лише підтримкою й відродженням діяльності регіональних організацій Українського товариства охорони пам'яток, а й створенням громадських рад при державних органах охорони пам'яток, влаштуванням громадських слухань, наукових конференцій, у тому числі міжнародних, тощо.

Нагальною проблемою залишається виявлення, обстеження, вивчення й постановка на облік всіх видів пам'яток Києва. Аналіз засвідчує, що такі об'єкти є в кожному виді, зокрема, печери, архітектурні інтер'єри та їх мистецьке опорядження, пам'ятки міських кладовищ та ін. На часі й питання про проведення моніторингу збереження культурної спадщини національних меншин, оскільки

систематичного кількісного та якісного аналізу культурних надбань не титульних націй міста Києва не існує. Потрібно запровадити практику видання інформаційних бюлетенів, які б висвітлювали процеси, що відбуваються в справі охорони пам'яток в Києві. Це стосується як обліку пам'яток, так і встановлення меморіальних дошок, пам'ятних знаків, руйнації й перебудови цінних історичних об'єктів, ремонтних та реставраційних робіт й інших важливих напрямів пам'яткоохоронної роботи.

Пам'ятки як матеріальні виразники історії та культури України становлять поки ще дуже слабко задіяний ресурс освітньо-виховної роботи, в якій мають брати участь навчальні заклади, музеї, заповідники, туристично-екскурсійні організації тощо.

Ефективний розвиток пам'яткоохоронної галузі неможливий без створення необхідного економічного механізму, тобто фінансування ремонтно-реставраційних і дослідницьких робіт, розвитку індустрії та ринку туризму, музеєфікації найцінніших об'єктів культурної спадщини, підготовки фахівців пам'яткоохоронної справи, організації тісних контактів з міжнародними профільними організаціями та установами.

Пам'ятки історії та культури мають майже невичерпний потенціал для забезпечення спадкоємності в культурі, і головне для цього — зберегти їх для наступних поколінь, об'єднавши в єдине річище державні й громадські дії.

Наукове видання

ПРОБЛЕМИ ЗБЕРЕЖЕННЯ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ КИЄВА

АВТОРИ: Горбик В.О., Даниленко В.М., Денисенко Г.Г., Катаргіна Т.І., Кубальський О.Н., Федорова Л.Д.

Оригінал-макет *Л. Мигаля*

Підписано до друку 21.09.2009 р. Формат 70Х100/16
Ум. друк. арк. 20,8 Обл. вид. арк. 16,2
Наклад 300 прим. Зам. 46.2009

Поліграф. д-ця Ін-ту історії України НАН України.
Київ-1, вул.. М.Грушевського, 4